



Дніпровський національний  
університет імені Олесея Гончара



ГО «Центр соціально-політичних  
досліджень»



# ГРАНІ

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ АЛЬМАНАХ

Том 20 № 3(143)  
2017

Заснований у 1998 році. Виходить щомісяця.  
Індекс журналу в каталозі передплатних видань України – 41703  
Свідоцтво про реєстрацію КВ № 19758 – 9558 ПР від 19.03.13

Відповідно до Наказу Міністерства освіти і науки України від 21.12.2015 № 1328 журналу надано статус фахового видання з історичних, філософських, політичних та соціологічних наук.

ISSN 2077-1800 (Print); ISSN 2413-8738 (Online)

Журнал зареєстровано та проіндексовано у таких міжнародних наукометричних каталогах та базах даних:  
IndexCopernicus (Impact Factor ICV 2015 – 59.46); Google Scholar; National Library of Ukraine Vernadsky; Universal Impact Factor; Vsenauki.ru;  
BASE – Bielefeld Academic Search Engine; General Impact Factor; SIS Scientific Group

## ЗАСНОВНИКИ

ВНЗ «Дніпровський національний університет ім. Олесея Гончара»  
ГО «Центр соціально-політичних досліджень»

## ВИДАВЕЦЬ

Видавництво «Грані»  
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2131 від 23.05.2005

## РЕДАКЦІЯ

**Головний редактор:** Квітка С.А.  
**Заступники головного редактора:** Гусаревич Н.В., Колесников К.М. Кривошеїн В.В., Шевцов С.В., Шляхов О.Б.  
**Видавничий редактор:** Яценко Н.Ю.  
**Комп'ютерне макетування:** Анастасова А.О.  
**Коректор української та російської мов:** Туранська А.М.  
**Коректор англійської мови:** Комлева Ю.В.

## РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

<b>Іваненко В.В.</b>	д.і.н., проф., акад. Укр. академії іст. наук (Україна)	<b>Побочий І.А.</b>	д.п.н., проф. (Україна)
<b>Аяган Б.Г.</b>	д.і.н., проф. (Казахстан)	<b>Пронякін В.І.</b>	д.філос.н., проф. (Україна)
<b>Венгер Н.В.</b>	д.і.н., проф. (Україна)	<b>Робертс Кен</b>	д.соціол.н., проф. (Великобританія)
<b>Висоцький О.Ю.</b>	д.п.н., проф. (Україна)	<b>Світленко С.І.</b>	д.і.н., проф. (Україна)
<b>Вятр Єжі</b>	д.п.н., проф. (Польща)	<b>Святець Ю.А.</b>	д.і.н., проф. (Україна)
<b>Гнатенко П.І.</b>	д.філос.н., проф., член-кор. Національної академії пед. наук України (Україна)	<b>Сергєєв В.С.</b>	д.п.н., проф. (Україна)
<b>Горосяненко В.Г.</b>	д.і.н., проф. (Україна)	<b>Сидиков Е.Б.</b>	д.і.н., проф. (Казахстан)
<b>Жук С.І.</b>	д.і.н., проф. (США)	<b>Суїменко Є.І.</b>	д.філос.н., проф. (Україна)
<b>Катасв С.Л.</b>	д.соціол.н., проф. (Україна)	<b>Схюрман Паул</b>	д.філос.н. (Нідерланди)
<b>Квітка С.А.</b>	к.філос.н., доц. (Україна)	<b>Третяк О.А.</b>	д.п.н., проф. (Україна)
<b>Кирилюк Ф.М.</b>	д.філос.н., проф., акад. Укр. академії політ. наук (Україна)	<b>Токовенко О.С.</b>	д.філос.н., проф., акад. Укр. академії політ. наук (Україна)
<b>Корх О.М.</b>	д.філос.н., проф. (Україна)	<b>Тулиця О.Л.</b>	д.п.н., проф. (Україна)
<b>Кривошеїн В.В.</b>	д.п.н., проф. (Україна)	<b>Удод О.А.</b>	д.і.н., проф. (Україна)
<b>Лісєнко О.В.</b>	д.соціол.н., проф. (Україна)	<b>Хейнемаа Сара</b>	д.філос.н., проф. (Фінляндія)
<b>Лобанова А.С.</b>	д.соціол.н., проф. (Україна)	<b>Хижняк Л.М.</b>	д.соціол.н., проф. (Україна)
<b>Лобода Ю.О.</b>	к.філос.н., доц. (США)	<b>Хміль В.В.</b>	д.філос.н., проф. (Україна)
<b>Нікілев О.Ф.</b>	д.і.н., проф. (Україна)	<b>Шабанова Ю.О.</b>	д.філос.н., проф. (Україна)
<b>Окороков В.Б.</b>	д.філос.н., проф. (Україна)	<b>Шевцов С.В.</b>	д.філос.н., проф. (Україна)
<b>Осетрова О.О.</b>	д.філос.н., проф. (Україна)	<b>Шляхов О.Б.</b>	д.і.н., проф. (Україна)
		<b>Щудло С.А.</b>	д.соціол.н., проф. (Україна)
		<b>Юрченко С.В.</b>	д.п.н., проф. (Україна)

**АДРЕСА РЕДАКЦІЇ:** Україна, 49000, Дніпро, вул. Святослава Хороброго (вул. Чкалова), 25, оф. 21  
+38(056)744-42-39, grandidp@gmail.com, www.grani.org.ua

Друкується за рішенням Вченої ради Дніпровського національного університету імені Олесея Гончара (протокол № 11 від 30.03.17).

Відповідальність за достовірність фактів, цитат, власних імен, географічних назв, підприємств, організацій, установ та ін. інформації несуть автори статей. Висловлені у цих статтях думки можуть не збігатися з точкою зору редакційної колегії і не покладають на неї ніяких зобов'язань. Передруки і переклади дозволяються лише за згодою автора та редакції.

Віддруковано у ФОП Тремпольцев, Україна, 49066, Дніпро, вул. Мирна, 21



Oles Honchar Dnipro national university



NGO «Center of socio-political research»



# GRANI

SCIENTIFIC-THEORETICAL ALMANAC

Vol. 20 № 3(143)  
2017

Founded in 1998. Academic monthly journal.  
Subscription index in Ukraine – 41703  
Registration license: KB № 19758 – 9558 IIP; issued 19.03.13

By Decree № 1328 of 21 December 2015 issued by the Ministry of Education and Science of Ukraine the status of specialized publication on historical, philosophical, political and sociological sciences was given.

ISSN 2077-1800 (Print); ISSN 2413-8738 (Online)

The journal is registered and indexed in the following international catalogues and databases:  
IndexCopernicus (Impact Factor ICV 2015 – 59.46); Google Scholar; Vernadsky National Library of Ukraine; Universal Impact Factor; Vsenauki.ru; BASE – Bielefeld Academic Search Engine; General Impact Factor; SIS Scientific Group

#### FOUNDER AND PUBLISHED

Oles Honchar Dnipro national university  
NGO «Centre of sociopolitical research»

#### PUBLISHED

Publishing house «Grani»  
Publishing license: ДК № 2131 dated 23.05.2005

#### EDITORIAL

**Editor in Chief:** Kvitka S.A.  
**Deputy Editor in Chief:** Husarevych N.V., Kolesnikov K.M., Krivoshein V.V., Shevtsov S.V., Shlyakhov O.B.  
**Managing Editor:** Yatsenko N.Yu.  
**Computer modeling:** Anastasova A.O.  
**Proof of Ukrainian and Russian languages:** Turans'ka A.M.  
**Proof of English:** Komleva Y.V.

#### EDITORIAL BOARD

<b>Ivanenko V.V.</b>	Full Prof. Dr., academician of the ukrainian academy of historical sciences (Ukraine)	<b>Pobochyj I.A.</b>	Full Prof. Dr. (Ukraine)
<b>Ayahan B.H.</b>	Full Prof. Dr. (Kazakhstan)	<b>Pronyakin V.I.</b>	Full Prof. Dr. (Ukraine)
<b>Wenger N.V.</b>	Full Prof. Dr. (Ukraine)	<b>Roberts Ken</b>	Full Prof. Dr. (United Kingdom)
<b>Vysotsky O.Yu.</b>	Full Prof. Dr. (Ukraine)	<b>Svitlenko S.I.</b>	Full Prof. Dr. (Ukraine)
<b>Vyatr Ezhi</b>	Full Prof. Dr. (Poland)	<b>Svyatets' Yu.A.</b>	Full Prof. Dr. (Ukraine)
<b>Gnatenko P.I.</b>	Full Prof. Dr., member of the National academy of pedagogical sciences of Ukraine (Ukraine)	<b>Syergyeyev V.S.</b>	Full Prof. Dr. (Ukraine)
<b>Gorodyanenko V.G.</b>	Full Prof. Dr. (Ukraine)	<b>Sydykov E.B.</b>	Full Prof. Dr. (Kazakhstan)
<b>Zhuk S.I.</b>	Full Prof. Dr. (USA)	<b>Suimenko E.I.</b>	Full Prof. Dr. (Ukraine)
<b>Kataev S.L.</b>	Full Prof. Dr. (Ukraine)	<b>Schuurman Paul</b>	Full Prof. Dr. (Netherlands)
<b>Kvitka S.A.</b>	Assoc. Prof. Dr. (Ukraine)	<b>Tretyak O.A.</b>	Full Prof. Dr. (Ukraine)
<b>Kyrylyuk F.M.</b>	Full Prof. Dr., academician of the ukrainian academy of political science (Ukraine)	<b>Tokovenko O.S.</b>	Full Prof. Dr., academician of the ukrainian academy of political science (Ukraine)
<b>Korh A.M.</b>	Full Prof. Dr. (Ukraine)	<b>Tupytsya O.L.</b>	Full Prof. Dr. (Ukraine)
<b>Kryvoshein V.V.</b>	Full Prof. Dr. (Ukraine)	<b>Udod O.A.</b>	Full Prof. Dr. (Ukraine)
<b>Liseyenko O.V.</b>	Full Prof. Dr. (Ukraine)	<b>Heinamaa Sara</b>	Full Prof. Dr. (Finland)
<b>Lobanova A.S.</b>	Full Prof. Dr. (Ukraine)	<b>Khyzhnyak L.M.</b>	Full Prof. Dr. (Ukraine)
<b>Loboda Y.O.</b>	Assoc. Prof. Dr. (USA)	<b>Hmil' V.V.</b>	Full Prof. Dr. (Ukraine)
<b>Okorokov V.B.</b>	Full Prof. Dr. (Ukraine)	<b>Shabanova Yu.O.</b>	Full Prof. Dr. (Ukraine)
<b>Nikilev A.F.</b>	Full Prof. Dr. (Ukraine)	<b>Shevtsov S.V.</b>	Full Prof. Dr. (Ukraine)
<b>Osetrova O.O.</b>	Full Prof. Dr. (Ukraine)	<b>Shlyakhov O.B.</b>	Full Prof. Dr. (Ukraine)
		<b>Shchudlo S.A.</b>	Full Prof. Dr. (Ukraine)
		<b>Yurchenko S.V.</b>	Full Prof. Dr. (Ukraine)

#### EDITORIAL OFFICE

25, Svyatoslava Khorobroho (Chkalov) St., office 21, Dnipro, Ukraine, 49000  
+38(056)744-42-39, granidp@gmail.com, www.grani.org.ua

Published by the decision of the Academic council of Oles Honchar Dnipro national university (protocol № 11 dated 30.03.17).

**Responsibility for facts, quotations, private names, enterprises and organizations titles, geographical locations etc. to be bared by the authors.**  
**The editorial office and board do not always share the views and thoughts expressed in published articles.**  
**Reprints and translations are allowed on the written consent with the editorial office and the author.**

Printing facilities: Sole proprietor Trempoltsev, 21, Mirna St., Dnipro, Ukraine, 49066



## ЗМІСТ

### СОЦІОЛОГІЯ

Проскура В.В., Ходак К.В. Соціальні аспекти впровадження мультидисциплінарного підходу в процесі надання паліативної та хоспісної допомоги	5
Калашнікова Л.В. Безпека життєдіяльності: порівняльний аналіз традиційних та нових парадигм у сучасній соціології	11
Стригуль М.В. Соціальні механізми розвитку і динаміки економізму і комерціалізації в українській вищій освіті	17
Святненко І.О. Насильство в гендерній культурі: проблема побудови типології (частина 1)	22
Внуков Є.О. Компоненти організаційної культури: особливості соціетальної ідентичності з позиції секторального підходу	27
Пархоменко О.І. Гендерно-дискримінаційні акценти сімейного законодавства України: соціально-моральний аспект	35
Плюснин Е.В. Система маркування екранного насилія: проблеми и перспективы	41

### ІСТОРІЯ

Москалев Б.Г., Москалева Н.П. Академик А.Н.Соколовский и другие обвинители и судьи на процессе «СВУ» (из материалов ГПУ-НКВД и протоколов судебных заседаний)	48
Куцаєва Т.О. Роздуми академіка ВУАН Федора Шміта щодо музейної аудиторії 1910-1920-х рр. та актуальність їх вивчення у контексті музейної соціології в Україні (1990-2000-ні рр.)	56
Світлик Н.М. Ставропігійський інститут і Общество св. Василя Великого: історія заснування, діяльності, взаємин	61
Журавльова Л.В., Гончар Ю.Б. Космічна політика США в контексті припинення гонки озброєнь	68
Довжик А. І. Репресії проти жінок-викладачів вищів (за матеріалами архівно-слідчої справи Жозефіни Діндо)	76

### ФІЛОСОФІЯ

Тесленко Т.В. Репрезентация дихотомии духа и тела в культуре античной Греции	87
Форкош С. М. Трансформаційно-комунікативні стратегії досліджень: мова – суспільство – культура	93
Іванчук В.В. Отчуждение и проект универсальной эмансипации человека у раннего Маркса	98
Добридень О.В. До питання про роль стереотипів споживання у формуванні здоров'язбережувальної поведінки особистості	104
Гарькава Т. А. Синтез добра і краси петриківського розпису	110

### ПОЛІТОЛОГІЯ

Трофимов Е. А. Политика в представлениях россиян: опыт социологического исследования	114
Угрин Л. Я. Між модерном і постмодерном: проблематизація поняття «політична ідентичність» у науковому дискурсі ХХ ст.	122



## CONTENTS

### SOCIOLOGY

Proskura V.V. Khodak, K.V. Social aspects of the implementation of multidisciplinary approach in palliative and hospice care	5
Kalashnikova L.V. Safety of vital activity: a comparative analysis of traditional and new paradigms in the contemporary sociology	11
Strigul M.V. Social mechanisms of development and dynamics of economism and commercialization of Ukrainian higher education	17
Svyatnenko I.O. The violence in the gender culture: problems of the typology's formation (Part 1)	22
Vnukov E.O. Components of the organizational culture: peculiarities of the societal identity from the positions of the sectoral approach	27
Parkhomenko O.I. Gender and discrimination accents of the Family Code of Ukraine: social and moral aspect	35
Plyusnin E.V. System of screen violence's marking: problems and perspectives	41

### HISTORY

Moskalov B.G., Moskalova N.P. Academician A.N. Sokolovsky and other prosecutors and judges who participated in the ULU (SVU) trial (based on the materials of the State Political Department of the People's Commissariat of Internal Affairs and the court records)	48
Kutsaeva T.O. Reflections of the academician of AUAS Fedor Schmitt on the museum audience of 1910-1920s and the relevance of their study in the context of museum sociology in Ukraine (1990-2000s years)	56
Svitlyk N.M. Stavropigiyskiy Institute and the Society of St. Basil the Great: the history of the establishment, activities, relationships	61
Zhuravlova L.V., Honchar Y.B. The USA Space Policy in the Context of the Termination of the Arms Race	68
Dovzhyk A.I. Repression against women – university professors (based on the archival investigation of the proceeding against Josephine Dindo)	76

### PHILOSOPHY

Teslenko T.V. The representation of the dichotomy of spirit and body in the culture of Ancient Greece	87
Forkosh S.M. Transformation and communication research strategies: language - society – culture. Scientific and theoretical almana 99	93
Ivanchuk V.V. Alienation and the project of man's universal emancipation by early Marx	98
Dobryden O.V. To the question about the role of consumption-stereotypes in the forming of health-saving individual behavior	104
Harkava T.A. Synthesis of goodness and beauty of Petrikivsky decorative painting	110

### POLITICAL SCIENCE

Trofimov E.A. Politics in views of Russians: the experience of the sociological research	114
Uhryn L.Y. Between modern and postmodern: problem of the «political identity» concept in the scientific discourse of the 20th century	122



УДК 316.33: 364.042

doi: 10.15421/171733

## Social aspects of the implementation of multidisciplinary approach in palliative and hospice care

V.V. Proskura, K.V. Khodak  
*proskura.v@gmail.com, katrin.khodak@gmail.com*  
Lviv polytechnic national university,  
4, Konovaltsya Str., Lviv, 79013, Ukraine

The results of research of the multidisciplinary approach to the provision of the palliative care in Ukraine have been presented in the article. It has been found that the palliative (hospice) care improves the quality of life of patients (adults and children) and their families who face problems, related to life-threatening diseases. The peculiarities in the definition of a «multidisciplinary team» in Ukrainian law (the focus on means of implementation) and international documents on the palliative care (focused on the provision of care components) have been examined. The subjects of the palliative care in Ukraine are palliative institutions, specialized departments of medical institutions, mobile groups (services) of palliative care at home, centers for prevention and combating of AIDS, psychological services, territorial centers of social service for pensioners and lonely disabled people, NGOs and volunteers. The basic medical and non-medical (social, psychological, spiritual) care components of palliative care have been described in the article. The main service users of palliative care are not only terminally ill patients, but also their family members, relatives and palliative care institution employees, who experience high rates of professional burnout.

The results of our empirical research have shown that the palliative care services in the city of Lviv include the functions of social workers, though no social worker positions exists in the service providing working groups. Instead, the functions of the social worker in this area are handled either by other team members (e.g. a chief doctor or other medical personnel, psychologist, priest, etc.), or professionals who do not belong to the service team (mostly psychologist). In some cases most part of the functions of the social worker are not delivered at all. The main social worker's functions while implementing the social component of the palliative care may include the conduction of self-help groups for the terminally ill and their relatives, management of a client's case, drawing up an individual work plan with the client and his/her family, basic legal counseling, provision of the supervision for members of the multidisciplinary team, establishment of contacts with other specialists, conduction of measures to prevent burnout, development of educational and leisure programs for children of different ages with different illnesses, training for teachers how to work with terminally ill children, development of leisure programs for the elderly (taking into account their age and physical condition), training for practitioners to provide these services, research and development of new programs in order to improve social services in the palliative care, establishment of networks with other social organizations, search for partners, grants, and training of clergy to work in palliative care.

**Keywords:** hospice; multidisciplinary team; the terminally ill; role of the social worker; subjects of palliative care

## Соціальні аспекти впровадження мультидисциплінарного підходу в процесі надання паліативної та хоспісної допомоги

В.В. Проскура, К.В. Ходак  
*proskura.v@gmail.com, katrin.khodak@gmail.com*  
Національний університет «Львівська політехніка»,  
79013, Львів, вул. Коновальця, 4

У статті викладено результати дослідження впровадження мультидисциплінарного підходу в процесі надання паліативної допомоги в Україні. З'ясовано, що паліативний (хоспісний) догляд є підходом, який покращує якість життя пацієнтів (дорослих і дітей) і їх сімей, які стикаються з проблемами, супутніми небезпечним для життя захворювань. Виявлено особливості тлумачення поняття мультидисциплінарної команди у міжнародних документах з паліативної допомоги (акцент на меті її надання) та у вітчизняних нормативно-правових актах (акцент на засобах її реалізації). Визначено суб'єкти надання паліативної допомоги в Україні. Встановлено основні немедичні (соціальна, психологічна, духовна) складові паліативної допомоги. Зазначено, що основними користувачами послуг у рамках паліативної допомоги можуть виступати як самі невиліковні хворі, так і їхні родичі, а також самі працівники паліативних закладів у зв'язку з високою ймовірністю професійного вигорання.

За результатами емпіричного дослідження виявлено, що практика надання послуг паліативної допомоги на рівні Львова включає у себе функції соціального працівника, але не забезпечує посади соціального працівника у складі робочої групи. Встановлено, що має місце суттєве навантаження працівників паліативних закладів додатковими функціями. Відповідно, функції соціального працівника у цій сфері виконуються частково іншими членами команди або не виконуються взагалі.

**Ключові слова:** хоспіс; мультидисциплінарна команда; невиліковно хворі; ролі соціального працівника; суб'єкти надання паліативної допомоги

**Цитування даної статті:** Проскура В.В. Social aspects of the implementation of multidisciplinary approach in palliative and hospice care / В.В. Проскура, К.В. Ходак // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2017. – Т. 20. – № 3(143). – С. 5-10.

**Citation of this article:** Proskura, V.V., Khodak, K.V., 2017. Social aspects of the implementation of multidisciplinary approach in palliative and hospice care. Scientific and theoretical almanac «Grani» 20; 3(143), 5-10. doi: 10.15421/171733 (in English)

**Peer-reviewed; approved and placed:** 13.02.2017



## Социальные аспекты внедрения мультидисциплинарного подхода в процессе оказания паллиативной и хосписной помощи

В.В. Проскура, К.В. Ходак

*proskura.v@gmail.com, katrin.khodak@gmail.com*

*Національний університет «Львівська політехніка»,  
79013, Львів, ул. Коновальца, 4*

В статье изложены результаты исследования внедрения мультидисциплинарного подхода в процессе оказания паллиативной помощи в Украине. Выяснено, что паллиативный (хосписный) уход является подходом, который улучшает качество жизни пациентов и их семей, сталкивающихся с проблемами, сопутствующими опасным для жизни заболеваниями. Выявлены особенности интерпретации понятия мультидисциплинарной команды в международных документах по паллиативной помощи (акцент на целях ее предоставления), и в отечественных нормативно-правовых актах (акцент на средствах ее реализации). Определены субъекты оказания паллиативной помощи в Украине. Установлены основные немедицинские (социальная, психологическая, духовная) составляющие ухода паллиативной помощи. Отмечено, что основными пользователями услуг в рамках паллиативной помощи могут выступать неизлечимые больные, родственники, а также работники паллиативных заведений в связи с высокой вероятностью профессионального выгорания.

По результатам эмпирического исследования выявлено, что практика предоставления услуг паллиативной помощи на уровне Львова включает в себя функции социального работника, но не обеспечивает должности социального работника в составе рабочей группы. Установлено, что имеет место существенная нагрузка работников паллиативных заведений дополнительными функциями. Функции социального работника выполняются частично другими членами команды либо не выполняются вообще.

**Ключевые слова:** хоспис; мультидисциплинарная команда; неизлечимо больные; роли социального работника; субъекты оказания паллиативной помощи

**Introduction.** Every year in Ukraine up to 600 thousand people the require palliative and hospice care in the final period of their life (hereinafter – PHC). The aim of the public health, social security, charity, civic and religious organizations, volunteers and communities is to achieve the highest possible quality of life of palliative patients and support relatives during their illness and after their death [3, 103-104].

There are positive changes in PHC in Ukraine. For example, Ukraine's first department of palliative medicine was created in 2009 in the Shupyk National medical academy of postgraduate education. And in 2013 the State educational and scientific center of hospice and palliative medicine was created [2, 64]. Regulatory frameworks have gradually improved not only for health, but also for the social aspects of palliative care delivery. In particular, the Ministry of social policy's Order №58 from January 29, 2016, «On approval of the State standard of the palliative supervision» covers the issue of quality of PHC provision [8].

Despite these efforts, the practice of the palliative care for terminally ill patients in Ukraine includes mainly the symptomatic treatment that does not meet modern requirements and needs improvement. Unlike legislative regulation, the existing system of care is usually minimal in nature, and is under the supervision of a general practitioner, who relies often primarily on prescribing of narcotic painkillers.

The process of improvement of the palliative care for patients and their family's needs, requires, above all, the development of patient-oriented support that is based on a multidisciplinary approach and considers the social aspects of PHC. It requires also the creation and the implementation of a new, conceptual and more effective system of care provision.

An important issue is the definition of roles and

functions of employees who provide non-medical services in the system of palliative care. Particular attention needs to be given to the role of social workers, who play a key role in the provision of non-medical components of PHC in most countries where long experiences of terminally ill people's assistance exist. Indeed, the lack of clearly defined functions and roles leads to a misunderstanding of tasks that social workers can perform while providing palliative care.

**Analysis of studies and publications.** Issues related to the provision of palliative care are reflected in the writings of medical, public administration, law and social work sciences. In particular, Yu. Voronenko, Yu Gubsky, A. Tsarenko substantiated scientifically the need for inter-agency and inter-sectoral cooperation and coordination of the development and introduction of modern medical and social palliative and hospice care in Ukraine [2]. N. Goyda, Yu. Gubsky, A. Tsarenko have highlighted the medical and social problems of palliative care in Ukraine [3]. Zh. Zolotareva has studied the health workers' vision on problems of the multidisciplinary approach's implementation to the system of palliative and hospice care [4]. C. Lunyachek, A. Melnichenko, V. Melnichenko have studied public administration aspects of development and implementation of the palliative care [5]; T. Semyhina has theoretically described the place of social work in the palliative care model [9].

**Aim.** To study the current situation and to determine ways of the non-medical part of palliative care's improvement, based on multidisciplinary approach.

**Main material.** According to the WHO definition, the palliative care is an approach that improves the quality of life of patients (adults and children) and their families who face problems associated with life-threatening illness. It aims to prevent and relieve suffering through the early identification, correct assessment and treatment

of pain and other problems, whether physical, psycho-social or spiritual [7].

According to the Ukrainian law, the palliative (hospice) care is the help with self-service, health surveillance, facilitation in provision of medical services, assistance in provision of technical means of rehabilitation, maintenance of training about their use, training for families about the process of care, representation of interests, psycho-social support of a patient and the members of his/her family, provision of the information on social protection, assistance in obtaining legal aid free of charge, organization and support of self-help groups [8]. The goal of the palliative care is not to eliminate pain in a certain body part, but a complex care of a person.

According to Voronenko Yu., the current poor situation with PHC in Ukraine is the result of the following factors: the lack of modern, science-based affordable model of PHC; imperfection of the legal framework that regulates the PHC delivery, lack of necessary skills and knowledge on approaches and techniques how to provide PHC among medical and social workers; lack of medical and social workers' motivation to work in the institutions of PHC and at patients' home due to low salaries, significant physical, moral and psychological overload; imperfect system of training, specialization of medical and social workers on provision of PHC; lack of inter-agency and intersectoral coordination and cooperation on tape providing health care and social protection at central and local levels, etc. [2, 68].

Multidisciplinary team in the national legislation is composed of at least three persons, including: social worker, medical officer, legal adviser, psychologist, chaplain and other professionals who have been trained by thematic cycles on the palliative care [8]. In addition to the above specialists, the International association of palliative and hospice care also names specialists in nutrition, physiotherapy, occupational therapy, pharmacology, etc. [6]. Palliative care can also be carried out with the assistance of volunteers and community support groups, which makes the international PHC standards to be an important tool [9, 55]. According to the survey of health workers in the city of Ivano-Frankivsk, the main burden of care for terminally ill people lays on their family members [4, 69-70].

The subjects of palliative care may be: palliative institutions (hospices, services and palliative care centers, etc.), specialized departments of medical institutions, mobile group (service) of palliative care at homes, centers for prevention and AIDS, psychological services, territorial centers of social service of pensioners and lonely disabled people, NGOs, volunteers [5, 11].

Integrated palliative care consists of various forms of medical and non-medical care that include general care, symptomatic treatment, anesthesia, rehabilitation, which is aimed to support the possible degree of good physical, psychological and social status, psychotherapy, social and psychological support to the family during the illness of one of its members and the loss period, spiritual support. The important role also takes teaching (of a client, his family, medical and social workers, volunteers) and studies designed to provide information to

improve the quality of services and development's assistance [9, 54-55]. Goyda N. has noted that the PHC, according to modern concepts and standards, should provide the four required components (elements): medical, psychological, social and spiritual component. The social component concentrates on financial support of the patients family, legal advice and assistance in the documents completing (registration of a devise, etc.), help in funeral services, etc. [3, 103-104].

Voronenko Y. has indicated that basic non-medical assistance can be provided by professionals (social workers, psychologists, lawyers, etc.), volunteers, friends and relatives of a patient and clergy of different religions and denominations [2, 65]. Some part of the medical personnel understands the importance of involvement and shows their will to work with the following specialists – social workers (68,2%), clergy (45,0%), volunteers (43,6%) etc. [4, 70]. It should be noted that in Ukraine the professional activity of psychologists and social workers in the palliative care is often interconnected and interchangeable due to the presence of only one of these specialists in a single institution. For example, this may include measures aimed at prevention of the syndrome of professional / emotional burnout among employees.

Understanding the central place which a social worker should occupy while providing non-medical component of PHC, in our study, we have focused our attention on the roles and functions performed (or which could be performed) by a social worker.

During our empirical study «Implementation of the multidisciplinary approach in the provision of the palliative care in the city of Lviv», it has been found that the city of about 730 000 inhabitants has only three establishments (branches) of the palliative care: Lviv City Hospital «Hospice» (hereinafter – Hospice) with 30 beds; Department of the Palliative Care at the city hospital # 4 (hereinafter – City hospital # 4) with 30 beds; the Palliative Care Department at the Metropolitan Andrey Sheptytsky Hospital (hereinafter – Sheptytsky Hospital) with 25 beds. In addition, there are also several separate chambers of the palliative care at the Municipal city hospital #5, Lviv regional psychiatric hospitals and geriatric centers.

During our research, conducted in November and December of 2016, we interviewed representatives of the main centers of the palliative care in Lviv. Using the opportunity sampling method, we conducted seven guide interviews. It should be noted, that the only palliative institution, which contains a multidisciplinary team, was at Sheptytsky Hospital. The other two palliative care institutions had only health workers, making it impossible to provide integrated palliative care. Therefore, interviews were conducted with five representatives of the Sheptytsky Hospital multidisciplinary team (doctor, nurse, psychologist, priest, and junior social worker), a «Hospice» therapist and the chief doctor of City Community Hospital #4.

It has been found that Sheptytsky Hospital's interdisciplinary team includes only a junior social worker who performs his duties according to the contract. These duties consist mainly of provision of the physical assis-

tance to patients, and work with documents – keeping records of patients (those who entered, retired, died), basic accounting. Moreover, the other team professionals do not see the difference between the junior social worker and social worker. In the case of two other centers of the palliative care, it should be emphasized that their team is strictly limited to the medical personnel. Although speaking about Hospital # 4, some involvement of specialists from other departments or external specialists can be seen due to awareness of the need to develop a broader interdisciplinary team that will provide a bigger range of services. All employees of the department had received palliative education abroad and are periodically attending external training and supervision. In the case of «Hospice», quite «closed» systems and unwillingness to engage additional experts to work in the institution can be noted. Referring to the specific customers (such as cancer of the fourth stage), representatives of the team believe that the complexity of care is sufficient. No separate children's palliative department has been found while it needs a bit different services. A single case of accepting child at a later stage in life was found in the

«Hospice», but it is rather an exception to the rule. It has been noted that the functions of the social worker are being performed by other members of the multidisciplinary team, and even non-team members. This process takes time from their main duties, causing negative affect on the quality of service. Thus, it demonstrates the need for the involvement of social workers, and other professionals. Furthermore, there are some roles of a social worker that are not enforced at all. That also indicates the lack of international standards to achieve the level of the palliative care.

According to the information received, we have made suggestions for the provision of social services in the palliative care, dividing them into two target groups – children's hospices and the palliative department for persons older than 18 years (table 2).

**Conclusion.** Palliative (hospice) care is an approach that improves the quality of life of patients (adults and children) and their families who face problems caused by the life-threatening diseases. It has a non-medical component in the implementation of multidisciplinary approach which includes social, psychological and spir-

Table 1. Performing the roles of social worker in interdisciplinary palliative care team

The roles of social worker [1; 6; 7].	Specialist performing social worker roles	Institution name
Therapeutic role – consultant, family therapist (group therapist role is missing)	chief doctor, administrator	Sheptytsky Hospital
	doctor	«Hospice»
	doctor, external psychologist	City hospital # 4
An executive role – social services broker (advocate, case manager are missing)	junior social worker (deputy administrator in social work), doctor	Sheptytsky Hospital
	doctor (if needed)	«Hospice»
	doctor (if needed)	City hospital # 4
The role of coordinator – expert in social services, supervisor, mediator	doctor, psychologist	Sheptytsky Hospital
	according to the hierarchy (chief doctor to doctors, doctors to nurses)	«Hospice»
	external specialist (psychologist)	City hospital # 4
Educational and administrative role – developer of programs of work, researcher, analyst	administrator, priest, senior nurse	Sheptytsky Hospital
	chief doctor	«Hospice»
	chief doctor	City hospital # 4
Additional social worker roles according to respondents' proposals in order to improve the quality of palliative care services	<ul style="list-style-type: none"> <li>▪ care for meeting of patients' social needs;</li> <li>▪ organizing of patients' leisure;</li> <li>▪ search for partners, grants;</li> <li>▪ contacting other social institutions</li> </ul>	Sheptytsky Hospital
	«we do not need a social worker, we provide all the help by ourselves»	«Hospice»
	<ul style="list-style-type: none"> <li>▪ regulation of the legal aspects of the work with clients and in providing social protection;</li> <li>▪ organizing of patients' leisure;</li> <li>▪ establishing of contacts with other social institutions</li> </ul>	City hospital # 4



Table 2. Formation of social services as a component of integrated palliative care

The roles of social worker	Functions that perform social worker in this role	
	Children's palliative department	Palliative care department for adults
The therapeutic role – consultant of therapy for groups, family	Conducting self-help groups for families of terminally ill children	Conducting self-help groups for terminally ill and their relatives
An executive role – social services broker, lawyer, case manager	Full guardianship particular case the client – drawing up an individual work plan with the client and his family, legal counseling	
The role of coordinator – expert social services, supervisor, mediator	Supervision for members of the multidisciplinary team, establishing contact with other specialists, conduction of measures to prevent burnout	
Educational and administrative role – developer of programs and areas of work, researcher, analyst	Development of educational and leisure programs for children of different ages and with different illness, training for teachers to work with this target group	Development of the leisure programs for the elderly, taking into account the age and physical condition, trainings for practitioners to provide these services
	Research and development of new programs to improve social services in palliative care	
Additional – providing spiritual support	Providing spiritual support and counseling the client or his/her family (at their request), training of clergy to work with this target group	

itual components. National legal acts are referred to the help with self-care, training for families about the care process, representation of interests, psycho-social support of a patient and the members of his/her family, provision of the information on social protection, organization and support of self-help groups, etc.

Integrated palliative care which meets the needs of patients and their families, is possible to be provided by a multidisciplinary team, which includes at least three persons (social worker, medical officer, legal adviser, psychologist, chaplain and other professionals and volunteers who have been trained by thematic cycles of the palliative care). Palliative care institutions could be palliative institutions (hospices, services and palliative care centers, etc.), specialized departments of medical institu-

tions, mobile groups, palliative care at home, centers for prevention and combating AIDS, psychological services, territorial centers of social service for pensioners and lonely disabled people, NGOs, volunteers.

During the studying of the practice of palliative care in Lviv, an interdisciplinary team was found only in one palliative care institution, while other institutions are limited to medical personnel. This doesn't allow them to provide integrated palliative care. The functions of social workers were often performed by other members of the interdisciplinary team (mostly medical personnel) or even those, who are not the part of the palliative team. This process takes time from their main activities and affects the quality of service. In addition, the roles of social workers are not enforced.

#### БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ:

1. Bosma H. Creating social work competencies for practice in hospice palliative care [Текст] / H. Bosma, M. Johnston, S. Cadell // *Palliative Medicine*. – 2010. – 24 (1). – P. 79–87.
2. Вороненко Ю. Створення системи паліативної та хоспісної допомоги в умовах реформування охорони здоров'я в Україні: медичні та соціальні аспекти [Текст] / Ю. Вороненко, Ю. Губський, А. Царенко // *Наука і практика. Міжвідомчий медичний журнал*. – 2014. – №1. – С. 63–75.
3. Гойда Н. Г. Медико-соціальна характеристика організації системи паліативної та хоспісної допомоги в Україні [Текст] / Н. Г. Гойда, Ю. І. Губський, В. М. Князевич, А. В. Царенко // *Збірник наукових праць співробітників НМАПО ім. П. Л. Шупика*. – 2014. – Вип. 23(3). – С. 101-115.
4. Золотарьова Ж. М. Проблеми формування та впровадження мультидисциплінарного підходу в системі паліативної і хоспісної допомоги [Текст] / Ж. М. Золотарьова // *Вісник соціальної гігієни та організації охорони здоров'я України*. – 2012. – № 4. – С. 68-72.
5. Лунячек В. Е. Паліативна допомога населенню: сутність, елементи, напрями розвитку [Електронний ресурс] / В. Е. Лунячек, О. А. Мельниченко, В. О. Мельниченко // *Теорія та практика державного управління*. – 2013. – Вип. 4. – С. 10-17. – Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Trpdu\\_2013\\_4\\_4](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Trpdu_2013_4_4)
6. Manual of Palliative care. – 3d ed. [Electronic resource] / International Association for Hospice & Palliative care. – Retrieved from: <http://hospicecare.com/about-iahpc/publications/manual-of-palliative-care>
7. Palliative Care Fact sheet: World Health Organization [Electronic resource] N402 July 2015. – Retrieved from: <http://www.who.int/mediacentre/factsheets/fs402/en/>
8. Про затвердження Державного стандарту паліативного догляду // Наказ № 58 Міністерства соціальної політики України [Електронний ресурс] – 2016. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0247-16>
9. Семигіна Т.В. Соціальна робота у моделі паліативної допомоги: функції та виклики [Текст] / Т. В. Семигіна // *Реабілітація та паліативна медицина*. – 2015. – № 2. – С. 54-58.
10. The role of social workers in palliative, end of life and bereavement care [Electronic resource] / The British Association of Social Workers. – Retrieved from: [http://cdn.basw.co.uk/upload/basw\\_15855-9.pdf](http://cdn.basw.co.uk/upload/basw_15855-9.pdf)

## REFERENCES:

1. Bosma H, Johnston M, Cadell S, et al., 2010. Creating social work competencies for practice in hospice palliative care. *Palliative Medicine* 24 (1), 79–87 (in English)
2. Voronenko, Yu., Hubs'kyi, Yu., Tsarenko, A., 2014. Stvorennya systemy paliativnoyi ta khospisnoyi dopomohy v umovakh reformuvannya okhorony zdorov'ya v Ukraini: medychni ta sotsial'ni aspekty [Creation of palliative and hospice care in a health care reform in Ukraine: the medical and social aspects]. *Nauka i praktyka. Mizhvidomchyy medychnyy zhurnal* 1, 63–75 (in Ukrainian)
3. Hoyda, N. H., Hubs'kyi, Yu. I., Knyazevych, V. M., Tsarenko, A. V., 2014. Medyko-sotsial'na kharakterystyka orhanizatsiyi systemy paliativnoyi ta khospisnoyi dopomohy v Ukraini [Medical and social characteristics of the organization of palliative and hospice care in Ukraine]. *Zbirnyk naukovykh prats' spivrobotnykiv NMAPO im. P. L. Shupyka* 23(3), 101-115 (in Ukrainian)
4. Zolotaryova, Zh. M., 2012. Problemy formuvannya ta vprovadzhennya mul'tydystryplinarnoho pidkhodu v systemi paliativnoyi i khospisnoyi dopomohy [Problems of forming and implementing multidisciplinary approach of palliative and hospice care]. *Visnyk sotsial'noyi hihiyeny ta orhanizatsiyi okhorony zdorov'ya Ukrainy* 4, 68-72 (in Ukrainian)
5. Lunyachek, V. E., Mel'nychenko, O. A., Mel'nychenko, V. O., 2013. Paliativna dopomoha naseleennyu: sutnist', elementy, napryamy rozvytku [Palliative care: the nature, the elements of directions]. *Teoriya ta praktyka derzhavnoho upravlinnya* 4, 10-17. – Retrieved from: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tpdu\\_2013\\_4\\_4](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tpdu_2013_4_4) (in Ukrainian)
6. Manual of Palliative care. – 3d ed. International Association for Hospice & Palliative care. – Retrieved from: <http://hospicecare.com/about-iahpc/publications/manual-of-palliative-care>
7. Palliative Care Fact sheet: World Health Organization, N402 July 2015. – Retrieved from: <http://www.who.int/mediacentre/factsheets/fs402/en/> (in English)
8. Pro zatverdzhennya Derzhavnoho standartu paliativnoho dohlyadu [On approval of the State standard of palliative care] 2016. Nakaz № 58 ministerstva sotsial'noyi polityky Ukrainy, Retrieved from: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0247-16> (in Ukrainian)
9. Semyhina, T.V., 2015. Sotsial'na robota u modeli paliativnoyi dopomohy: funktsiyi ta vyklyky [Social work in palliative care model – roles and challenges]. *Reabilitatsiya ta paliativna medytsyna* 2, 54-58 (in Ukrainian)
10. The role of social workers in palliative, end of life and bereavement care. The British Association of Social Workers. – Retrieved from: [http://cdn.basw.co.uk/upload/basw\\_15855-9.pdf](http://cdn.basw.co.uk/upload/basw_15855-9.pdf) (in English)



## Безпека життєдіяльності: порівняльний аналіз традиційних та нових парадигм у сучасній соціології

УДК 316.2:331.045(075)

doi: 10.15421/171734

Л.В. Калашнікова

*lvkalashnikova198@gmail.com*

*Чорноморський національний університет ім. Петра Могили  
54003, Миколаїв, вул. 68 Десантників, 10*

Сьогодні у сучасному суспільстві виникла нагальна потреба перегляду традиційних механізмів гарантування його безпечного функціонування та розвитку, що базуються на пріоритетах захисту національної безпеки. Причиною тому є зростання темпів економічної глобалізації, деформація міжнародного права, неспроможність владних органів окремої держави самотужки забезпечувати належний рівень захищеності громадян, активізація інститутів громадянського суспільства, зростання ролі громадських організацій у міжнародній політиці й т. ін. У статті здійснено порівняльний аналіз традиційних та нових (критичних) парадигм безпеки життєдіяльності у сучасній соціології. Визначено сутність розуміння безпеки, представлене у теоріях самореферентних систем Н. Лумана, суспільства ризику У. Бека, онтологічної безпеки Е. Гідденса, соціальних змін П. Штомпки, інформаційного суспільства Е. Тоффлера, антропології безпеки М. Дугласа, побудови соціального простору М. Кастельса, комунікативної дії Ю. Хабермаса та ін. Схарактеризовано сутність критичних парадигм безпеки життєдіяльності (постпозитивізм К. Поппера, І. Лакатоса, П. Фейєрабенда, Р. Арре, теорія сек'юритизації О. Вейвера, Б. Бузана, Дж. Вільде, теорія емансипації К. Бута, постструктуралізм Р. Уолкера, теорія інсек'юритизації Д. Біго). Окреслено можливі перспективи розвитку соціології безпеки життєдіяльності на сучасному етапі її інституалізації за рахунок розширення означень предметної галузі, змістовного наповнення сфери досліджень.

**Ключові слова:** безпека життєдіяльності; концепції безпеки; референт безпеки; онтологічна безпека; національна безпека

### Safety of vital activity: a comparative analysis of traditional and new paradigms in the contemporary sociology

L.V. Kalashnikova

*lvkalashnikova198@gmail.com*

*Petro Mohyla Black Sea National University  
10, 68 Marines St., Nikolaev, 54003, Ukraine*

In modern society there is a necessity to revise the traditional mechanisms, ensuring its safe functioning and development and which are based on the priorities of the national security. The main reasons of this are the large-scale emergence of new hazards, in particular, the deepening of the economic globalization, the deformation of the international law, the failure of the authorities of individual States to provide an adequate level of citizens' protection, civil society strengthening, increase of the role of public organizations in international politics, etc. A review of traditional sociological health and safety paradigms of the second half of the XX – beginning of the XXI century has been presented in the article (the theory of self-referential systems by N. Luhmann, the concept of risk society by U. Beck, the theory of the ontological security by A. Giddens, the theory of social changes by P. Sztompka, the concept of the information society by A. Toffler, the anthropological theory of security by M. Douglas, the theory of social space by M. Castells, the theory of communicative action by J. Habermas). The essence of critical theory (post-positivism by K. Popper, I. Lakatos, P. Feyerabend, G. Arrah, the theory of securitization by B. Buzan, O. Waver, J. Wilde, the theory of emancipation by K. Booth, post-structuralism by R. B. J. Walker, the theory of insecurities by D. Bigo) have also been examined in the contradiction to realist theories, in which the state is the dominant subject of the security.

A range of issues, relevant to the development theories and practices of the sociology of safety as a branch of the sociological theory have been studied, in particular, dichroism of the social space, the lack of temporal integrity, a variety of risks and crises of modern social development, the erosion of national boundaries, the formation of a new social space, the proliferation of different kinds of destructive deviance as forms of protective group and individual behavior, non-linearity and the radicalization of social and cultural change, growing social tension in key systems of social relations.

Possible future development of the sociology of vital activity's safety at the present stage of institutionalization has been outlined by the expansion of definitions of the subject area (explanation of the connections on micro-, macro- and meso-level of the security's existence) in the context of the sector studies (in particular, by examination of social practices of perception of risks, threats, dangers, social actors (social groups, communities, social movements, regional society, ethnic group, nation, etc.), as well as the evaluation of the potential for their activities to forecast the negative consequences of hazards).

**Keywords:** safety of the vital activity; safety concept; the referent of security; ontological security; national security.

**Цитування даної статті:** Калашнікова Л.В. Безпека життєдіяльності: порівняльний аналіз традиційних та нових парадигм у сучасній соціології / Л.В. Калашнікова // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2017. – Т. 20. – № 3(143). – С. 11-16.

**Citation of this article:** Kalashnikova, L.V., 2017. Bezpeka zhyttiedialnosti: porivnialnyi analiz tradytsiynkh ta novykh paradyhm u suchasnyy sotsiolohii [Safety of vital activity: a comparative analysis of traditional and new paradigms in the contemporary sociology]. Scientific and theoretical almanac «Grani» 20; 3(143), 11-16. doi: 10.15421/171734 (in Ukrainian).

**Peer-reviewed; approved and placed:** 14.02.2017

## Безопасность жизнедеятельности: сравнительный анализ традиционных и новых парадигм в современной социологии

Л.В. Калашникова

*lvkalashnikova198@gmail.com*

*Черноморский национальный университет им. Петра Могилы,  
54003, Николаев, ул. 68 Десантников, 10*

В современном обществе назрела необходимость пересмотра традиционных механизмов гарантирования его безопасного функционирования и развития, основанных на приоритетах национальной безопасности. Основными причинами этого является масштабное появление новых опасностей, в частности, рост темпов экономической глобализации, деформация международного права, несостоятельность властных органов отдельного государства самостоятельно обеспечивать должный уровень защищенности граждан, активизация институтов гражданского общества, рост роли общественных организаций в международной политике и т. д. В статье представлен обзор традиционных социологических парадигм безопасности жизнедеятельности второй половины XX – начала XXI в. (теория самореферентных систем Н. Лумана, концепция общества риска У. Бека, теория онтологической безопасности Е. Гидденса, теория социальных изменений П. Штомпки, концепция информационного общества Е. Тоффлера, антропологическая теория безопасности М. Дулгаса, теория построения социального пространства М. Кастельса, теория коммуникативного действия Ю. Хабермаса). Также проанализирована сущность критических теорий (постпозитивизм К. Поппера, И. Лакатоса, П. Фейерабенда, Р. Арре, теория секьюритизации В. Вейвера, Б. Бузана, Дж. Вильде, теория эмансипации К. Бута, постструктурализм Р. Уолкера, теория инсекьюритизации Д. Биго). Очерчены возможные перспективы развития социологии безопасности жизнедеятельности на современном этапе ее институционализации, связанные с расширением предметной области, наполнением сферы исследований.

**Ключевые слова:** безопасность жизнедеятельности; концепции безопасности; референт безопасности; онтологическая безопасность; национальная безопасность

**Постановка проблемы.** Для забезпечення стабільного, стійкого функціонування й розвитку будь-яких соціальних систем необхідне докладення визначених зусиль з боку конкретної людини, суспільства в цілому щодо можливості протистояння явним чи потенційним загрозам і небезпекам не інтуїтивно, а озброївшись, у першу чергу, науковими напрацюваннями щодо питань гарантування безпеки життєдіяльності.

Наприкінці XX ст. наявний державно-центристський підхід у сфері безпеки перестав відповідати тенденціям світового розвитку. Причиною тому є поява нових небезпек, що якісно різняться у порівнянні з минулим століттям, зокрема, це зростання темпів економічної глобалізації, деформація міжнародного права, неспроможність владних органів окремої держави самотужки забезпечувати належний рівень захищеності громадян, активізація інститутів громадянського суспільства, зростання ролі громадських організацій у міжнародній політиці й т. ін.

Сучасне суспільство вступає в епоху ескалації локальних ризиків і глобальної біфуркації, коли соціальна реальність характеризується невизначеністю умов свого існування, за яких правила поведінки, характерні для стабільного стану його розвитку, не діють з означеною результативністю й, як часто буває, викликають зворотний ефект, лише ускладнюючи ситуацію. Варто зазначити, що загострення визначених проблем відбувається на фоні відсутності об'єктів довіри, легітимізованих владними структурами держави. В якості альтернативи державі як суб'єкта безпеки більшість наукових концепцій сьогодні позиціонує особистість, проголошуючи безпеку життєдіяльності особистості провідним пріоритетом зовнішньої політики. Наявні у науковій літературі визначення безпеки життєдіяльності доволі різноманітні й частіше за

все трактують її доволі широко, виділяючи в структурі цього поняття такі її складові, як: економічну стабільність, здоров'я та доступність медичної допомоги, продовольчу безпеку, персональний захист від різного роду проявів агресії й насилля, безпеку соціальної спільноти, групи як збереження культурної, релігійної, етнічної самобутності, а також захист громадянських прав і свобод.

**Аналіз досліджень і публікацій.** З огляду на такого роду перебіг подій особливої актуальності набуває вивчення наукових ідей сучасних представників соціологічної спільноти щодо становлення та розвитку нових ефективних механізмів гарантування безпеки суспільства й особистості. До числа фундаторів основних концепцій безпеки життєдіяльності варто віднести Н. Лумана, У. Бека, Е. Гидденса, П. Штомпку, Е. Тоффлера, М. Дулгаса, М. Кастельса, Ю. Хабермаса та ін.

**Мета дослідження.** Метою даної статті є з'ясування сутності наукових ідей щодо змісту поняття безпеки життєдіяльності особистості у сучасній соціології, що охоплює проміжок часу від початку XX ст. до теперішнього часу.

**Виклад основного матеріалу.** Розгляд сучасних соціологічних уявлень про соціальні, політичні, культурні та економічні аспекти безпеки життєдіяльності в умовах формування нового світового порядку слід розпочати з теоретичних напрацювань Н. Лумана.

Н. Луман у межах теорії самореферентних систем визначає суспільство як соціальну систему, яка повинна сама себе зберігати. Соціальний порядок у суспільстві забезпечують структури, що виступають обмеженнями у сфері дозволеного. Динаміка змін соціального порядку визначається можливими позитивними й негативними девіаціями, які, у свою чергу, породжують диференціацію відхилень від звичного

порядку й вимагають здійснення вибору (селекції) на користь чи проти інновації. Чим більше дозволено відхилень, тим більше актуалізується потреба у стабільності, безпеці функціонування і розвитку [13, с. 66].

Привертаючи увагу до небезпеки накопичення нових випадкових ефектів, детермінованих розмаїттям та масштабами поширення девіацій, Н. Луман робить спроби розробки «формули спасіння» для системи суспільства, апелюючи до таких показників, як щільність комунікації, частота або специфікація інформаційних імпульсів. При цьому особливо важливим, на його думку, є врахування циркулярного характеру посилення девіантності [13, с. 32].

З іншого боку, суспільство, орієнтуючись на нові способи селекції, завідомо відмовляється від беззаперечної стабільності. Тоді виникає питання, які механізми необхідно використовувати, щоб суспільство налаштувалось на той чи інший засіб селекції. Поряд з релігією з'являються нові способи гетерогенного, але функціонально еквівалентного утвердження засобів селекції, які генералізовані комунікацією (влада, гроші, наука і т. д.). Інакше кажучи, у сучасному суспільстві поведінки вільної від ризику не існує, як і не існує абсолютної надійності або безпеки, оскільки неможливо уникнути ризику під час прийняття рішення. Чим більш раціональними й детальними є судження людей щодо ризику, тим менше аспектів невизначеності з приводу можливого розвитку подій у майбутньому. Отже, їх можна передбачити й попередити негативні наслідки.

Розділяючи міркування Н. Лумана, Ж. Бодрійяр концептуалізує семантичну гіпертрофію варіювання комунікації. Зокрема, він вважає, що розмаїття засобів комунікації та їх подальше збільшення стає для свідомості не стільки еволюцією, скільки симуляцією [10].

Суспільство споживання є одночасно суспільством опіки та репресії, адже «мирна» повсякденність постійно підживлюється насиллям як явним, так і потенційним (загрози революції, екологічної катастрофи, атомної чи бактеріальної війни тощо). Близькість категорій насилля й нав'язливої безпеки, благополуччя не є випадковою: вони гомогенні, абстрактні, живуть міфами і знаками. Іншими словами, насилля існує у повсякденному житті у гомеопатичних дозах як вакцина проти неминучості, засіб усунення ознак реальної неспроможності соціальної системи бути повною мірою безпечною. Ситуативні прояви насилля є свідченням нестійкості соціальної рівноваги системи, адже вона є поєднанням протиріч. Справжня проблема насилля з'являється тоді, коли воно породжене благополуччям і безпекою, є таким, що не має ні об'єкта, ні мети [9].

У межах соціокультурного підходу У. Бек намагався пояснити перехід індустріального суспільства до суспільства ризику. Сучасні ризики, на його думку, є продуктом рефлексивної модернізації, що вирізняється універсальним характером й пов'язані з формуванням якісно нових соціально-небезпечних ситуацій. Історія розвитку ризиків свідчить про те, що ризики, як і блага, розподіляються за класовою схемою, лише у зворотному порядку: блага зосереджені у верхніх про-

шарках, ризики – у нижніх. Ризики лише посилюють класовий устрій. Класове суспільство у своєму розвитку прагне ідеалу рівності, натомість нормативним руйнівним принципом суспільства ризику є безпека. Якщо утопія рівності містить у собі безліч змістовно позитивних цілей суспільного розвитку, то утопія безпеки передбачає захист за будь-яких обставин [8].

Для суспільства ризику епохи пізнього модерну характерним є постійне примноження знання про технологічні та інституціональні зміни. За своєю природою ризик є демократичним, всезагальним, окрім того рано чи пізно вражає тих, хто його породжує й на ньому наживається – «ефект бумерангу». Суспільство ризику, за У. Беком, може стати катастрофічним за умови, коли ризик стає нормою повсякденного життя, люди не думають про небезпеки. Усвідомлюючи існування різного роду ризиків, людство намагається вирішувати проблеми, пов'язані з тим, що вони мають бути перетворені на надійність (безпеку) й обмеженість можливостей експертних систем боротися з загрозами. Довіра у цьому сенсі є необхідною умовою нейтралізації або мінімізації визначеного комплексу небезпек у межах так званого прийняттого ризику. Збереження прийнятності ризику у відносинах довіри пояснюється наявністю деякої невизначеності щодо очікувань того, що дії з боку інших людей або інститутів будуть реалізовані у повній мірі. Досягнення безпеки можливе за умови рівноваги довіри й прийняттого ризику. Іншими словами, необхідною умовою здійснення ефективного контролю й управління у суспільстві ризику є перехід до самокритичного соціуму, що прагне до самотрансформації [8].

Е. Гідденс вбачає специфіку сучасного суспільства рефлексивного модерну в особливому статусі ризику. Цей статус полягає не просто у збільшенні кількості ризиків, а, перш за все, у тому, що мислення у межах розуміння ризиків і його оцінки перетворюються на властивість як експертної, так і масової свідомості. У цьому сенсі варто привернути увагу до кількох чинників: зменшення ризику для індивіда, що відповідає зоні безпеки у повсякденному житті; утворення інституціонально обмеженого середовища ризику; контроль ризику як ключового аспекту сучасної рефлексивності; ризик виникнення подій зі значними наслідками як результат глобалізації й протидії всіх зазначених чинників перепадам внутрішньо нестабільного «клімату ризику» [11, с. 51].

На думку Е. Гідденса, глобалізація виступає в якості чинника відриву індивіда, соціальних груп, інститутів від локальних соціокультурних ситуацій. В умовах глобалізації руйнуються соціальні зв'язки, що у традиційному й індустріальному суспільствах виконували функції захисту, стабілізації, формування соціального порядку, у індивіда виникає почуття невпевненості, тривоги, страху перед необхідністю вибору. Функціональність соціальних інститутів в умовах постійного ризику забезпечує довіра до абстрактних систем, що створюють сфери відносної безпеки для безперервного протікання повсякденного життя, забезпечуючи динамічну стабільність в умовах глобалізації [11, с. 127].

П. Штомпка представляє авторське бачення син-



тетичної теорії довіри, в основу якої покладено два компоненти – орієнтація всіх дій на майбутнє й сподівання, що будь-якої миті індивід буде здатен прийняти рішення довіряти чи не довіряти діям інших людей. Тенденція до вияву довіри чи недовіри набуває групового, суспільного характеру, формуючи у суспільстві атмосферу довіри/недовіри. Згідно з його міркуваннями, стійкість й незмінність соціального порядку забезпечує відчуття екзистенційної безпеки, виражене у загальній довірі. Створення санкціонованого загального клімату довіри сприяє відкритим, спонтанним діям інноваційного характеру, підвищуючи рівень мобілізації, активності, свободи суспільства, стимулюючи соціальні зв'язки, тим самим сприяючи розвитку потенціалу соціуму, здатного до самореформування. З іншого боку, П. Штомпка звернув увагу на те, що клімат довіри й екзистенційна безпека у суспільстві порушується в період радикальної реорганізації політичних й соціальних інститутів [16, с. 328].

Для появи культури довіри повинні бути наявні структурні можливості, що здатні генерувати довіри/недовіру. Серед провідних з них, П. Штомпка виділяє наступні чинники: нормативна стабільність чи нормативний хаос (аномія); прозорість соціального порядку чи неясність, латентність політичних й економічних структур; міцність соціального порядку чи його розпливчастість; підпорядкування влади законам чи свавілля й безвідповідальність; реалізація прав і суворе дотримання прав громадян чи безсилля, безправність громадян та насилля з боку влади.

Вводячи до наукового обігу поняття «травми трансформації», тобто соціальної (культурної травми) як прояву у свідомості людей дисфункціональних наслідків реалізації докорінних змін, П. Штомпка намагається пояснити як ці зміни динамічно відображаються в їхньому житті, руйнуючи звичне відчуття екзистенційної безпеки (порядку, повторюваності, тривалості, стандартизації, передбачуваності), породжують загальну недовіру [15, с. 6]. Іншими словами, відчуття безпеки й загальної довіри пов'язане з впевненістю у тому, що влада підпорядковується законам, а зміст рішень, які вона ухвалює, справедливі й спрямовані на благо громадян, окрім того, у суспільстві існує контроль за діями чиновників та можливість апеляції. Громадяни повинні відчувати себе у безпеці від свавілля, перевищення повноважень, обману, злочинності з боку владних інституцій (судів, трибуналів, арбітражу, прокуратури, поліції).

Цікавими є міркування М. Дугласа щодо проблем безпеки первісного й сучасного суспільства, зокрема він підкреслює помилковість категоричного протиставлення первісних систем вірувань сучасним. Визначаючи небезпеку і безпеку як осквернення й чистоту, М. Дуглас протиставляє смерті, крові, холоду – життя, секс й вогонь. Три останні сили особливо небезпечні, якщо не відокремлені одна від одної або ж коли дотичні до перших трьох сил. Соціальний контроль у первісних суспільствах реалізується через ідеї осквернення й табу, натомість у сучасному соціумі нечистота відноситься, скоріш за все, до категорій естетики, гігієни чи етикету й стає небезпечною лише за умови наявності негативних наслідків соці-

ального характеру. Суспільні уявлення про нечистоту дозволяють підтримувати моральний кодекс і виступати гарантом безпеки існування спільноти. Таким чином, М. Дуглас, акцентуючи увагу на культурному контексті ризиків у різних просторово-часових континуумах, намагався диференціювати підходи до гарантування безпечного функціонування й розвитку окремих спільнот [5].

Істотно різниться від усіх розглянутих раніше концепцій розуміння суспільної безпеки, представлене у роботах теоретика інформаційного суспільства Е. Тоффлера, який вперше описав й обгрунтував негативні соціально-психологічні наслідки інформатизації та симптоми інформаційного стресу. Невід'ємним атрибутом інформаційної епохи є стрімке зростання темпів виробництва і розповсюдження інформації – надмірна стимуляція, що вимагає від індивіда нового рівня адаптивності, йому недоступного. Людина й суспільство в цілому, не маючи надійних механізмів адаптації, не володіючи позитивними стратегіями виходу з інформаційної кризи, схильні до захворювання – футурошоку, що виявляється на сенсорному (надмірна стимуляція почуттів призводить до розмиття меж між реальністю та ілюзією), когнітивному (зниження здатності відбору, оцінки й збереження необхідної інформації стає причиною інформаційного стресу) рівнях та рівні прийняття рішень (інформаційні перенавантаження провокують стрес рішень – нездатність індивіда прийняти будь-яке рішення) [6, с. 344].

Визначаючи ключові проблеми інформаційного суспільства, у першу чергу, проблему інформаційного стресу, Е. Тоффлер зосередив увагу на розвитку інформаційної грамотності як нової стратегії безпеки життєдіяльності в умовах інформаційних перенавантажень. Особливої актуальності вона набуває саме сьогодні, коли у суспільстві реалізується інформаційна пропаганда з використанням психологічних методів впливу на свідомість людей, формуючи у них викривлене сприйняття реальності, змушуючи вірити фейковим образам і мислити ними.

Розвиваючи ідеї функціонування інформаційної епохи, М. Кастельс аналізує мережеві комунікації як основи соціальної морфології об'єднань сучасних людей. Сучасне суспільство він називає «суспільством мережевих структур», відповідно приналежність до тієї чи іншої мережі вважає провідним джерелом управління [12].

Важко не погодитись з М. Кастельсом у тому, що сьогодні будь-які соціальні практики, особливо пов'язані з процесами виробництва й управління, актуалізують використання визначеного спектра інформації й обумовлюють появи проблем інформаційної безпеки як конкретної людини, суспільства, так і держави в цілому. Серед них провідними є розширення можливостей маніпулювання свідомістю людей, безпеки використання персональних даних, масштабність розвитку мережевого принципу управління засобами масової інформації й як наслідок можливість деформації громадської думки, неконтрольоване поширення інформаційно-психологічної зброї та її використання в інформаційних війнах й т. ін.

На відміну від М. Кастельса Ю. Хабермас у

своїй моделі суспільного устрою, що спирається на стратегію комунікативної поведінки, в основі якої лежить «емансипаційний інтерес» (прагнення людини жити без насилля), розглядає в якості провідної умови безпеки функціонування й розвитку активну діяльність громадянськості у формуванні суспільного порядку, прийнятті ключових рішень національної безпеки держави. На його думку, інтегративна сила демократичної комунікації, що створює суспільну солідарність, не лише сприяє досягненню справедливого консенсусу, а й передбачає можливість здійснення впливу на системні компоненти суспільства через політичну владу [14, с. 112]. Нові, нетрадиційні, критичні парадигми безпеки протиставляються традиційним, реалістичним концепціям, в яких домінують суб'єктом безпеки виступає держава. Д. Буше стверджує, що представники постпозитивізму (К. Поппер, І. Лакатос, П. Фейєрабенд, Р. Арпе) ставлять інтереси безпеки життєдіяльності особистості вище від національної безпеки, привертаючи увагу до необхідності вивчення стану безпеки існування громадян країн третього світу, які постійно відчують соціальну напруженість, пов'язану з наслідками модернізації, відставанням від економічно благополучних держав [3].

Яскравим прикладом трактування питань безпеки з позиції постпозитивізму є теорія сек'юритизації (О. Вейвер, Б. Бузан, Дж. Вільде), в межах якої безпека життєдіяльності особистості визначається лише як усвідомлення суспільством явних та потенційних загроз. Процес сек'юритизації нерозривно пов'язаний з поняттям ідентичності, кожна конкретна небезпека отримує статус сек'юритизованої за умови, коли вона сприймається суспільством як реальна загроза життю, тобто стає екзистенційною загрозою суспільству чи іншому референту безпеки [4].

У межах теорії емансипації К. Бут, критикуючи реалістичне розуміння безпеки, в якому домінують сила й порядок, пропонує створити універсальну систему безпеки, що зосереджена на інтересах індивідуума, а не держави чи нації. На його думку, світова безпека є синонімом свободи особистості й групи, сумісна з раціональною свободою інших та підпорядковуються принципу універсальної моральної рівності. З іншого боку, світова безпека повинна бути заснована на космополітичній демократії [2].

Третім напрямом критичних досліджень безпеки є постструктуралізм. Р. Уолкер вважає, що національна безпека – історичний конструкт, в основі якого лежить уявлення про безпечний, дружній простір всередині держави й нестабільний, ворожий поза її межами [7]. Засновник теорії інсек'юритизації (Д. Біго) стверджує, що безпека повинна розглядатися як спроба інсек'юритизації побутових практик професіоналами задля посилення політичного потенціалу дій гарантування безпечного життя. Згідно з ідеями Д. Біго, процес нарощування міжнародної сили Європейського Союзу зробив свій внесок у стирання меж між зовнішньою та внутрішньою безпекою. Якщо колапс традиційних загроз детермінував пошук сенсу буття як для зовнішніх, так і для внутрішніх агентів безпеки, то Європейський Союз

запропонував створити політичний простір, в якому вони могли б взаємодіяти [1]. Представників цього напрямку активно критикують за їх релятивізм, нігілізм та європоцентризм.

**Висновки.** На відміну від традиційних теорій, критичні концепції відображають фундаментальний зсув у розумінні сутності національної безпеки, використовуючи міждисциплінарний підхід. Таке її трактування більш пристосоване до сучасних практичних змін у сфері безпеки, характеризується стиранням меж між вивченням безпеки життєдіяльності на мікро- та макрорівнях. Проте, незважаючи на наявні розходження у фундаментальних питаннях, прихильники як критичних, так і традиційних парадигм прагнуть спільними зусиллями удосконалити наявну систему безпеки.

Аналіз проблемної сфери соціології безпеки життєдіяльності дозволяє зробити висновки про те, що вона визначається через актуалізацію небезпек нестійкого сучасного світу. Узагальнюючи теоретичні напрацювання зарубіжних соціологів, спрямовані на пошук адекватних сучасним реаліям теорій соціальних змін і розвитку, пов'язані у переважній більшості з описом наявних суспільних формацій, акцентуацією уваги на впливі глобалізації, можна виділити коло проблемних питань, актуальних для розвитку теорії і практики цієї галузевої соціології:

- дисхронізм соціального простору як неадекватність сприйняття часу, послідовності подій, відсутність темпоральної цілісності;
- ризикогенність та кризовість сучасного суспільного розвитку (ствердження нового світопорядку характерними рисами якого є невизначеність і хаос);
- розмивання державних кордонів, формування нового соціального простору;
- поширення різного роду деструктивних девіацій як форм захисної групової та індивідуальної поведінки;
- нелінійність і радикалізація соціокультурних змін, індивідуальний та суспільний рівні соціальної реальності характеризуються появою цисельних протиріч й конфліктуючих просторів, провокуючи зростання загроз девальвації цінностей, посилення соціальної напруженості, вибухів у ключових системах соціальних відносин.

Проблема безпеки життєдіяльності – основна проблема сучасності, детермінована стрімким зростанням чисельності та розмаїття ризиків, загроз і небезпек, що загрожують можливості реалізації соціального самозбереження, життєзабезпечення, аргументують необхідність протистояти їм. Соціологія безпеки життєдіяльності як галузь соціологічного знання фактично виникла наприкінці ХХ – початку ХХІ ст., в той час коли безпека у різних її аспектах почала широко висвітлюватися у науковій літературі.

Ситуація, що склалася у сучасному українському суспільстві, вимагає створення адекватної теорії з враженою прогностичною орієнтацією. Перші кроки вже реалізовано у ході формування парадигм гуманітарної безпеки. Проте у подальшому вона потребує теоретичного й методологічного розвитку соціології безпеки життєдіяльності, зокрема, уточнення пред-

мета ы змістовного наповнення сфери досліджень. У першу чергу, зважаючи на те, що соціальні практики детерміновані сприйняттям соціальної реальності людьми, відкривається великий потенціал у вивченні безпеки. Адаже, визначаючи особливості сприйняття ризиків, небезпек і загроз соціальними акторами, ми матимемо можливість оцінити потенціал їх небезпечної/безпечної діяльності. Ця сфера може стати мікрорівнем соціології безпеки життєдіяльності, де об'єктами дослідження будуть виступати окремі індивіди, соціальні групи, спільноти.

Пояснення взаємозв'язку мікро- та макрорівня безпеки може відбуватись за рахунок вивчення цього феномена на мезорівні, де, рухаючись від життєвого світу до системної безпеки, варто розглядати діяльність й систему відносин соціальних агентів, що володіють значимими для розвитку соціуму ресурсами. Тоді предметне поле мезорівня становить діяльність соціальних спільнот (регіон, соціальні рухи, етнос, нація, професійні групи й т. ін.) щодо відтворення середовища існування, життєво важливих умов самозбереження та розвитку.

#### БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ:

1. Bigo D. *International Political Sociology in Security Studies: An Introduction* / D. Bigo; P. Williams (ed). – Routledge: Abingdon, 2008. – P. 116-128.
2. Booth K. *Theory of World Security* / K. Booth. – Cambridge: Cambridge University Press, 2007. – 473 p.
3. Boucher D. *Political theories of international relations* / D. Boucher. – New York: Oxford University Press, 1998. – 480 p.
4. Buzan B. *Security: a new framework for analysis* / B. Buzan, O. Waver, J. Wilde. – London: Lynne Rienner Pub, 1998. – 162 p.
5. Douglas M. *Risk and Blame: Essays in Cultural Theory* / M. Douglas. – London: Routledge, 1992. – 323 p.
6. Toffler A. *Future Shock* / A. Toffler. – New York: Random House, 1975. – 562 p.
7. Walker R. B. J. *Inside/Outside: International Relations as Political Theory* / R. B. J. Walker. – Cambridge: Cambridge University Press, 1993. – 323 p.
8. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / У. Бек. – Москва: Прогресс-Традиция, 2000. – 384 с.
9. Бодрийяр Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры / Ж. Бодрийяр; пер. с фр., послесл. и примеч. Е. А. Самарской. – Москва: Республика: Культурная революция, 2006. – 268 с.
10. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть / Ж. Бодрийяр; пер. С. Н. Зенкин. – Москва: Добросвет, 2000. – 397 с.
11. Гидденс Э. Судьба, риск и безопасность / Э. Гидденс // Thesis. – 1994. – № 5. – С. 40-102.
12. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М. Кастельс; пер. с англ.; под ред. О. И. Шкаратана. – Москва: Гос. ун-т Высш. шк. экономики, 2000. – 607 с.
13. Луман Н. Эволюция / Н. Луман; пер. с нем. А. Антоновский. – Москва: Издательство «Логос». 2005. – С. 66-78.
14. Хабермас Ю. Кризис государства благосостояния и исчерпанность утопической энергии / Ю. Хабермас. – Москва: ГАРДАРИКИ, 2005. – С. 112-116.
15. Штомпка П. Культурная травма в посткоммунистическом обществе / П. Штомпка // Социологические исследования. – 2001. – № 2. – С. 3-12.
16. Штомпка П. Социология. Анализ современного общества / П. Штомпка; пер. с пол. С.М. Червонной. – М.: Логос, 2008. – 664 с.

#### REFERENCES:

1. Bigo, D., Williams, P. (Eds), 2008. *International Political Sociology in Security Studies: An Introduction*. Routledge: Abingdon, 116-128 (in English).
2. Boucher, D., 1998. *Political theories of international relations*. New York: Oxford University Press, 480 (in English).
3. Booth, K., 2007. *Theory of World Security*. Cambridge: Cambridge University Press, 473 (in English).
4. Buzan, B., & Waver, O., & Wilde, J., 1998. *Security: a new framework for analysis*. London: Lynne Rienner Pub, 162 (in English).
5. Douglas, M., 1992. *Risk and Blame: Essays in Cultural Theory*. London: Routledge, 323 (in English).
6. Toffler, A., 1975. *Future Shock*. New York: Random House, 562 (in English).
7. Walker, R. B. J., 1993. *Inside/Outside: International Relations as Political Theory*. Cambridge: Cambridge University Press, 323 (in English).
8. Bek, U., 2000. *Obshhestvo riska. Na puti k drugomu modernu* [The risk society. On the way to another modernity]. Moskva: Progress-Tradicija, 384 (in Russian).
9. Bodrijjar, Zh., 2006. *Obshhestvo potreblenija. Ego mify i struktury* (Samarskoj, E.A., Trans) [The society of consumption. Its myths and structures]. Moscow: Respublika; Kul'turnaja revoljucija, 268 (in Russian).
10. Bodrijjar, Zh., 2000. *Simvolicheskij obmen i smert'* (Zenkin, S.N., Trans) [Symbolic exchange and death]. Moscow: Dobrosvet, 397 (in Russian).
11. Giddens, Je., 1994. *Sud'ba, risk i bezopasnost'* [Fate, risk and security]. Thesis 5, 40-102 (in Russian).
12. Kastel's, M., 2000. *Informacionnaja jepoha: jekonomika, obshhestvo i kul'tura* (Shkaratana, O.I., Trans) [The information age: economy, society and culture]. Moscow: Gos. un-t Vyssh. shk. jekonomiki. 607 (in Russian).
13. Luman, N., 2005. *Jevoljucija* (Antonovskij, A., Trans) [Evolution]. Moscow: Izdatel'stvo «Logos», 66-78 (in Russian).
14. Habermas, Ju., Denezhkina, A.V. (Eds), 2005. *Krizis gosudarstva blagosostojanija i ischerpannost' utopicheskoi jenerгии* [The crisis of the welfare state and the exhaustion of utopian energies]. Moscow: GARDARIKI, 112-116 (in Russian).
15. Shtompka, P., 2001. *Kul'turnaja travma v postkommunisticheskom obshhestve* [Cultural trauma in post-Communist society]. *Sociologicheskie issledovanija*, No 2, 3-12 (in Russian).
16. Shtompka, P., 2008. *Sociologija. Analiz sovremennoho obshhestva* (Chervonnoj, S.M., Trans) [Sociology. Analysis of modern society]. Moscow: Logos, 664 (in Russian).



УДК

316.74:33:005.44:316.74:378

doi: 10.15421/171735

## Соціальні механізми розвитку і динаміки економізму та комерціалізації в українській вищій освіті

М.В. Стригуль

marinka\_klyov@mail.ru

Національний авіаційний університет,  
03058, Київ, пр. Космонавта Комарова, 1

У статті звертається увага на сутність і особливості комерціалізації та економізму. Зазначається, що державна освітня політика як складова частина соціальної політики є одним з інструментів впливу держави на формування соціальної структури і спрямована на вирішення завдань соціального рівня. Це робить актуальною соціологічну експертизу трансформаційних процесів в освіті і, зокрема, результатів комерціалізації. Автор наводить результати проведеного дослідження аналізу процесів економізму й комерціалізації в українській вищій школі – стандартизованого анкетного опитування студентства 6 ВНЗ державної форми власності та 4 ВНЗ приватної форми власності. Механізмами комерціалізації в українській освіті постають: несприятливе соціально-економічне становище країни в цілому; низький, а подекуди незадовільний рівень державної підтримки вищої освіти; недостатнє фінансування ВНЗ та вибір ірраціональних форм державного правління в освітній сфері; недостатнє реформування системи вищої освіти; стрімкий розвиток приватної освіти та поява ВНЗ недержавної форми власності; вибір власних шляхів модернізації освітньої сфери та недостатня підтримка європейських освітніх тенденцій; існування своєрідного типу культури, ментальності та свідомості індивідів, що, власне, сприяє несприйняттю нововведень.

**Ключові слова:** освітня система; університет; модернізація; вища освіта

## Social mechanisms of development and dynamics of economism and commercialization of Ukrainian higher education

M.V. Strigul

marinka\_klyov@mail.ru

National aviation university,  
1, Cosmonaut Komarov Ave., Kyiv, 03058, Ukraine

The majority of respondents in fact doesn't understand the concept of «economism», doesn't consider the need for University to take part in the entrepreneurial activity and doesn't recognize the need for the existence of the elements of the business structures in the higher education institutions. The University lost its primary purpose and becomes a huge supermarket, which offers various types of knowledge. Rational action is the desire to buy the most qualitative product – a diploma from a prestigious University, which can be successfully converted to the official and economic status. All this leads to the emergence of the Ukrainian form of commercialization, which differs from the Western one. Its significant difference lies in the bias, focus on profit, consumerism as a type of a consumer behavior. It has been mentioned in the article that in the educational system the principles of consumerism moved to the introduction of fees for various additional services (training, courses, testing classes, tests, etc.). The study of economism and the commercialization in the Ukrainian educational system is characterized by a peculiar relevance as it raises the issue of the dynamics and development of the modernization and transformation of the modern higher education. Commercialization is caused by a number of obstacles. The prioritative and harmonious development of the education system can be done only by the expense of state budget financing. In such circumstances, the University becomes a business entity for the provision of educational services.

The attention in the article has been drawn to the nature and characteristics of the commercialization and economism. It has been noted that the state education policy as an integral part of social policy is one of the tools of state influence on the formation of social structures and is aimed at solving problems of societal level. This makes sociological examination of transformation processes in education relevant and, in particular, the results of commercialization. The results of the research of the processes of economism and the commercialization in Ukrainian higher education have been given by the author in the form of standardized questionnaire survey of students of 6 state-owned universities and 4 universities of private ownership. The mechanisms of commercialization in the Ukrainian education is clear: disadvantaged social-economic situation of the country as a whole; low, sometimes a poor level of state support for the higher education; inadequate funding of universities and the choice of the irrational forms of management in the educational sector; lack of reform of the higher education's system; the rapid development of private education and the emergence of privately owned universities; choice of their own ways of modernization of the education sector and lack of support for the European educational trends; the existence of a peculiar type of culture, mentality and consciousness of individuals that actually contributes to innovations' deny.

**Keywords:** educational system; University; modernization; higher education.

**Цитування даної статті:** Стригуль М.В. Соціальні механізми розвитку і динаміки економізму та комерціалізації в українській вищій освіті / М.В. Стригуль // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2017. – Т. 20. – № 3(143). – С. 17-21

**Citation of this article:** Strigul, M.V., 2017. Sotsialni mekhanizmy rozvytku i dynamiky ekonomizmu ta komertsializatsii v ukrainskii vyshchii osviti [Social mechanisms of development and dynamics of economism and commercialization of Ukrainian higher education]. Scientific and theoretical almanac «Grani» 20; 3(143), 17-21. doi: 10.15421/171735 (in Ukrainian).

**Peer-reviewed; approved and placed:** 19.02.2017



## Социальные механизмы развития и динамики экономизма и коммерциализации в украинском высшем образовании

М.В. Стригуль

*marinka\_klyov@mail.ru*

*Национальный авиационный университет,  
03058, Киев, пр. Космонавта Комарова, 1*

В статье обращается внимание на сущность и особенности коммерциализации и экономизма. Отмечается, что государственная образовательная политика как составная часть социальной политики является одним из инструментов влияния государства на формирование социальной структуры и направлена на решение задач социального уровня. Это делает актуальной социологическую экспертизу трансформационных процессов в образовании и, в частности, результатов коммерциализации. Автор приводит результаты проведенного исследования анализа процессов экономизма и коммерциализации в украинской высшей школе – стандартизированного анкетного опроса студентов 6 вузов государственной формы собственности и 4 вузов частной формы собственности. Механизмами коммерциализации в украинском образовании выступают: неблагоприятное социально – экономическое положение страны в целом; низкий, а иногда неудовлетворительный уровень государственной поддержки высшего образования; недостаточное финансирование вузов и выбор иррациональных форм государственного правления в образовательной сфере; недостаточное реформирование системы высшего образования; стремительное развитие частного образования и появление вузов негосударственной формы собственности; выбор собственных путей модернизации образовательной сферы и недостаточная поддержка европейских образовательных тенденций; существование своеобразного типа культуры, ментальности и сознания индивидов, что, собственно, способствует невосприимчивости нововведений.

**Ключевые слова:** образовательная система, университет, модернизация, высшее образование

**Постановка проблеми.** У певному відношенні комерційне середовище проектувалося як альтернатива освіті за рахунок бюджетних коштів. Небезпідставна точка зору, згідно з якою саме комерціалізація дозволила ВНЗ вижити в умовах хронічного бюджетного недофінансування. Однак, по закінченні майже двадцяти років з початку комерціалізації української вищої освіти інтенсивність обговорення її цілей, підсумків та можливих коректив не знижується ні серед експертів, ні серед зацікавленої громадськості. Прихильники і противники комерціалізації відзначають, що освіта є тією соціальною галуззю, яка бере участь у формуванні передумов економічного зростання. Державна освітня політика як складова частина соціальної політики є одним з інструментів впливу держави на формування соціальної структури і спрямована на вирішення завдань соціального рівня. Це робить актуальною соціологічну експертизу трансформаційних процесів в освіті і, зокрема, результатів комерціалізації. Таким чином, можна стверджувати, що освітня система зазнає неабиякого впливу глобалізації, формуючи та вибудовуючи своєрідну систему відносин та взаємодії.

**Аналіз досліджень і публікацій.** Якщо звернутися до праць сучасних зарубіжних дослідників, то вони активно використовують конструктивні підходи для аналізу структур вищої освіти (А. Амарал, М. Бартелл, К. Джеймс, Б. Кларк), які дають змогу виявити й проаналізувати в культурі суспільства співвідношення різних форм освіти. Водночас такі дослідники, як А. Грудзинський, М. Лукашенко, А. Смоленцева та деякі інші розглядають вищий навчальний заклад не стільки як соціокультурну структуру, а радше як організацію з виробництва послуг. Інституційні та системні зміни вищої освіти останнього часу відображені в роботах Д. Бока,

К. Керра, Т. Попкевіца, Н. Смелзера, М. Трой та інших. Трансформаційні та модернізаційні процеси в структурі вищої освіти, поява явищ диференціації, коммодифікації, диверсифікації, консюмеризму, економізму і комерціалізації розглядаються в роботах американських учених Б. Барбера, Р. Барнетт, Д. Бока, Е. Гарднера, Дж. Джарі, С. Колліні [2], К. Лісмана, Дж. Рітцера [3], Й. Ропке, Дж. Спрінга [3]. Вагомий внесок у сучасну соціологію освіти та дослідження питань інтернаціоналізації вищої освіти, модернізації, трансформації та ринкових відносин в освітній сфері здійснюють українські соціологи В. Астахова, В. Бакіров, Л. Герасіна, Я. Зоська, М. Лукашевич, О. Навроцький, С. Оксамитна, В. Пилипенко, Л. Хижняк, О. Хомерікі, В. Чепак, Н. Шевченко, Д. Швець, О. Якуба.

**Мета дослідження** – здійснити теоретико-методологічний аналіз соціальних чинників розвитку і динаміки економізму й комерціалізації в українській вищій освіті.

**Виклад основного матеріалу.** Задля аналізу процесів економізму й комерціалізації в українській вищій школі було проведено стандартизоване анкетне опитування студентства 6 ВНЗ державної форми власності – Національного авіаційного університету, Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова, Київського університету ім. Б.Грінченка, Київського національного економічного університету України ім. Вадима Гетьмана, Київського торговельно-економічного університету, Київського національного університету технологій і дизайну та 4 вищів приватної форми власності – Київського міжнародного університету (КиМУ), Європейського університету, Міжрегіональної академії управління персоналом, Університету сучасних знань (анкети на 31 і 20 запитань) (n =



875: стратифікована вибірка; контрольовані ознаки: «стать», «вік»; похибка  $\pm 2,1\%$ , надійна ймовірність – 95,45%, а також фокус – групові дослідження студентства НАУ (n =40). Дослідження проводилось в 2 етапи.

Перший етап – анкетне опитування студентства – 3 тижні. Другий етап – фокус-групове опитування студентства – 2 тижні та експертні опитування – 2 тижні.

Перший етап дослідження полягав у вивченні особливостей комерціалізації в Національному авіаційному університеті та її впливу на якість надання освітніх послуг (150 респондентів). Другий етап полягав у вивченні форм прояву комерціалізації і економізму в вищій освіті України (загалом 725 респондентів). Цільовою аудиторією дослідження на різних етапах дослідження поставало студентство НАУ всіх курсів (різних інститутів): 150 респондентів студентства НАУ 1-5 курсів (всіх інститутів) та 725 респондентів – студентів – представників інших ВНЗ.

За результатами проведеного опитування відмічено, що для студентів ВНЗ недержавної форми власності характерне зменшення цінності знань, збільшення цінності диплома. ВНЗ економічного профілю характеризуються значно більшою обізнаністю у використанні підприємницьких технологій, проте не розуміють суті поняття «підприємницький університет».

Економізм і комерціалізація, на нашу думку, є наріжними процесами в сучасній освіті. Втім, рівень усвідомлення та інформованості щодо цих питань навіть серед студентів вищих навчальних закладів та викладачів залишається доволі низьким. В українських ВНЗ комерціалізація розуміється як введення плати за додаткові послуги, підвищення вартості навчання, збільшення кількості іноземних студентів, збільшення кількості студентів контрактної форми навчання та зменшення державного фінансування освіти. Крім того, вона має ряд суттєвих недоліків, оскільки вважає студентів джерелом доходів та клієнтами, а ВНЗ – установами, що шукають прибуток у формі капіталу. Українські ВНЗ мають суттєво іншу форму комерціалізації, орієнтовану переважно на отримання прибутку. Тому зіштовхуються з такими проблемами, як зменшення цінності знань, підвищення цінності диплома, погіршення якості викладання, погіршення матеріально-технічної бази, а мало б бути суттєво протилежно. Комерціалізація в українських ВНЗ спричиняє катастрофічне падіння престижу науки і цінності освіти.

ВНЗ недержавної форми власності, на відміну від державної, залучають велику кількість студентів-іноземців та, не маючи державного фінансування, вдаються до різноманітних методів: підвищення вартості навчання, диверсифікації джерел фінансування, введення оплати за відпрацювання занять, перескладання тощо. Відбувається жорстке підпорядкування університетів вимогам великого бізнесу. Спостерігається стрімке «знецінення дипломів». Особливо характерне таке явище для ВНЗ

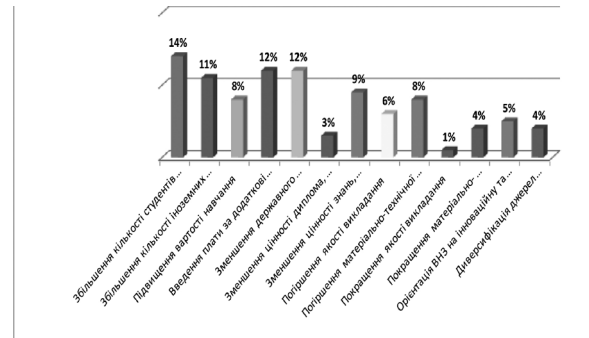


Рис. 1. Прояв процесів комерціалізації в системі вищої освіти (Національний авіаційний університет), % недержавної форми власності. Проте, мала б бути суттєво протилежна ситуація, якби ВНЗ в Україні розглядався як «підприємницький університет».

Більшість опитаних не розуміє по суті поняття «економізм», не вважає за доцільне необхідність ВНЗ займатись підприємницькою діяльністю та не визнає необхідності існування елементів бізнесових структур у вищій освіті.

Задля аналізу державної та недержавної освітньої системи доречно здійснити аналіз прояву комерціалізації в структурі кожного із досліджуваних ВНЗ. Варто зазначити збільшення кількості студентів контрактної форми навчання (14%) у зв'язку зі зменшенням державного фінансування вищої освіти (12%), введення оплати за додаткові послуги (друга вища освіта, курси тощо). Відзначається погіршення матеріально-технічної бази (особливо застаріле обладнання на технічних спеціальностях). Особливою проблемою постає загальне недофінансування освітньої сфери, котре створює низку недоліків та формує своєрідне світобачення в очах студента, який визнає університет прибутковою організацією.

ВНЗ педагогічного спрямування вдаються до підвищення вартості навчання та збільшення кількості іноземних студентів, які навчаються лише на контрактній формі. Швидше не вдаються до таких методів, як диверсифікація джерел фінансування, покращення матеріально-технічної бази вишу та, безумовно, покращення якості викладання.

Тим не менше, яскравий прояв тенденції «знецінення дипломів», описаний Дж. Рітцером, має місце в українському суспільстві.

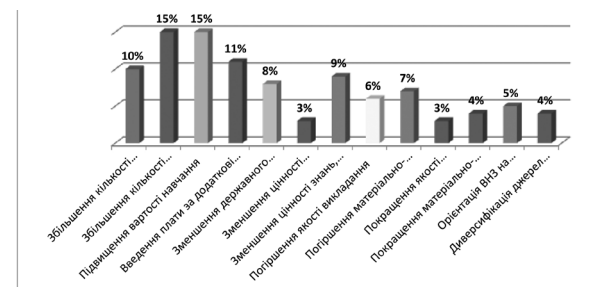


Рис. 2. Прояв процесів комерціалізації в системі вищої освіти (Національний педагогічний університет ім. М. Драгоманова), %

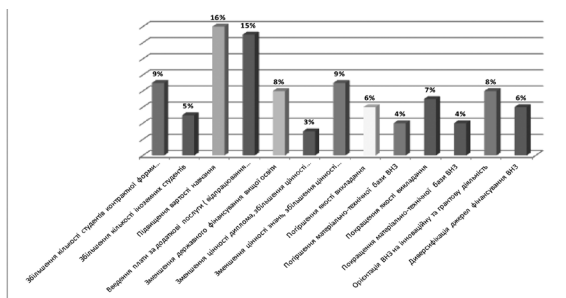


Рис. 3. Особливості прояву комерціалізації (Київський університет ім. Б.Грінченка), %

Університет втратив своє першочергове призначення і став гігантським супермаркетом, що пропонує різні види знань. Раціональна дія полягає в прагненні придбати найбільш якісний товар – диплом престижного університету, який може бути успішно конвертований у посадовий і економічний статус. Усе вищекреслене складає суть прояву макдональдизації.

Все вищекреслене в цілому дозволяє говорити про негативні тенденції комерціалізації та її прояви в структурі вищої освіти, а саме:

- по-перше, адміністрація вузів та професорсько-викладацький склад не надають пріоритетної уваги покращенню якості викладання;
- по-друге, зусилля більшості вишів спрямовані на отримання прибутку в чистій формі (від плати за навчання та інвестицій іноземних громадян);

- по-третє, низька якість викладання спричинена низькою орієнтацією вузу на інноваційну та творчу діяльність, застарілим навчально-методичним обладнанням, незадовільною матеріальною базою ВНЗ, збільшенням навантаження викладачів та зниженням рівня їх заробітної плати. Вузи економічного профілю більш орієнтовані на інноваційну та грантову діяльність (9%), покращення матеріально-технічної бази (8%). Заслугує уваги факт покращення якості викладання (7%). Вузи економічного профілю більш орієнтовані на інноваційну та грантову діяльність (9%), покращення матеріально-технічної бази (8%). Заслугує на увагу факт покращення якості викладання (7%). Вузи недержавної форми власності, на відміну від державної, більш орієнтовані на інноваційну та грантову діяльність. Наприклад, Університет сучасних знань – 10%, Київський міжнародний університет – 9%, Європейський університет – 11%, Міжрегіональна академія управління персоналом – 8%. Крім того, необхідно зосередити увагу на вузах недержавної форми власності. Аналізуючи особливості прояву комерціалізації, було помічено, що:

- існує своєрідна автономія вузів недержавної форми власності, яка, у свою чергу, передбачає підвищення плати за навчання, введення плати за додаткові освітні послуги;

- стрімко збільшується цінність диплома, зменшується цінність знань.

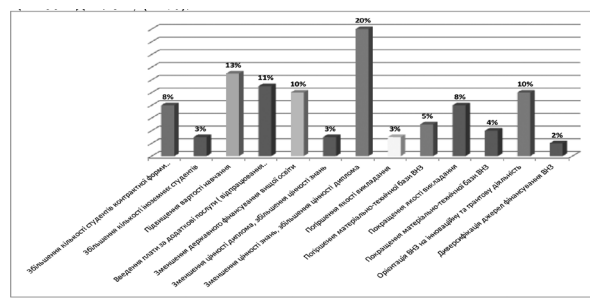


Рис. 4. Прояв процесів комерціалізації в системі вищої освіти (Університет сучасних знань), %

В цілому, Київський торговельно-економічний університет, як і Київський національний економічний університет ім. В.Гетьмана, керуються схожими принципами. Відзначається введення плати за додаткові послуги (15%), підвищення вартості навчання (14%) та зменшення цінності знань, збільшення цінності диплома (11%).

Розгляд приватних вишів дав змогу порівняти загальностатистичні показники та визначити, що приватна вища освіта в Україні є більш комерціалізованою. Низка університетів створює додаткові приватні послуги для своїх студентів та зосереджує увагу більшою мірою не на поширенні знань як основній меті вищого навчального закладу, а на здобутті коштів за результати своєї діяльності. Прослідковується доволі невтішна тенденція зменшення цінності знань, натомість домінуючим чинником стає збільшення цінності диплома.

У ході експертної оцінки (у дослідженні взяли участь 10 компетентних експертів-керівників структурних підрозділів та представників професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів) було визначено, що:

- доволі несприятливе соціально-економічне становище країни спричиняє низку проблем в освітній сфері. Освітні дії повинні бути спрямовані на зростання видатків освітньої сфери, підвищення її ефективності, створення необхідних умов для залучення позабюджетних коштів, виділення засобів інформаційного забезпечення, формування прозорої системи контролю якості освіти.

При теперішньому економічному стані державне замовлення не відображає об'єктивно суспільні потреби в спеціалістах з вищою освітою. Особливість освітньої системи в тому, що її нормальне функціонування відбувається тільки тоді, коли її не пов'язують з вирішенням тимчасових завдань, а враховують перспективи економічного розвитку та зростання потреби в певних спеціалістах. В освітній сфері всі дії та рухи мають бути зваженими, тому що вони спричиняють негативні економічні наслідки. Розвиток економіки та суспільства передбачає розширення діяльності освітньої системи. Особливу увагу слід зосередити на ВНЗ технічного профілю, тому що навчальні лабораторії технічних ВНЗ та інженерні школи сформовані протягом багатьох десятиліть. Все це в цілому сприяє появі власне української форми комерціалізації, яка від-

різняється від західноєвропейської. Її суттєва різниця полягає у тенденційності, спрямованості на прибуток, консюмеризмі – своєрідному типі споживацької поведінки. В освітній системі принципи консюмеризму перенесені на введення оплати за різноманітні додаткові послуги (тренінги, курси підвищення кваліфікації, відпрацювання занять, перескладання заліків тощо). Проте зовсім не ці поняття мали б вкладатися в основу української комерціалізації. Перспектива створення підприємницьких університетів на території України досить далекоглядна, адже механізмами комерціалізації в українській освіті постають: несприятливе соціально-економічне становище країни в цілому; низький, а подекуди незадовільний рівень державної підтримки вищої освіти; недостатнє фінансування ВНЗ та вибір ірраціональних форм державного правління в освітній сфері; недостатнє реформування системи вищої освіти; стрімкий розвиток приватної освіти та поява ВНЗ недержавної форми власності; вибір власних шляхів модернізації освітньої сфери та недостатня підтримка європейських освітніх тенденцій; існування своєрідного типу культу-

ри, ментальності та свідомості індивідів, що, власне, сприяє несприйняттю нововведень. Все це в цілому дає підстави визначити фактори прояву комерціалізації й економізму в українському суспільстві та говорити про економізм і комерціалізацію як два окремі соціальні процеси, що існують в українській системі освіти. Втім, форма їх динаміки та розвитку залишається доволі своєрідною.

**Висновки.** Дослідження економізму й комерціалізації в українській освітній системі характеризується своєрідною актуальністю, оскільки підіймає проблему динаміки й розвитку модернізації й трансформації сучасної вищої школи. Комерціалізація, шляхом якої йде Україна, спричиняє низку перешкод. Кошти, отримані за рахунок надання додаткових освітніх послуг, у жодному разі не повинні бути такими, що замінюють бюджет. Вони постають додатковим фактором стабільності університетів. Пріоритетний та гармонійний розвиток системи освіти можна здійснювати лише за рахунок бюджетного державного фінансування. У таких умовах університет перетворюється на бізнес-структуру з надання освітніх послуг.

#### БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ:

1. Дюркгейм Э. Социология образования [Текст] / Э. Дюркгейм [научн. ред. В.С. Собкин, В.Я. Нечаев; пер. с франц. Т.Г. Астаховой]. – М.: Республика, 1996. – 443 с.
2. Collini S. What are universities for [Text ]? / S. Collini – London : Penguin Books (Amazon Kindle version), 2012. – p. 224.
3. Ritzer G. The McDonaldization of Society [Text ] / G. Ritzer – New century ed. Thousand Oaks, Calif.: Pine Forge Press, 2000. – 234 p.
4. Spring J. Globalization of Education [Text ] / J.Spring. – GB., 2014. – 211 p.

#### REFERENCES:

1. Dyurkgeym, E. Sotsiologiya obrazovaniya [Sociology of Education]. Moscow.1996, 443 ( in Russian).
2. Collini, S. What are universities for? London, 2012, 224 (in English)
3. Ritzer, G. The McDonaldization of Society. Calif., 2000, 234 (in English)
4. Spring J. Globalization of Education. GB., 2014, 211 (in English)



УДК 316.012 (316.6)

doi: 10.15421/171736

## Насильство в гендерній культурі: проблема побудови типології (частина 1)

І.О. Святненко

magellan4x4@ukr.net

Класичний приватний університет,  
69000, Запоріжжя, вул. Жуковського, 70Б

Статтю присвячено проблемі співвідношення між культурними, соціальними, психологічними та тілесними типами гендерного насильства та кастраційних практик. Автором зроблено висновок про те, що кастрація є процесом придушення статусно-домінантними групами спроможності представників низькостатусних груп до виявлення власного потенціалу в різних сферах культурного, соціального, психічного та біологічного життя. Кастрація чоловіків у гендерній культурі має наслідком сукупність патологічних комплексів, які закладаються в гендерній соціалізації і зумовлюють загальмовування продуктивної агресії чоловіцтва в праці, спілкуванні, статевій активності, творчості. Соматична кастрація розглядається як сукупність «підсумкових» тілесних наслідків культурних, соціальних та психічних травм, які наносяться хлопчикові, молодій людині, чоловікові соціальним оточенням. Ефекти кастраційних практик виявляються в тому, що чоловік починає сумніватися в своїй повноцінності і перестає бути суб'єктом соціального життя, що уможливило його всебічне узалежнення і надексплуатацію.

Культурне насильство і кастраційні практики впливають із позбавлення чоловіцтва його самореферентності, морально-етичного та правового авторитету в суспільстві. Соціальне насильство і кастраційні практики стосуються інституційних (соціально-просторових та соціально-часових) обмежень для чоловіків у різних сферах самореалізації чоловіцтва як соціогендерної групи. Психічне насильство і кастраційні практики уможливають щеплення різноманітних комплексів задля зниження рівня суб'єктності чоловіків. Йдеться, зокрема, про комплекси провини і неповноцінності, комплекси сумнівів щодо ролі відповідності тощо. Соматичне насильство і кастраційні практики стають низовим рівнем гендерного насильства, уможливаючи виникнення негативних соматичних ефектів у вигляді хвороб, девіантних звичок, передчасної смерті.

**Ключові слова:** гендерне насильство; гендерна культура; гендерна кастрація; культурна кастрація; соціальна кастрація; психічна кастрація; соматична кастрація

## The violence in the gender culture: problems of the typology's formation (Part 1)

I.O. Svyatnenko

magellan4x4@ukr.net

Classical private university,  
70B, Zhukovsky St., Zaporizhzhya, 69000, Ukraine

The article is devoted to the issue of the correlation between cultural, social, psychological and physical types of the gender-based violence and castrate practices. It has been concluded by the author that castration is the process of the suppression of the low-flown groups' ability to identify their own potential in various spheres of cultural, social, psychological and biological life made by status and dominant groups. Male castration in the gender culture leads to a set of pathological complexes, which integrate into the gender socialization and cause the slowdown of men's productive aggression at work, communication, sexual activity, creativity. Somatic castration is considered to be a set of «final» physical consequences of cultural, social and psychological injuries that are inflicted to boy, young man, man by the social environment. Effects of castrate practices occur when the man start doubting about his usefulness and ceases to be a subject of social life. This enables his comprehensive addiction and over-exploitation.

Cultural violence and castrate practices arise from the deprivation of men's self-reference, moral, ethical and legal authority in society. Social violence and castrate practices include institutional (social-spatial and social-temporal) restrictions of men's realization in various spheres of mankind's self-realization being a social-gender group. Psychological violence and castrate practices enable the vaccination of different complexes, which are aimed at the reduction of level of men's subjectivity, in particular, complexes of guilt and inferiority, complexes of doubts about the role matching, etc. Somatic violence and castrate practices form the ground level of the gender violence, enabling the occurrence of negative somatic effects, such as illnesses, deviant habits and premature death.

**Keywords:** gender-based violence; gender culture; gender castration; cultural castration; social castration; physic castration; somatic castration

**Цитування даної статті:** Святненко І.О. Насильство в гендерній культурі: проблема побудови типології (частина 1) / І.О. Святненко // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2017. – Т. 20. – № 3(143). – С. 22-26.

**Citation of this article:** Svyatnenko, I.O., 2017. Nasytstvo v henderonii kulturi: problema pobudovy typolohii (chastyna 1) [The violence in the gender culture: problems of the typology's formation (Part 1)]. Scientific and theoretical almanac «Grani» 20; 3(143), 22-26. doi: 10.15421/171736 (in Ukrainian).

Peer-reviewed; approved and placed: 18.02.2017



## Насилие в гендерной культуре: проблема построения типологии (часть 1)

И.А. Святненко

*magellan4x4@ukr.net*

*Классический частный университет,  
69000, Запорожье, ул. Жуковского, 70Б*

Статья посвящена проблеме соотношения между культурными, социальными, психическими и телесными типами гендерного насилия и кастрационных практик. Автором сделан вывод о том, что кастрация является процессом подавления статусно-доминантными группами способности представителей низкостатусных групп к проявлению собственного потенциала в различных сферах культурной, социальной, психической и биологической жизни. Кастрация мужчин в гендерной культуре имеет в качестве последствий совокупность патологических комплексов, закладываемых в гендерной социализации и обуславливающих торможения продуктивной агрессии мужчин в труде, общении, половой активности, творчестве. Соматическая кастрация рассматривается как совокупность «итоговых» телесных последствий культурных, социальных и психических травм, которые наносятся мальчику, молодому человеку, мужчине социальным окружением. Эффекты кастрационных практик проявляются в том, что мужчина начинает сомневаться в своей полноценности и перестает быть субъектом социальной жизни, что делает его всесторонне зависимым и сверхэксплуатируемым. Культурное насилие и кастрационные практики проистекают из лишения мужчин их самореферентности, морально-этического и правового авторитета в обществе. Социальное насилие и кастрационные практики касаются институциональных (социально-пространственных и социально-временных) ограничений для мужчин в различных сферах самореализации мужчин как социогендерной группы. Психическое насилие и кастрационные практики позволяют прививать различные комплексы для снижения уровня субъектности мужчин. Речь идет о комплексах вины и неполноценности, комплексе сомнений в ролевом соответствии и т.п. Соматическое насилие и кастрационные практики становятся низовым уровнем гендерного насилия, делая возникновение негативных соматических эффектов в виде болезней, девиантных привычек, преждевременной смерти.

**Ключевые слова:** гендерное насилие; гендерная культура; гендерная кастрация; культурная кастрация; социальная кастрация; психическая кастрация; соматическая кастрация

**Постановка проблемы.** Гендерне насильство, що здійснюється соціальним світом по відношенню до кожного зі своїх суб'єктів, полягає в тому, щоб відобразити в кожному тілі (метафора букви тут отримує свій повний сенс) справжню програму сприйняття, оцінювання та дії. Ця програма, коли мова йде про її здатності надавати тілу статевої характеристики і, як наслідок, – здатності цього тіла виробляти статевої характеристики інших тіл, функціонує як друга (окультурена) природа, себто, як неминуча і сліпа сила соціально сконструйованих технологій гендерної інкультурації / соціалізації. Оскільки ці технології застосовуються щодо всіх об'єктів світу, починаючи з біологічної природи тіла, ця натуралізована соціальна програма конструює або конститує відмінність між біологічними статями відповідно до принципів поділу, властивих відповідній гендерній культурі.

**Мета дослідження.** Метою статті є формулювання типологічної схеми гендерного насильства і кастраційних практик. Завданнями статті є: а) встановлення зв'язку між гендерним насильством та кастраційними практиками в умовах матриархату; б) побудова типології практик гендерного насильства (кастраційних практик) з урахуванням соціологічно-ресемантизованого поняття кастрації.

Стаття присвячено проблемі співвідношення між культурними, соціальними, психологічними та тілесними типами гендерного насильства та кастраційних практик.

**Аналіз досліджень і публікацій.** Зазвичай у науці термін «кастрація» використовується у медичному вжитку і позначає процедуру видалення (повне або часткове) статевих органів або статевих залоз, які

відповідають за підтримання статевої потенції та виконання особою репродуктивних функцій (функцій відтворення роду).

У стародавні часи кастраційні практики використовувалися щонайменше із трьома цілями: а) для реалізації кримінальних покарань щодо злочинців, які скоїли статевої злочини (як, правило, – зґвалтування); б) як практики забезпечення закритих гаремів (жіночих гетто) від статевої агресії з боку наглядців, призначенням яких було стеження за жінками, що перебували в розпорядженні монархів-можновладців або прирівняних до них осіб; в) в релігійних ритуалах – як частина жертвоприношення, яка була здійсненням акту дарування власного потенціалу на користь богині. Кастраційні ритуали мали місце в єгипетській, вавилонській, шумерській релігійних традиціях.

Одним із перших про комплекс кастрації у жінок як виявлення їхньої «зздрості до пенісу» почав вести мову З. Фройд в своїх засадничих працях. Автор вказував також на кастраційні страхи, які виникають у чоловіків у зв'язку із едиповим комплексом та материнською гіперпротекцією [9-10].

Т. Бендас, Ш. Берн, О. Новосолов, О. Доббінс зауважують щодо неоднозначності такого тлумачення і, відстоюючи позицію феміністичної соціології, наполягають на егалітарній моделі гендерних відносин, вважаючи, що нежіноче начало ніяк не може бути пов'язаним із гендерним насильством та андроцидарними практиками. Адже жертвами насильства, на їх думку, частіше стають саме жінки, а не чоловіки, з чим доволі важко погодитись [1-2; 5].

У нашому дослідженні мова піде про соціокультурну та психосоматичну кастрацію, яка відбувається



на мікрорівні, себто рівні сімейних відносин. Частина дослідників, які давали оцінку організації сімейних відносин в Україні, схилиються до думки переважання в них елементів матриархату, біархату або ж квазіпатріархату, із чим можна повністю погодитись. Таку точку зору щодо андроцидарності українського менталітету та гендерної культури, поширеності в ній прихованого соціопсихічного, культурного та соматичного насильства, принаймні в імпліцитному варіанті, можна простежити в працях Ю. Розі, В. Крячка, Г. Бондар, Ю. Романенка та публікаціях автора даної статті [3-4; 6-8; 12].

При збереженні егалітарного фасаду в сімейних відносинах, за переконанням Ю. Романенка, сімейне закулісся стає простором здичавілого геноцидарного матриархату, який дозволяє здійснювати антиселекцію щодо чоловіків [11, с.254; 7, с. 111].

Загалом кастраційні практики щодо елітних та пасонарних елементів в Україні майже постійно зреалізувалися окупаційними режимами (а інших режимів в історії України – поки ще не було). Вони набували вигляду звичних для більшості розстрілів, голодоморів, катувань, тюремно-табірних ув'язнень, депортацій і т.п. Проте, із часом режими ставали винахідливішими і шукали економічно- і політично-дешевші способи утримання протестних контингентів в покорі та ізоляції.

Українська культура, в якій здавна був поширений культ жінки та жіночого начала, сама подала такі механізми та інституції. І цими механізмами стали різні за змістом (проте, однорідні за призначенням) практики соціокультурної кастрації, а їхнім інституційним підґрунтям – українська сім'я. З іншого боку, вже на етапі досімейних відносин між чоловіком і жінкою відбувається щеплення відповідних підготовчих програм, які в сімейному статусі уможливають розгортання цього процесу.

Кастраційні практики соціокультурного гатунку були б самі по собі недієвими, якби вони не мали психосоматичних наслідків для чоловіків у вигляді першопочаткової депресії, підвищення рівня захворюваності та передчасної смертності. Саме психосоматична кастрація є фінальним пунктом гендерної кастрації (тому соціокультурну кастрацію можна розглядати як її першу фазу). Ми здійснимо спробу розглянути як першу, так і другу, проаналізувавши форми гендерної кастрації на мікрорівні сімейних відносин.

**Виклад основного матеріалу.** Типи гендерної кастрації. В нашій першій статті, присвяченій цій тематиці, ми розглянемо чотири типи гендерної кастрації: культурну, соціальну, психічну та соматичну (тілесну). Всі вони є взаємопов'язаним ланцюжком кастраційних практик, між якими, на думку Ю. Романенка, формується субординаційна залежність: кастраційні практики нижчого рівня не можуть бути реалізованими без кастраційних практик вищого рівня.

Перш за все, сформулюємо робочу дефініцію кастрації як спрямованого процесу обмеження суб'єктності чоловіків, а саме: їх ініціативності, самостійності, конструктивної агресивності, самореалізації в усіх сферах життя: трудовій діяльності, відпочинку, побуті, вихованні дітей та ін. Таке визначення буде істотно різнитись від усталених дефініцій суто ветеринарного та хірургічного змісту, в яких кастрація редукується до суто хірургічного усічення статевих органів особини, що має відповідні фізіологічні наслідки. Автор цієї статті дозволить собі розширене тлумачення цього поняття, а саме: в контексті зв'язку його змісту із будь-якими формами депотенціювання особи у вигляді блокування її недовіданого ціледосягнення, що може стосуватись будь-якої сфери діяльності.

Типи гендерної кастрації чоловіків у гендерній культурі можна представити у вигляді таблиці.

**Висновки.** Кастрація є процесом придушення статусно-домінантними групами спроможності представників низькостатусних груп до виявлення власного потенціалу в різних сферах культурного, соціального, психічного та біологічного життя. Кастрація чоловіків у гендерній культурі є сукупністю патологічних комплексів, які закладаються в гендерній соціалізації і зумовлюють загальмовування продуктивної агресії чоловіцтва в праці, спілкуванні, статевої активності.

Соматична кастрація розглядається як сукупність «підсумкових» тілесних наслідків культурних, соціальних та психологічних травм, які наносяться хлопчикові, молодій людині, чоловікові соціальним оточенням. Ефекти кастраційних практик виявляються в тому, що чоловік починає сумніватися в своїй повноцінності і перестає бути суб'єктом соціального життя, що уможливило його всебічне узалежнення і надексплуатацію.

Культурне насильство і кастраційні практики впливають із позбавлення чоловіцтва його самореферентності, морально-етичного та правового авторитету в суспільстві.

Соціальне насильство і кастраційні практики стосуються інституційних (соціально-просторових та соціально-часових) обмежень для чоловіків у різних сферах самореалізації чоловіцтва як соціогендерної групи.

Психічне насильство і кастраційні практики уможливають щеплення різноманітних комплексів задля зниження рівня суб'єктності чоловіків. Йдеться, зокрема, про комплекси провини і неповноцінності, комплекси сумнівів щодо рольової відповідності тощо.

Соматичне насильство і кастраційні практики стають низовим рівнем гендерного насильства, уможливаючи виникнення негативних соматичних ефектів у вигляді хвороб, девіантних звичок, передчасної смерті.

Таблиця 1. Типи та механізми гендерної кастрації

Типи гендерної кастрації	Зміст та різновиди	Механізми гендерної кастрації
1. Культурна кастрація	Адресовані чоловікам відкриті або приховані заборони на встановлення критеріїв та стандартів самореферентного чоловічого оцінювання; правове та моральне обмеження чоловічої суб'єктності в сферах людських взаємин	1.1. Конструювання міфів надцінності жіноцтва. 1.2. Дискредитація чоловіків як меншовартісних в моральному відношенні істот (дифамаційний сторітеллінг). 1.3. Узурпація права встановлювати стандарти маскуліності.
2. Соціальна кастрація	Створення соціально-просторових та соціально-часових обмежень/бар'єрів статусно-рольових репертуарів чоловіків в їх політичній, професійній, комунікативній самореалізації	2.1. Дифузія кордонів гендерної сегрегації та унормування експлуатаційних практик щодо чоловіків із порушенням кордонів особистого простору чоловіків. 2.2. Технології групового мобінгу «девіантних» чоловіків (прямий груповий пресинг в конфліктних ситуаціях). 2.3. Формування негативної «громадської думки» навколо чоловіків-«девіантів» (непрямий груповий пресинг у конфліктних ситуаціях). 2.4. Заохочення/потирання регулярного одностороннього морально-психологічного та фізичного насильства жінок щодо чоловіків в інституціях виховання та освіти (в дошкільних та середніх навчальних закладах) та узвичаєння такого насильства як звичних сценаріїв гендерної поведінки. 2.5. Примусова гетейзація (армійська служба та штучна криміналізація поведінки із призначенням суворіших, у порівнянні з жінками, кримінальних покарань). 2.6. Упереджене (гендерно-заангажоване) судочинство, що має наслідками моральні та правові обмеження щодо виховання дітей, можливості вільного розпорядження доходом і майном; використання дітей як інструментів маніпулювання чоловіками.
3. Психічна кастрація	Блокування/обмеження повноцінного виявлення конструктивної агресії через нав'язування різноманітних комплексів	3.1. Створення умов для виникнення психо-емоційних розладів на тлі всебічної деморалізації (емоційне маніпулювання). 3.2. Нав'язування комплексу провини та заниженої самооцінки. 3.3. Форматування чоловічих мікрокомунікацій (створення умов для обмеження часу спілкування з іншими чоловіками та жіноче опосередкування такого спілкування).
4. Соматична кастрація	Створення умов для погіршення стану здоров'я, підвищення рівня захворюваності і смертності	4.1. Приховане щеплення девіацій (у вигляді побутового пияцтва, малорухливого способу життя, неправильного харчування, неадекватного режиму задоволення соціально-побутових потреб). 4.2. Управління сексуальними деприваціями (штучне нав'язування контрфізіологічних сексуальних патернів).

**БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ:**

1. Бендас Т.В. Гендерная психология [Текст]: Учебное пособие / Т.В. Бендас. – СПб.: Питер, 2006. – 431 с.  
 2. Берн Ш. Гендерная психология [Текст] / Ш. Берн. – СПб.: ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2002. – 320 с.  
 3. Бондар Г.Г. Соціокультурні засади концептуалізації гендерної нерівності в українському суспільстві [Текст]: дис. ... канд. соціол. наук: 22.00.01 – теорія та історія соціології / Г.Г. Бондар. – Запоріжжя: Класичний приватний університет, 2012. – 266 с.  
 4. Крячко В.І. Українська ментальність: соціодіагностичний аспект [Текст]: дис. ... канд. соціол. наук: 22.00.01 – теорія та історія соціології / В.І. Крячко. – Запоріжжя: Класичний приватний університет, 2010. – 216 с.  
 5. Новоселов О. Женщина. Учебник для мужчин [Электронный ресурс] / О. Новоселов. – Режим доступа: <http://humans-ethology.com/#reader1>

6. Розя Ю.Ю. Смертність в Україні: теоретико-соціологічний аспект [Текст]: дис. ... канд. соціол. наук: 22.00.01 – теорія та історія соціології / Ю.Ю. Розя. – Запоріжжя: Класичний приватний університет, 2013. – 218 с.
7. Романенко Ю.В. Візуалізації в медійно-комунікаційному просторі: соціосистемологічний підхід [Текст]: Монографія / Ю.В. Романенко, І.О. Святненко, А.А. Зінченко. – К.: Вид-во ІМВ, 2014. – 436 с.
8. Романенко Ю.В. Етнічні ідентичності в дзеркалі тілесності та практик харчування [Текст]: Монографія / Ю.В. Романенко, І.О. Святненко, А.О. Поцелуйко, А.Ю. Ташченко, Ю.Ю. Медведєва. – К.: Вид-во ДУТ, 2015. – 437 с.
9. Фрейд З. Введение в психоанализ: Лекции [Электронный ресурс] / З. Фрейд. – Режим доступа: <http://osp.kgsu.ru/library/PDF/315.pdf>
10. Фрейд З. Тотем и табу: Психология культуры и религии [Текст] / З. Фрейд; пер. М.В. Вульфа. – М.: Изд. дом Вульфа, 1923. – 172 с.
11. Этническая идентичность: социосистемологическое измерение геополитики [Текст]: Монография / ред.-коорд. Ю.В. Романенко; [Я.В. Зоська, Ю.Ю. Медведєва, Ю.В. Романенко, И.А. Святненко, Н.В. Туленков, Е.А. Хомерики]. – К.: Меркьюри-Подолье, 2016. – 368 с.
12. Dobbins M.-P. Black Matriarchy: Transforming a Myth of Racism into a Class Model [Text] / M.-P Dobbins, J. Mulligan // *Journal of Comparative Family Studies*. – 1980. – Vol. 11, No. 2 (SPRING). – P. 195-217.

## REFERENCES:

1. Bendas, T.V., 2006. Gendernaya psihologiya [Gender psychology]. SPb.: Piter, 431 ( in Russian).
2. Bern, SH., 2002. Gendernaya psihologiya [Gender psychology]. SPb.: PRAJМ-EVROZNAK, 320 ( in Russian).
3. Bondar, H.H., 2012. Sotsiokulturni zasady kontseptualizatsii hendernoi nerivnosti v ukrainskomu suspilstvi [Social and cultural principles conceptualization of gender inequality in Ukrainian society]. Zaporizhzhia: Kласичnyi pryvatnyi universytet, 266 (in Ukrainian)
4. Kriachko, V.I., 2010. Ukrainska mentalnist: sotsiodiahnostychnyi aspekt [Ukrainian mentality: sotsiodiahnostychnyy aspekt]. Zaporizhzhia: Kласичnyi pryvatnyi universytet, 216 (in Ukrainian)
5. Novoselov, O. ZHenshchina. Uchebnik dlya muzhchin [Female. Textbook for men]. Access mode: <http://humans-ethology.com/#reader1> ( in Russian).
6. Rozia, Yu.Iu., 2013. Smertnist v Ukraini: teoretyko-sotsiologichnyi aspekt [Mortality in Ukraine: theoretical and sociological aspect]. Zaporizhzhia: Kласичnyi pryvatnyi universytet, 218 (in Ukrainian)
7. Romanenko, Yu.V., 2014. Vizualizatsii v mediino-komunikatsiinomu prostori: sotsiosistemolohichnyi pidkhd [Imaging Display and communication space, Socio systemology approach]. K.: Vyd-vo IMV, 436 (in Ukrainian)
8. Romanenko, Yu.V., 2015. Etnichni identychnosti v dzerkali tilesnosti ta praktyk kharchuvannia [Ethnic identity physicality in the mirror and practice feeding]. K.: Vyd-vo DUT, 437 (in Ukrainian)
9. Frejd, Z. Vvedenie v psihoanaliz: Lekcii [Introduction to psychoanalysis]. Access mode: <http://osp.kgsu.ru/library/PDF/315.pdf> ( in Russian).
10. Frejd, Z., 1923. Totem i tabu: Psihologiya kul'tury i religii [Totem and Taboo: The Psychology of Culture and Religion]. M.: Izd. dom Vul'fa, 172 ( in Russian).
11. Romanenko, YU.V., 2016. EHtnicheskaya identichnost': sociosistemologicheskoe izmerenie geopolitiki []. K.: Merk'yuri-Podol'e, 368 ( in Russian).
12. Dobbins, M.-P., 1980. Black Matriarchy: Transforming a Myth of Racism into a Class Model [Ethnic identity: the socio-systemological dimension of geopolitics]. *Journal of Comparative Family Studies* 11, 2 (SPRING), 195-217 (in English)



УДК 316.354

doi: 10.15421/171737

## Компоненти організаційної культури: особливості соціальної ідентичності з позиції секторального підходу

Є.О. Внуков

doktor800@ukr.net

*Класичний приватний університет,  
69000, Запоріжжя, вул. Жуковського, 70Б*

У статті організаційна культура розглядається як соціальне явище, базовою, інтегральною характеристикою якої є упорядкована система цінностей, уявлень, переконань і нормативних зразків поведінки, що забезпечує внутрішню інтеграцію та зовнішню адаптацію організації до умов транзитивного суспільства, основними компонентами якої є соціальні, ціннісно-нормативні і організаційно-управлінські складові, причому організаційна культура може розглядатися в різних секторах суспільства.

Для виявлення особливостей соціальної ідентичності було застосовано секторальний підхід. Емпіричну базу дослідження становлять результати масового соціологічного опитування серед працездатного населення Запорізької області у віці від 18 до 65 років, що працюють в установах, на підприємствах, в організаціях різних секторів суспільства: державному, комерційному (приватному) і суспільно-громадському, проведеного автором у червні 2016 року (n = 1200). Респондентам було запропоновано визначити ступінь отождення себе з різними соціальними групами і спільнотами, поведінковими стратегіями і психосоціальними установками.

У цілому можна казати про домінування соціальних ідентифікаційних практик і стратегій в сучасному перехідному українському суспільстві на фоні тренду формування соціальної ідентичності серед молодого покоління.

**Ключові слова:** соціальна ідентичність; ціннісно-мотиваційна підсистема; смислова підсистема; поведінкові стратегії; психосоціальні установки

## Components of the organizational culture: peculiarities of the societal identity from the positions of the sectoral approach

E.O. Vnukov

doktor800@ukr.net

*Classical private university,  
70B, Zhukovsky St., Zaporizhzhya, 69000, Ukraine*

An organizational culture is considered to be the social phenomenon, which ground and integral characteristic is the well-organized system of values, ideas, persuasions and normative standards of behaviour. This provides the internal integration and external adaptation of the organization to the conditions of the transitional society. Its main components are societal, value-normative and organizational administrative ones, thus an organizational culture can be studied in the various sectors of society. One of elements of the organizational culture's societal component is a societal identity, which can be found in the multidimensional psycho-social reality.

The sectoral approach has been used in order to describe the peculiarities of the societal identity. The empiric base of research is the results of the mass-scale sociological poll among the productive population of the Zaporizhzhya area in age between 18 to 65 years, who work in institutions, enterprises, organizations of different sectors of society: state, commercial (private) and socially-public. This poll was conducted by the author in June, 2016 (n = 1200).

It was suggested to the respondents to define the degree of their equation with different social groups and communities, behavioral strategies and psycho-social drags.

Most identification strategies have middle results (answers «sometimes»), but the precedence of the social identity, which characterizes modern society, i.e. family, age-related group, profession, should be noted. Among important societal identifications it is possible to distinguish: nationality, unity of opinions (world view, religious, political and others like that), some behavioral strategies of those who create their fate by themselves. It is interesting to note that the identification with the European values has rather small index, only 10% fully equate themselves with the Europeans, third (34,5%) - never do this. There are not so many substantial statistical differences by the age-related groups, it should be noted that between young people the tendency of formation of the societal identity is expressed more vividly: identification by achievements (those, who do their fate, who achieved a success), ideas, nationality (especially in the aspect of European mentality). In total, it is possible to speak about the domination of social identification practices and strategies in modern transitional Ukrainian society on a background of the trend of societal identity's formation among the young generation. Thus, substantial divergences have not been founded among the representatives of different sectors of society, but at the level of tendencies it is necessary to mark the following:

**Цитування даної статті:** Внуков Є.О. Компоненти організаційної культури: особливості соціальної ідентичності з позиції секторального підходу / Є.О. Внуков // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2017. – Т. 20. – № 3(143). – С. 27-34.

**Citation of this article:** Vnukov, E.O., 2017. Komponenty orhanizatsiinoi kultury: osoblyvosti sotsiialnoi identychnosti z pozytsii sektoralnoho pidkhodu [Components of the organizational culture: peculiarities of the societal identity from the positions of the sectoral approach]. Scientific and theoretical almanac «Grani» 20; 3(143), 27-34. doi: 10.15421/171737 (in Ukrainian).

**Peer-reviewed; approved and placed:** 10.02.2017

- at first, public sector workers more than other identify themselves by the age-old belonging and nationality, support the European values;
- secondly, in a commercial sector there is a higher index of identification strategies and practices, which are connected with the achievement of success, material prosperity and responsibility for person's life.
- thirdly, the social identity dominates in the structure of identity of governmental workers (family, people of the same generation, age, work colleagues, people of the same profession, sphere of business). It is relate to social-demographic and professional characteristics.

**Keywords:** social identity; valued-motivational subsystem; semantic subsystem; behavioural strategies; psychosocial drags

### Компоненты организационной культуры: особенности социетальной идентичности с позиции секторального подхода

Е.А. Внуков

*doktor800@ukr.net*

*Классический приватный университет,  
69000, Запорожье, ул. Жуковского, 70Б*

В статье организационная культура рассматривается как социальное явление, базовой, интегральной характеристикой которой является упорядоченная система ценностей, представлений, убеждений и нормативных образцов поведения, которое обеспечивает внутреннюю интеграцию и внешнюю адаптацию организации к условиям транзитивного общества, основными компонентами которой являются социетальные, ценностно-нормативные и организационно-управленческие составляющие, причем организационная культура может рассматриваться в разных секторах общества.

Для выявления особенностей социетальной идентичности был применен секторный подход. Эмпирическую базу исследования представляют результаты массового социологического опроса среди работоспособного населения Запорожской области в возрасте от 18 до 65 лет, которые работают в учреждениях, на предприятиях, в организациях разных секторов общества : государственному, коммерческому (частному) и социально-общественному, проведенного автором в июне 2016 года (n = 1200). Респондентам было предложено определить степень отождествления себя с разными социальными группами и сообществами, поведенческими стратегиями и психосоциальными установками.

В целом можно говорить о доминировании социальных идентификационных практик и стратегий в современном переходном украинском обществе на фоне тренда формирования социетальной идентичности среди молодого поколения.

**Ключевые слова:** социальная идентичность; ценностно-мотивационная подсистема; смысловая подсистема; поведенческие стратегии; психосоциальные установки

**Постановка проблеми.** Організаційна культура в умовах транзитивного суспільства може змінюватися в структурному напрямку, тобто мова може йти про зміни в елементах структурних складових організаційної культури. Найбільш суттєві зміни пов'язані із соціокультурною трансформацією суспільства, тому що торкаються ментальних, архетипних і ціннісних змін соціетального життєустрою, що відображається на змінах у глибинному рівні організаційної культури, що, в свою чергу, впливає на підповерхневий (ціннісно-нормативні складові) і поверхневий (організаційно-управлінські складові) рівні організаційної культури.

**Аналіз досліджень і публікацій.** Розмаїтість теоретичних концепцій організаційної культури представлено в межах менеджменту, соціології управління, соціології організацій, в яких сутність організаційної культури трактується неоднозначно. Починаючи з робіт М. Вебера і Т. Парсонса, організація розглядається як складне соціокультурне явище. Певний внесок у дослідження організаційної культури зробили представники системного підходу, а саме: Е. Атос, Ч. Барнард, Р. Моран, Р. Паскаль, Т. Пітерс, Г. Саймон, Ф. Селзник, Р. Уотермен,

Ф. Харріс. Прихильниками феноменологічної школи було запроваджено сам термін «організаційна культура» і звернуто увагу на проблеми особистості у контексті організаційного середовища (М. Луї, А. Петтигрю, С. Роббінс). В роботах Е. Шейна, Х. Шварца, Г. Хофстеда підкреслюється роль ментальних, соціетальних і ціннісно-нормативних факторів у процесі формування організаційної культури. Однак розгляд проблеми організаційної культури має фрагментарний характер (більшість праць в даному напрямку присвячені дослідженню ціннісно-нормативної складовій організаційної культури), тому виникає необхідність виявлення особливості соціетальної (глибинного рівня) складової організаційної культури, важливим елементом якої є соціетальна ідентичність з позицій секторального підходу.

**Мета дослідження** – визначити особливості соціетальної ідентичності як компонента структури організаційної культури в організаціях державного, комерційного і громадського секторів суспільства.

**Виклад основного матеріалу.** Організаційна культура досить багатоаспектне соціальне явище, що як концепт має широкий спектр визначень. Широке розповсюдження одержали раціонально-прагматич-



ний та феноменологічний підходи до вивчення організаційної культури [6], основи яких закладені в роботах зарубіжних учених. Відмінності цих підходів полягають в різному баченні проблеми формування організаційної культури і наявності можливостей впливу на неї. Представники раціонально-прагматичного підходу (І. Ансофф, Т. Пітерс, Е. Шейн, Р. Вортмен) виходять із розуміння організаційної культури як атрибуту організації, на який можна впливати. Погляди представників цього підходу можуть бути узагальнені у формулюванні терміну «організаційна культура» за Е. Шейном, як система колективних базових уявлень, які набуваються групою при вирішенні проблем адаптації до зовнішнього середовища і внутрішньої інтеграції, які довели свою ефективність і тому розглядаються як цінність і передаються новим членам групи в якості правильної системи сприйняття, мислення і відчуття відносно названих проблем [9, с. 25]. Тобто, організаційна культура є продуктом досвіду соціальних груп, який забезпечує досягнення організаційної ефективності. Процес формування культури відбувається важко і повільно, переважно під впливом лідерів організації.

Феноменологічний підхід розглядає організаційну культуру як сутнісну, а не атрибутивну характеристику. Представники цього підходу (М. Луї, А. Петигрю, С. Роббінз) вважають культуру організації відображенням самої її сутності, яка забезпечує умови злагодженого сприйняття реальності і злагодженої групової поведінки усіх працівників. Учені цього напрямку вважають, що цілеспрямований вплив на організаційну культуру з боку окремих індивідів, безпосереднє програмування поведінки працівників засобами організаційної культури є обмеженим, мова може йти лише про опосередкований вплив шляхом перенесення індивідуальних умов і характеристик на організаційні цілі та організаційну стратегію. Представники цього підходу визначають організаційну культуру як «систему уявлень, якої дотримуються усі члени організації і яка відрізняє дану організацію від інших», «соціальний клей, який допомагає утримувати цілісність організації» [2, с. 167].

Отже, наведені підходи до розуміння організаційної культури в якості її базової, інтегральної характеристики виділяють ціннісно-мотиваційну і смислову підсистему, які відображають соціокультурну сферу суспільства, в якому існує організація (причому не тільки як економічна структура, але й як соціальна спільно чи соціальний інститут).

На таких же позиціях ґрунтуються визначення організаційної культури й українських вчених. Так, М. Семикіна пропонує розглядати організаційну культуру «як сукупність визначених цінностей, норм і моделей поведінки, що декларуються, поділяються й реалізуються на практиці керівниками підприємств і персоналом, доводячи свою ефективність у процесі адаптації до потреб внутрішнього розвитку підприємства й вимог зовнішнього середовища» [3, с. 197]. О. Харчишина стверджує, що організаційна культура виступає як основна складова внутрішнього простору організації, який забезпечує оптимальну внутрішню інтеграцію та зовнішню адаптацію і виступає

інтегральною характеристикою рівня її розвитку [7, с. 150]. І. Сіменко розглядає організаційну культуру як сукупність морально-етичних цінностей, переконань, правил, що організують поведінку працівників з метою забезпечення ефективного функціонування підприємства в межах даної організаційної структури [4]. На думку автора, ключовим є саме організаційний аспект, що має за мету підвищення ступеня організованості відносин між працівниками та досягнення максимальних результатів через подолання проблем зовнішньої адаптації та внутрішньої інтеграції.

В управлінському аспекті визначає організаційну культуру О. Шубін, зазначаючи, що організаційна культура – це складний елемент внутрішнього середовища організації, що має певні феноменологічні властивості; інтегрує духовні, матеріальні, статичні і процесуальні елементи з метою формування єдиної філософії управління для забезпечення зовнішньої адаптації і ефективного функціонування організації [10, с. 243]. Тобто організаційна культура володіє наступними управлінськими характеристиками: прийняті всіма працівниками норми та цінності; принципи владних відносин; стиль керівництва; згуртованість і взаємопов'язаність працівників; характерні способи організаційної взаємодії (тобто процесів координації, комунікації, вирішення конфліктів і прийняття рішень); організація рольового розподілу; зразки поведінки, способи оцінки результатів роботи.

Отже, організаційна культура розглядається як соціальне явище, базовою, інтегральною характеристикою якої є упорядкована система цінностей, уявлень, переконань і нормативних зразків поведінки, що забезпечує внутрішню інтеграцію та зовнішню адаптацію організації організаційної культури до соціальних змін.

Спираючись на концепцію організаційної культури Е. Шейна, нами було виділено три основні складові організаційної культури: 1) соціетальні складові (глибинний рівень за структурою Е. Шейна): національний менталітет; особистісні, міфологічні і культурні архетипи; соціетальна ідентичність; 2) ціннісно-нормативні складові (підповерхневий рівень за структурою Е. Шейна): цінності і ціннісні уявлення; соціальні норми і правила поведінки в організації; організаційні цінності; 3) організаційно-управлінські складові (поверхневий рівень за структурою Е. Шейна): стиль керівництва і управління організацією; система комунікацій в організації; соціально-психологічний клімат організації.

Соціетальні складові організаційної культури відповідають глибинному рівню структури організаційної культури в концепції Е. Шейна. Одним із елементів соціетальної складової організаційної культури є соціетальна ідентичність.

Розвиток і структурне утворення нових форм соціальної організації в сучасних умовах транзитивності пов'язується з особливостями конкретних історико-культурних умов діяльності соціальних суб'єктів і визначає особливості інституціональних форм суспільної організації. У добу постмодерну «соціетальне» стало частиною життя суспільства. Аналіз

трансформації суспільно-владних відносин у постсоціалістичних країнах засвідчує, що «ці трансформації є не так процесом зміни (або, для окремих випадків, певних демократичних мутацій) владних режимів, як масовим рухом щодо трансформацій багатовимірних соцієтальних ідентичностей», що найвиразніше асоціюється із процесом суспільно-політичних і соціокультурних трансформацій [5, с. 73].

Таким чином, в сучасний період трансформації набуває значення проблема розвитку нових ідентифікаційних практик, які відображаються в категорії «соцієтальної ідентичності». Е. Афонін, О. Донченко, В. Антоненко визначають соцієтальну ідентичність як «багатовимірну психосоцієтальну реальність» [1, с. 80], що не завжди тотожна оточуючому об'єктивному соцієтальному світу людини і тим більш не є тотожною колишньому модусу соцієтальної ідентичності, пов'язаному з механізмом ототожнення себе з зовнішніми групами і класами. Отже, соцієтальна ідентичність – це новий різновид ідентичності, характерний для індивіда й суспільства постмодерної доби; це характеристика індивіда і суспільства з точки

зору його ототожнення із самим собою в контексті зв'язності і безперервності власної зміни. Цей різновид ідентичності може поставати як інтегральний образ усієї сукупності ролей, доступних індивідам в їх особистісному досвіді. Соцієтальна ідентичність приходить на заміну соцієтальній ідентичності, що притаманна самосвідомості представника модерного суспільства з його матеріалістичною картиною світу і тотожністю з соціальними групами і спільнотами. Обидва модуси ідентичності супроводжують будь-яку суспільно-історичну епоху, проте домінуючий із них визначає характер епохи суспільства. Так, у модерному суспільстві домінує модус соцієтальної ідентичності, у той час як у постмодерному суспільстві – системоутворюючим стає модус соцієтальної ідентичності.

Для виявлення особливостей соцієтальної ідентичності було застосовано секторальний підхід. Емпіричну базу дослідження становлять результати масового соцієтального опитування серед працездатного населення Запорізької області у віці від 18 до 65 років, що працюють в установах, на підприємствах, в організаціях різних секторів суспільства: державно-

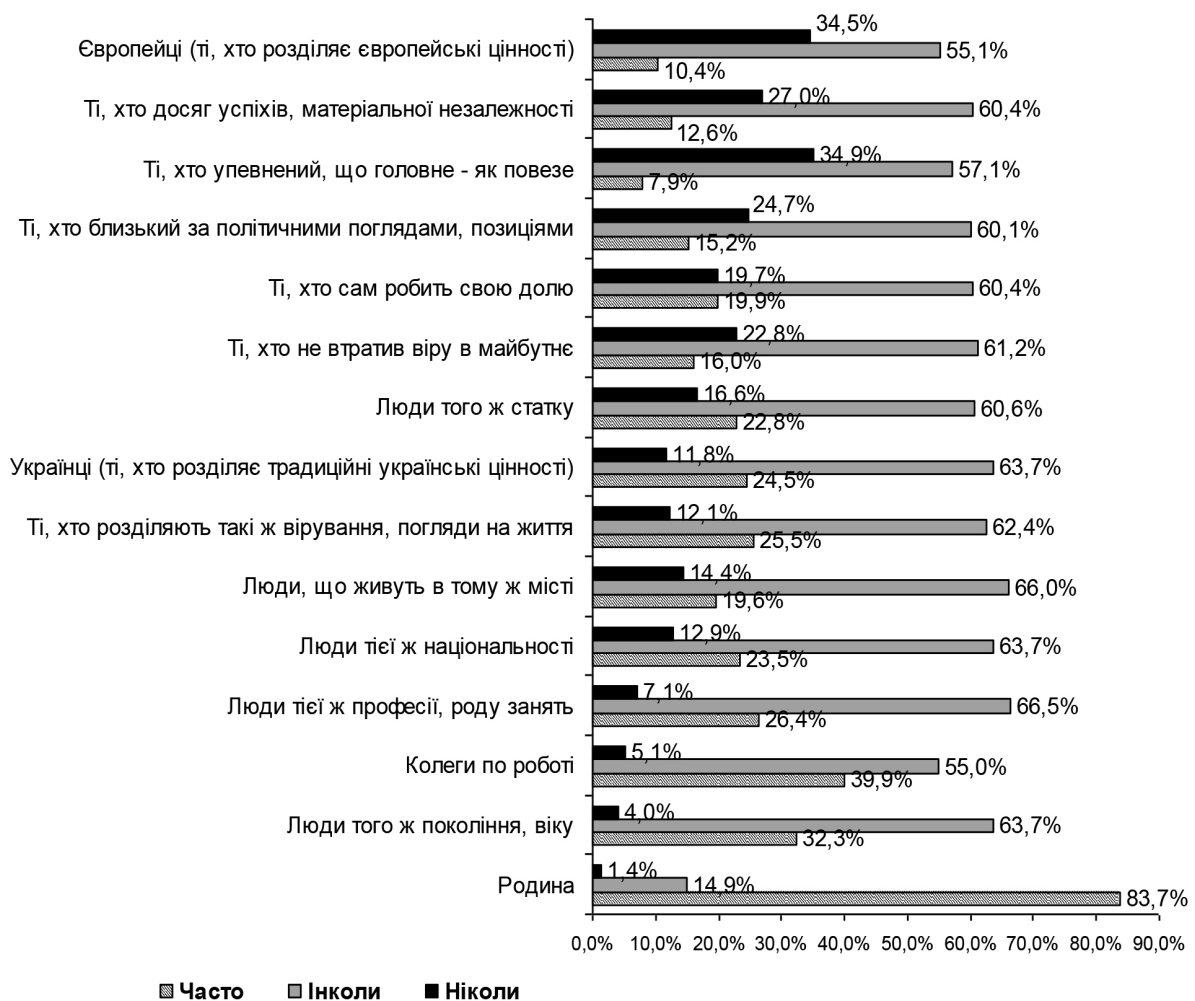


Рис. 1. Особливості соцієтальної і соцієтальної ідентичності працюючого населення в цілому по вибірці

му, комерційному (приватному) і суспільно-громадському, проведеного автором у червні 2016 року (n = 1200). Респондентам було запропоновано визначити ступінь ототожнення себе з різними соціальними групами і спільнотами, поведінковими стратегіями і психосоціальними установками. На рис. 1 представлено результати в цілому по вибірці.

Більшість ідентифікаційних стратегій мають середні показники (відповіді «інколи»), але слід зазначити перевагу соціальної ідентичності, що характеризує модерне суспільство – родина, вікова група, професія. Серед значимих соціетальних ідентифікацій можна виділити: національність, єдність поглядів (світоглядних, релігійних, політичних тощо), деякі поведінкові стратегії – ті, хто сам робить свою долю. Цікаво, що ідентифікація з європейськими цінностями має досить невеликий показник – 10% цілком ототожнюють себе з європейцями, третина (34,5%) – в загалі ніколи. За віковими групами істотних статистичних відмінностей не багато, слід відзначити, що

у молоді більш виражена тенденція формування соціетальної ідентичності: ідентифікація за досягненнями (ті, хто сам робить свою долю, хто досяг успіху), поглядами, національністю (особливо в аспекті європейської ментальності). В цілому, можна казати про домінування соціальних ідентифікаційних практик і стратегій в сучасному перехідному українському суспільстві на фоні тренду формування соціетальної ідентичності серед молодого покоління. На рис. 2-4 представлено особливості ідентифікаційних стратегій серед працівників державного, комерційного і громадського секторів суспільства і економіки.

Отже, серед представників різних секторів суспільства суттєвих розбіжностей не було виявлено, але на рівні тенденції слід відзначити:

- по-перше, працівники громадського сектора більше ніж інші ідентифікують себе за віковою приналежністю і національністю, підтримують європейські цінності;
- по-друге, в комерційному секторі вищий по-

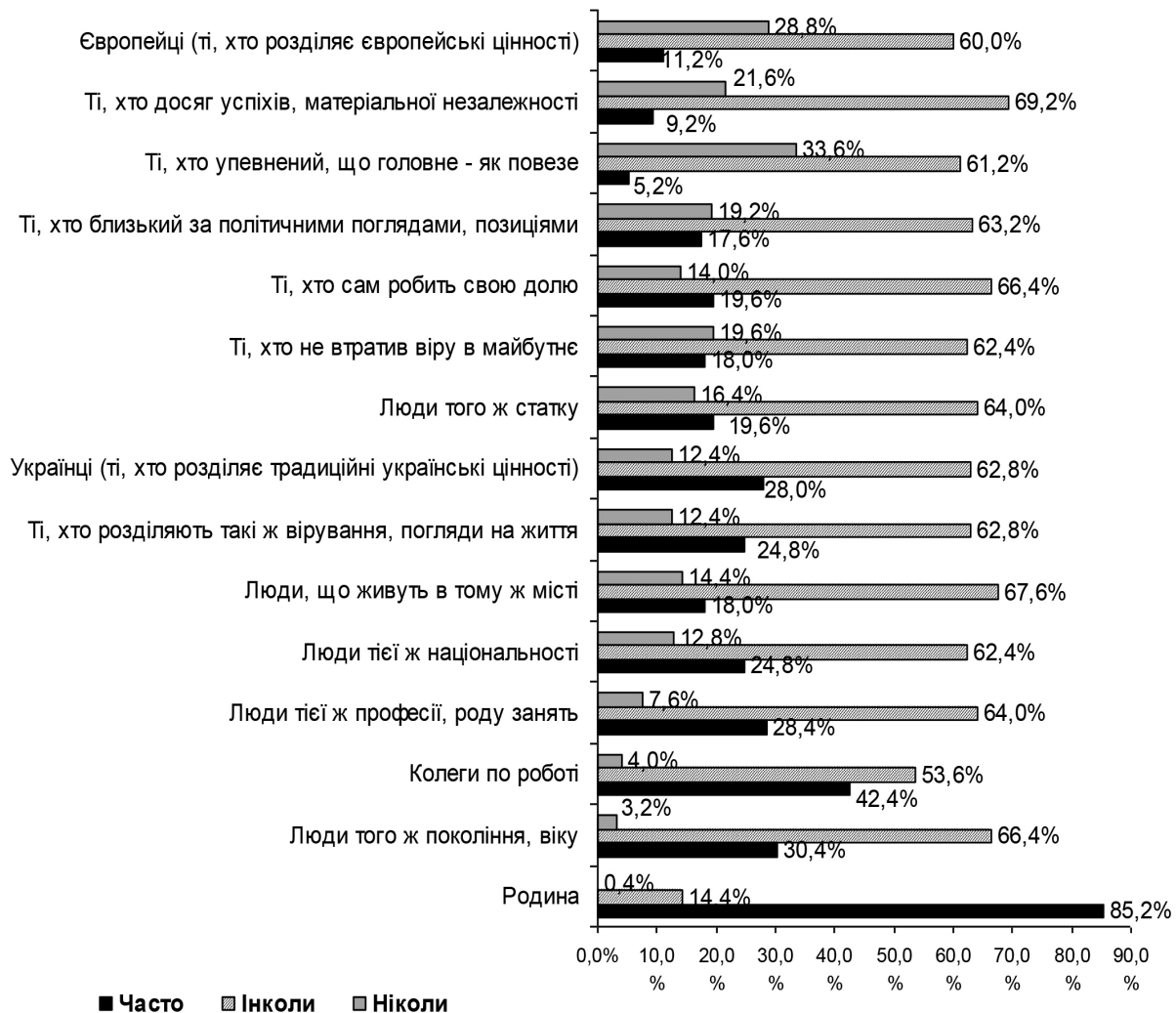


Рис. 2. Особливості соціальної і соціетальної ідентичності працюючого населення в державному секторі

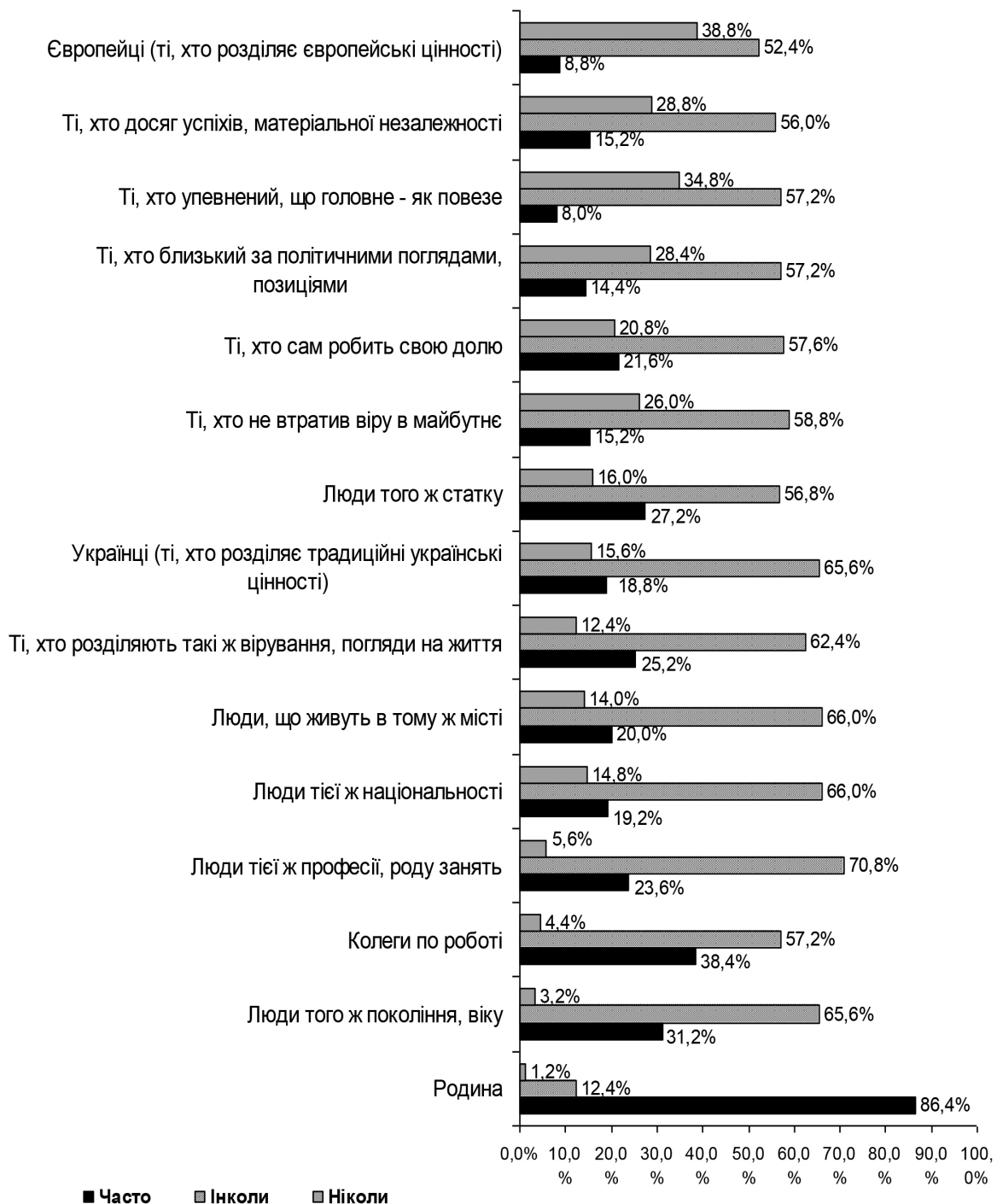


Рис. 3. Особливості соціальної і соціетальної ідентичності працюючого населення в комерційному секторі

казник ідентифікаційних стратегій і практик, що пов'язані із досягненням успіху, матеріального благополуччя і відповідальністю за власне життя. Це працівники із домінуванням інтернального локус контролю «Я».

В теорії соціального на учіння Дж. Роттера, інтерналі виявляють більшу відповідальність, обізнаність у проблемах і ситуаціях, ніж екстернали, не

пояснюють поведінку емоційними і ситуативними факторами [8, с. 419-420];

– по-третє, в структурі ідентичності працівників державного сектора домінує соціальна ідентичність (родина, люди того ж покоління, віку, колеги по роботі, люди тієї ж професії, роду занять), що пов'язана із соціально-демографічними і професійними ознаками.

**Висновки.** Таким чином, у структурі соціеталь-

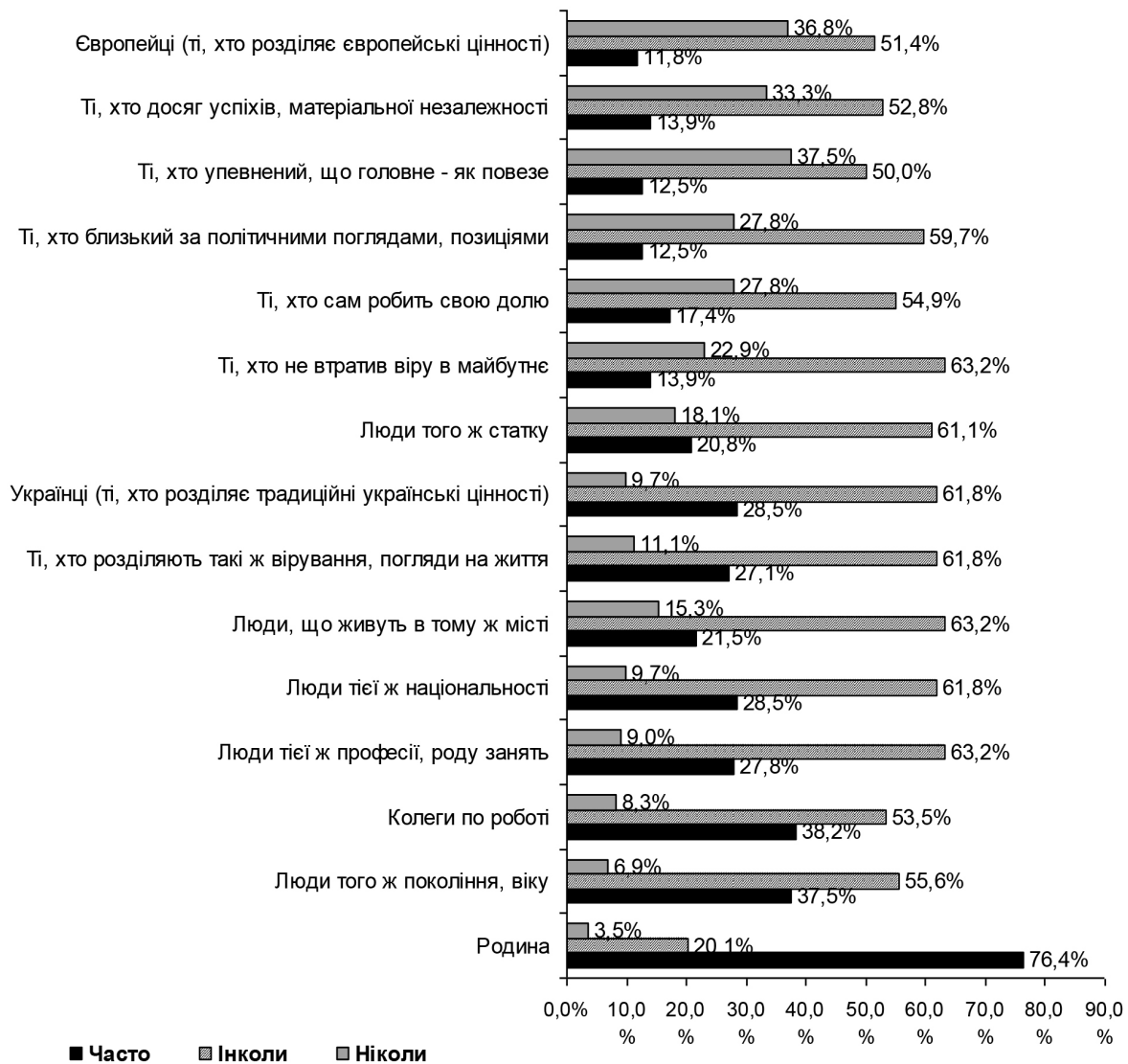


Рис. 4. Особливості соціальної і соцієтальної ідентичності працюючого населення в громадському секторі

ної складової організаційної культури домінує соціальна ідентичність, змістом якої виступають ототожнення за соціально-демографічними і професійними ознаками, а власне соцієтальна ідентичність поступово формується за рахунок посилення національної самосвідомості та інкорпорації в ціннісну систему суспільства європейських, західних цінностей ліберального гуманізму, відповідальності, індивідуалізму.

Актуальною проблемою подальших досліджень структурних особливостей організаційної культури може виступити взаємозв'язок особливостей соцієтальних ідентифікаційних практик і організаційних цінностей в організаціях різних секторів суспільства.

**БІБЛЮГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ:**

1. Афонін Е. Психокультура України: «помаранчевий перехід» / Е. Афонін, О. Донченко, В. Антоненко // Соціальна психологія. – 2006. – № 4. – С. 77-93.
2. Роббинз Ст. П. Основы организационного поведения / Роббинз Ст. П. – М.: Изд. Дом «Вильямс», 2006. – 448 с.
3. Семикіна М.В. Еволюція організаційної культури на українських підприємствах: проблеми та протиріччя / М.В. Семикіна // Держава та регіони. Серія: Економіка та підприємництво. – 2009. – № 6. – С. 197-200.
4. Сіменко І.В. Організаційна культура підприємства: лексико-семантичний аналіз змісту [Електронний ресурс] / І.В. Сіменко, І.М. Белоусова // Сталий розвиток економіки: всеукраїнський науково-виробничий журнал. – Режим доступу: [http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc\\_gum/sre/2011\\_3/55.pdf](http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/sre/2011_3/55.pdf)



5. Суспільна трансформація; концептуалізація, тенденції, український досвід / за ред. В.В. Танчера, В.П. Степаненка. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2004. – 244 с.
6. Усачова В.В. Організаційна культура в транзитивній економіці: політекономічний аспект: автореф. дис. ... канд. економ. наук / В.В. Усачова. – Донецьк, 2003. – 15 с.
7. Харчишина О.В. Дослідження сутності категорії «організаційна культура» / О.В. Харчишина // Вісник Житомирського державного технологічного університету. – 2011. – № 2 (56). – С. 148–151.
8. Хьелл Л. Теорії личности / Л. Хьелл, Д. Зиглер. – СПб.: Питер Ком, 1998. – 608 с.
9. Шейн Э.Х. Организационная культура и лидерство / Э.Х. Шейн. – СПб.: Питер, 2007. – 336 с.
10. Шубін О.О. Організаційна культура як соціально-економічний феномен у контексті сучасної парадигми управління / О.О. Шубін, М.О. Гладкий // Проблеми економіки. – 2013. – № 3. – С. 239-246.

## REFERENCES:

1. Afonin, E., 2006. Psyhokul'tura Ukrainy: «pomaranchevyj perehid» [Psychoculture of Ukraine «orange transition»]. Social'na psihologija 4, 77-93 (in Russian).
2. Robbynz, St. P., 2006. Osnovy organyzyonnoho povedenya [Fundamentals of organizational behavior]. Moscow, 448 (in Russian).
3. Semykina, M.V., 2009. Evoljucija organizacijnoi kul'tury na ukrai'ns'kyh pidpryjemstvah: problemy ta protyrichchja [Evolution of organizational culture on the Ukrainian enterprises: problems and contradictions]. Derzhava ta regiony. Serija: Ekonomika ta pidpryjemnyctvo 6, 197–200 (in Ukrainian)
4. Simenko, I.V. Organizacijna kul'tura pidpryjemstva: leksyko-semantycznyj analiz zmistu [Organizational culture of enterprise : lexico-semantic analysis of maintenance]. Stalyj rozvytok ekonomiky: vseukrai'ns'kyj naukovy-vyrobnychyj zhurnal. Access mode: [http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc\\_gum/sre/2011\\_3/55.pdf](http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/sre/2011_3/55.pdf) (in Ukrainian)
5. Tancher, V.V., Stepanenko, V.P. 2004. Suspil'na transformacija; konceptualizacija, tendencii, ukrai'ns'kyj dosvid [Transformation to community: conceptualizing, trends, ukrainian experience]. Kiev, 244 (in Ukrainian)
6. Usachova, V.V., 2003. Organizacijna kul'tura v tranzytyvnyj ekonomici: politekonomichnyj aspekt [Organizational culture in transitive economy: political economy dimension]. Donec'k, 15 (in Ukrainian)
7. Harchyshyna, O.V., 2011. Doslidzhennja sutnosti kategorii «organizacijna kul'tura» [Research of essence of category is a «organizational culture»] Visnyk Zhytomyr'skogo derzhavnogo tehnologichnogo univrsytetu 2 (56), 148 – 151 (in Ukrainian)
8. H'ell, L., Zygler, D., 1998. Teoryy lychnosti [Theories of personality]. St. Petersburg, 608 (in Russian).
9. Shejn, A.H., 2007. Organyzyonnaja kul'tura y lyderstvo [Organizational culture and leadership]. St. Petersburg, 336 (in Russian).
10. Shubin, O.O., 2013. Organizacijna kul'tura jak social'no-ekonomichnyj fenomen u konteksti suchasnoi paradygmy upravlinnja [An organizational culture as socio-economic phenomenon is in the context of modern paradigm of management]. Problemy ekonomiky 3, 239-246 (in Ukrainian)



УДК

doi: 10.15421/171738

## Гендерно-дискримінаційні акценти сімейного законодавства України: соціально-моральний аспект

О.І. Пархоменко

*parkhomenko\_oleg@ukr.net**Класичний приватний університет,**69000, Запоріжжя, вул. Жуковського, 70Б*

Статтю присвячено проблемі гендерної нерівності та гендерної дискримінації чоловіцтва засобами нормативно-правової регуляції Сімейного кодексу. В результаті проведеного дослідження автор приходиться до висновку про те, що трансформація гендерних відносин на рівні соціо-нормативного регулювання має вести до досягнення фактичної, а не формальної рівноправності статей у сфері шлюбно-сімейних відносин. Констатовано, що на зміну традиційно-нерівноправного (матріархатно-тенденційного і андрокідарного) розподілу ролей між чоловіком і жінкою має прийти концепція рівностатусності, яка забезпечує однакові можливості для двох партнерів. Таким чином, питання про соціо-гендерний статус чоловіцтва, яке пропонується або може бути запропоноване йому в суспільстві, де на зміну матріархально-гетеричному типу гендерної диференціації приходить егалітарний тип, виникає з самої суспільної практики; і адекватну відповідь на нього дає саме гендерний аналіз чинного сімейного законодавства України.

Доведено, що усунення гендерної дискримінації є ключовим імперативом регуляції та інституціалізації сімейних відносин за умови реалізації комплексу заходів, які передбачають довгострокову дію на суспільство і його інститути, що дасть можливість подолати матріархальний расизм і сексизм жіноцтва, що покладе кінець тривалому періоду гендерної нерівності і несправедливості, коли чоловіча частина населення України піддавалася прихованій гендерній дискримінації за рахунок порушення соціонормативного паритету представників обох статей в правовій інституціалізації сім'ї. На думку автора, стратегічні цілі трансформації гендерних відносин в сімейно-правовому полі полягають у зміні культури взаємодії статей, заміні відносин ієрархії на відносини партнерства, привнесення в суспільну свідомість таких цінностей, як миролюбність і життєтворення як основоположних цінностей освіченої андрократії. Розуміння того, що стать не є підставою для дискримінації в будь-якій сфері суспільного життя, виявляється запорукою позитивних соціальних трансформацій. Адже дискримінація за всіма іншими соціальними стратифікаційними ознаками (класовими, національними, расовими, політичними, культурними тощо) в егалітарному суспільстві є не просто нелегітимною, але і несумісною із дієвою соціальною мораллю.

**Ключові слова:** гендер; гендерна дискримінація; гендерна рівність; гендерна привілеїзація; матріархат

### Gender and discrimination accents of the Family Code of Ukraine: social and moral aspect

O.I. Parkhomenko

*parkhomenko\_oleg@ukr.net**Classical private university,**70B, Zhukovsky St., Zaporizhzhya, 69000, Ukraine*

The article is devoted to the problem of gender inequality and gender discrimination against men by means of the legal regulation of the Family Code. As a result of the research it has been concluded by the author that the transformation of gender relations on the level of social-normative regulation should lead to the achievement of the actual, rather than formal, equality of the sexes in marriage and family relations. It has been stated that the concept of equality that provides equal opportunities for two partners should arise instead of traditionally disparate (matriarchal-tendentious and androcratic) distribution of roles between men and women. Thus, the issue of social-gender status of men, which is offered or may be offered to them in a society where matriarchal-geterical type of gender differentiation is being replaced by the egalitarian type, arises from the social practice by itself; and gender analysis of the current family legislation of Ukraine allows responding it properly.

It has been proved that the elimination of gender discrimination is a key imperative of regulation and institutionalization of family relations in conditions of the implementation of a package of measures, which provide for the long-term impact on society and its institutions. This will allow overcoming the matriarchal racism and sexism by women and will end a long period of gender inequality and injustice, when the male part of the Ukrainian population was subjected to the hidden gender discrimination through violations of social-normative parity of both sexes in the legal institutionalization of the family. The author believes that the strategic goal of gender relations' transformation in the family and legal sphere lays in changing the culture of interaction between sexes, replacement of the hierarchy relationship by the partnership relationships, introduction of the values of peacefulness and life-creation as core values of well-educated androcratie in the social consciousness. Understanding that

**Цитування даної статті:** Пархоменко О.І. Гендерно-дискримінаційні акценти сімейного законодавства України: соціально-моральний аспект / О.І. Пархоменко // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2017. – Т. 20. – № 3(143). – С. 35-40.

**Citation of this article:** Parkhomenko, O.I., 2017. Henderno-dyskryminatsiini aktsenty simeinoho zakonodavstva Ukrainy: sotsialno-moralnyi aspekt [Gender and discrimination accents of the Family Code of Ukraine: social and moral aspect]. Scientific and theoretical almanac «Grani» 20; 3(143), 35-40. doi: 10.15421/171738 (in Ukrainian).

**Peer-reviewed; approved and placed:** 09.02.2017

gender is not a basis for discrimination is the key to positive social transformation in every sphere of public life. More over, discrimination on all other grounds of social stratification (class, national, racial, political, cultural, etc.) in an egalitarian society is not only illegal, but also incompatible with the effective social morality.

**Keywords:** gender; gender discrimination; gender equality; gender privilege; patriarchy

## Гендерно-дискриминационные акценты семейного законодательства Украины: социально-нравственный аспект

О.И. Пархоменко

*parkhomenko\_oleg@ukr.net*

*Классический частный университет,  
69000, Запорожье, ул. Жуковского, 70Б*

Статья посвящена проблеме гендерного неравенства и гендерной дискриминации мужчин средствами нормативно-правовой регуляции Семейного кодекса. В результате проведенного исследования автор приходит к выводу о том, что трансформация гендерных отношений на уровне социо-нормативного регулирования должна вести к достижению фактической, а не формального равноправия полов в сфере брачно-семейных отношений. Констатировано, что на смену традиционно неравноправному (матриархально-тенденциозному и андрократному) распределению ролей между мужчиной и женщиной должна прийти концепция равностатусности, которая обеспечивает равные возможности для двух партнеров. Таким образом, вопрос о социо-гендерном статусе мужчин, который предлагается или может быть предложено им в обществе, где на смену матриархально-гетерическому типу гендерной дифференциации приходит эгалитарный тип, возникает из самой общественной жизни; и адекватный ответ на него дает именно гендерный анализ действующего семейного законодательства Украины.

Доказано, что устранение гендерной дискриминации является ключевым императивом регуляции и институционализации семейных отношений при реализации комплекса мер, предусматривающих долгосрочное воздействие на общество и его институты, что позволит преодолеть матриархальный расизм и сексизм женщин и положит конец длительному периоду гендерного неравенства и несправедливости, когда мужская часть населения Украины подвергалась скрытой гендерной дискриминации за счет нарушения социо-нормативного паритета представителей обоих полов в правовой институционализации семьи. По мнению автора, стратегические цели трансформации гендерных отношений в семейно-правовом поле заключаются в изменении культуры взаимодействия полов, замене отношений иерархии на отношения партнерства, привнесение в общественное сознание таких ценностей, как миролюбие и жизнелюбие как основных ценностей образованной андрократии. Понимание того, что пол не является основанием для дискриминации в любой сфере общественной жизни, оказывается залогом позитивных социальных трансформаций. Ведь дискриминация по всем другим социальным стратификационным признакам (классовым, национальным, расовым, политическим, культурным и т.д.) в эгалитарном обществе не просто нелегитимна, но и несовместима с действенной социальной моралью.

**Ключевые слова:** гендер, гендерная дискриминация, гендерное равенство, гендерная привилегия, матриархат

**Постановка проблеми.** Дана стаття є спробою відрефлексувати одну із найважливіших проблем малорозроблених в українській соціології галузей – соціології права та соціології гендеру, в контексті комплексної проблематики правового регулювання взаємин соціогендерних груп з урахуванням досягнень сучасної соціологічної та юридичної науки. Вивчення соціально-юридичних засад гендерної рівності є зумовленим декількома обставинами.

По-перше, будь-яка держава, яка проголосила себе соціальною, демократичною і правовою, тим самим визнає найвищою цінністю права людини і рівноправність чоловіків та жінок. Зрозуміло, що такі настанови є несумісними як з проявами патріархального, так і матриархального расизму, сексизму, гендерних асиметрій та вибіркового гендероциду за статеву або соціокультурною ознаками.

По-друге, реалізація конституційного принципу рівності прав вимагає створення системи превенції щодо будь-якої дискримінації, в т.ч за гендерною ознакою. Малорозробленість в соціологічній науці і українському законодавстві юридичного поняття

«гендерна дискримінація» і санкцій за її вчинення робить механізм захисту прав чоловіків і жінок неповним і не дозволяє відстоювати свої права в кожному конкретному випадку.

По-третє, в умовах України загальновизнані принципи, норми міжнародного права і національне законодавство про рівноправність чоловіків і жінок зазнають істотних деформацій. Концепція рівності, яка підтримувалася в соціалістичному праві, ґрунтувалася на феміністських і комуністичних теоріях прихованого матриархального сексизму. У цьому полягає основна причина того, що принцип гендерної рівності в Україні і досі є декларативним щодо чоловіків, особливо якщо йдеться про цивільне та кримінальне законодавство.

В ході дослідження, присвяченого дискримінації в чинному сімейному законодавстві за статевою ознакою, автором було з'ясовано, що, попри всі ламентативні щодо пригніченості жінок та наявних утисків щодо їх прав, неминуче доводиться вести мову про дискримінацію маскуліної гендерної групи та міноритарних гендерів при створенні законодавцем

сегментів прихованої юридичної привілеїзації щодо жінок та обґрунтування соціально-юридичними засобами асиметричної моделі гендерних відносин на користь жіноцтва. У цьому зв'язку з суттєвого доопрацювання потребує національне законодавство, яке в теорії є покликаним гарантувати рівноправність чоловіків і жінок, а в соціальних практиках уможливило, радше, матриархальний сексизм із порушенням гендерної толерантності та збалансованості гендерних відносин, аніж гендерну рівність.

**Мета дослідження.** Метою статті є побудова характеристики окремих проявів соціо-гендерної нерівності в нормах чинного сімейного законодавства. Завданнями статті, в зв'язку із окресленою метою, є визначення нормативно-правових засад гендерної дискримінації чоловіків у ключових нормах Сімейного кодексу України та соціальних детермінант цього феномена.

Статтю присвячено проблемі гендерної нерівності та гендерної дискримінації чоловіцтва засобами нормативно-правової регуляції Сімейного кодексу.

**Аналіз досліджень та публікацій.** Актуалізована в статті проблема є представленою, переважно, в англомовних та російськомовних джерелах. Серед україномовних дослідників статті та дисертаційні роботи з тематики гендерної соціології та гендерології є присвячені гендерній нерівності та гендерній культурі, зокрема – Г. Бондар та І. Святненко [1, 12-14].

Серед англомовних видань, перекладених російською, являє значний інтерес праця Д. Гілмора, присвячена аналізу культурних концептів маскуліності. Пальму першості в ракурсі теорії гендерного конфліктогенезу поділяють М. Коростильова та С. Поленіної, які присвячують увагу аналізу гендерно-егрегоріальних структур конфлікту між статями, правам жінок в системі прав людини у міжнародному та національному аспектах, соціогендерним аспектам соціології права, інституціоналізації прав жінок та матерів у радянський та пострадянський періоди [2, 5-11].

Заслугують на увагу також праці І. Кона, які стосуються як гендерної поведінки, так і широкого кола проблем сексуальної культури, в яких автор побіжно торкається проблеми гендерної нерівності та дискримінації у зв'язку із особливостями сексуальної культури Росії [4].

Серед українських дослідників аналізом проблематики гендерної нерівності та дискримінації займалися Г. Бондар, І. Святненко. Г. Бондар [1] в дисертаційному дослідженні, присвяченому соціокультурним засадам гендерної дискримінації, звертає увагу на матернолатрію як складник православ'я та генералізований чинник впливу на формування соціальної моралі українського суспільства. Безумовною цінністю дослідження можна вважати визначення ключових детермінант вкоріненості матриархального сексизму в гендерній культурі України, який впливає, на думку авторки, із феміноцентричного сімейного, соціального та кримінального законодавства радянського періоду, із чим важко не погодитись.

Найбільш чітким у ракурсі окреслення андроцидарності і матриархального расизму гендерної культу-

ри України є підхід І. Святненка, який методологічно впливає із соціосистемологічного розуміння гендерної культури Ю. Романенка [16]. Розуміння матриархату як ключового чинника деелітизації українського соціуму, переважання в ньому корупції та хаотичних станів, встановлення зв'язку між феодально-архаїчними інституціями давнини та неофеодальними формами експлуатації чоловіцтва в матриархальному шлюбі можна вважати ключовими ідеями автора.

**Виклад основного матеріалу.** Переваги жіноцтва достатньо чітко прописані в Сімейному кодексі України, який встановлює цілий ряд переваг для жінки, зокрема: практично виключне право на дітей після розлучення; отримання значної частини майна чоловіка; можливість отримувати привілеї в ході сімейних процесів та ухвалення судових рішень при посиланні на «моральні засади суспільства».

Детальніше розглянемо, яким же чином і в яких статтях закладено гендерно-дискримінаційні норми. Для цього не потрібно надскладного аналізу – варто лише порівняти права жінки і чоловіка, викладені в цьому документі.

Перше, на що можна звернути увагу при аналізі ст. ст. 49, 50 нині діючого Сімейного кодексу – це дискриміноване батьківство. Для початку ознайомимося із їх текстом, відповідно до якого дружина має право на материнство (п.1); небажання чоловіка мати дитину або нездатність його до зачаття дитини може бути причиною розірвання шлюбу (п.2). Позбавлення жінки можливості народити дитину (репродуктивної функції) у зв'язку з виконанням нею конституційних, службових, трудових обов'язків або в результаті протиправної поведінки щодо неї є підставою для відшкодування завданої їй моральної шкоди (п.3); вагітній дружині мають бути створені у сім'ї умови для збереження її здоров'я та народження здорової дитини (п.4); дружині-матері мають бути створені у сім'ї умови для поєднання материнства із здійсненням нею інших прав та обов'язків (п.5) [15].

У відповідності із ст. 50 чоловік має право на батьківство (п.1); відмова дружини від народження дитини або нездатність її до народження дитини може бути причиною розірвання шлюбу (п.2); позбавлення чоловіка можливості здійснення репродуктивної функції у зв'язку з виконанням ним конституційних, службових, трудових обов'язків або в результаті протиправної поведінки щодо нього є підставою для відшкодування завданої йому моральної шкоди (п.3) [15].

Порівняльний аналіз ст. 49 та ст. 50 дає можливість зробити висновок про те, що стаття 50, котра стосується прав на батьківство, чомусь не містить пунктів про те, що батькові у сім'ї повинні бути створені умови для збереження його здоров'я та умови для поєднання батьківства із здійсненням інших прав і обов'язків. Проте Кодекс вимагає створення таких умов для жінки, хоча і батько, в контексті принципу гендерної рівності, потребував би аналогічних прав [15].

Звісно, недалекий або затуманений стереотипами про «вищість материнства» чоловік вважатиме, що так і має бути, проте, з точки зору парадигми рівно-



сті, на якій нібито стоїть український законодавець, жінка не має ніяких преференцій в силу виконання нею репродуктивної функції і навряд чи має право вимагати створення для цього якихось спеціальних умов. Чому ж тоді не варто вимагати створення для чоловіка (з боку суспільства та держави) умов для належного заробітку, який був би достатнім для створення умов для жінки? Отже, українська держава вимагає від чоловіка створювати умови для жінки, відмовляючись брати на себе обов'язок створювати соціальні умови для того, щоб чоловік міг створювати сімейні умови.

І взагалі, чи не варто задатись питанням про те, чому функція виношування дитини є важливішою за функцію утримання сім'ї або за функцію кар'єрного просування чоловіка під час виношування дитини жінкою? Чи не є така розстановка пріоритетів вираженням соціо-гендерної упередженості українського законодавця, який своїм нормотворенням обслуговує матриархатну організацію сім'ї і дискримінаційні практики щодо тих, на кого покладена фундаційна відповідальність за належний рівень життя сім'ї.

В процесі аналізу гендерних асиметрій, представлених в нормах Сімейного кодексу, виникає питання і про те, чи не є рівень батьківського здоров'я важливим чинником здоров'я майбутньої дитини, у зв'язку з чим умови для батьківства мають бути пріоритетнішими за умов для материнства.

Зрештою, очікувати, що чоловік, котрому не створили належних умов, може забезпечити свою сім'ю і свою дитину належними умовами – це цілковитий абсурд. Але мовчазні українські чоловіки, погоджуючись із такими стереотипами соціальної моралі, погоджуються підривати своє здоров'я, жертвувати своєю кар'єрою заради сім'ї, що в соціальних уявленнях є чи не найвищою чеснотою.

На рівні буденної свідомості існує стала звичка вживати слова із незрозумілим (розпливчастим) значенням. Розпливчастість мислення є чи не найголовнішою ментальною вадою, яка відтворює прадавню традицію ухилятися від особистої відповідальності або ж припускати свавілля. Свавілья – це практики, які уможливають при використанні слів без чіткого значення, з приводу яких будь-хто може витлумачувати те чи інше положення закону на свою користь. Такого роду свавілля виявляється в Сімейному кодексі через послуговування терміном «моральні засади суспільства».

Сам законодавець, звісно, не вдається до його розгорнутого тлумачення, за чим приховується цілком самоочевидна мета: щоразу надавати терміну довільного значення в залежності від суб'єктивних уподобань судді. Адже визнати моральними засадами суспільства можна все що завгодно, починаючи від соціального уявлення про те, що «дитині краще бути з матір'ю» і закінчуючи чимось подібним до «всі чоловіки перевелися» (це теж «соціально-моральне уявлення», з яким погоджується мало не кожна українська жінка). А оскільки експертами в галузі моральних відносин в українському суспільстві є переважно жінки, то і встановлювати, що відноситься до моральних засад суспільства, а що не відноситься,

під час різних сімейних процесів буде саме жінка як сторона судового процесу (як дружина). В якості прикладу розглянемо зміст ч. 4 ст.3.

Так, у відповідності із змістом ч. 4 ст. 3., сім'я створюється на підставі шлюбу, кровного споріднення, усиновлення, а також на інших підставах, незаборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства [15].

Звернемо увагу на доволі цікаву ієрархію суб'єктів, розташованих в переліку в порядку убутання значущості і статусності: батьківство, як бачимо, стоїть на останньому місці опісля дитинства і материнства, з чого можна зробити висновок, що воно не є таким вже й важливим з точки зору збереження сім'ї. Так, держава охороняє сім'ю, дитинство, материнство, батьківство, створює умови для зміцнення сім'ї (ч. 1 ст. 5); сімейні відносини регулюються на засадах справедливості, добросовісності та розумності, відповідно до моральних засад суспільства (ч. 9 ст. 7); особи, які проживають однією сім'єю, а також родичі за походженням, відносини яких не врегульовані цим Кодексом, можуть врегулювати свої сімейні (родинні) відносини за договором, який має бути укладений у письмовій формі. Такий договір є обов'язковим до виконання, якщо він не суперечить вимогам цього Кодексу, інших законів України та моральним засадам суспільства (ч. 2 ст. 9) [15].

У відповідності із ст. 9 подружжя, батьки дитини, батьки та діти, інші члени сім'ї та родичі, відносини між якими регулює цей Кодекс, можуть врегулювати свої відносини за домовленістю (договором), якщо це не суперечить вимогам цього Кодексу, інших законів та моральним засадам суспільства (п.1); особи, які проживають однією сім'єю, а також родичі за походженням, відносини яких не врегульовані цим Кодексом, можуть врегулювати свої сімейні (родинні) відносини за договором, який має бути укладений у письмовій формі. Такий договір є обов'язковим до виконання, якщо він не суперечить вимогам цього Кодексу, інших законів України та моральним засадам суспільства (п.2) [15].

Як впливає із змісту статті, будь-який шлюбний договір може бути визнаний українським судом недійсним. Таке рішення може бути прийнято не тільки на підставі невідповідності самого шлюбного контракту вимогам чинного законодавства, але й на «підставі» суперечності «моральним засадам суспільства». При цьому «моральні засади суспільства» зміщено визначаються в контексті інтересів матері-берегині із дитиною, котра використовується як інструмент маніпулятивного тиску проти чоловіка в судовому процесі. Зрозуміло, що в зв'язку із моральною вищістю жінки щодо чоловіка, майно її чоловіка мусить належати їй, власне, як і спільна дитина.

Український Сімейний кодекс є настільки толерантним до звичаїв різних етнічностей, що дозволяє відкидати законодавчі положення на користь різного роду етнічних або місцевих звичаїв. Так, у відповідності із ст. 11 (врахування звичаїв при вирішенні судом сімейних спорів) при вирішенні сімейного спору суд за заявою заінтересованої сторони може врахувати місцевий звичай, а також звичай національної



меншини, до якої належать сторони або одна з них, якщо вони не суперечать вимогам цього Кодексу, інших законів та моральним засадам суспільства [15].

Зазначена норма дає можливість, по суті, при вирішенні сімейного спору відступити від діючого в Україні законодавства на користь якихось некодифікованих і невизначених «місцевих звичаїв» або звичаїв національних меншин, до яких належить одна із сторін спору. Насправді ж ця стаття спрямована на уможливлення свавілля і безпринципності в судових рішеннях, що стосуються сімейних спорів. Тобто, навіть якщо всі обставини вказують на те, що чоловік є правим в тій чи іншій ситуації, то суддя може поспішитись на «місцевий звичай». Наприклад, на місцевий звичай віддати жінці з дитиною все нерухоме майно чоловіка, якщо жінка є приналежною (або ж вважає себе такою, що є приналежною – цього жінки в більшості випадків не розрізняють!!!) до тієї чи іншої національної меншини. Стаття закону, котра спрямована на поширення беззаконня та неоднозначності доповнена також вже знайомим посиланням на «моральні засади суспільства». Іншими словами, одна можливість для судово-сімейного беззаконня доповнюється додатковими підставами для цього.

Аналогічні соціо-гендерні асиметрії та викривлення впливають із ст. 70. Щоб переконатись у цьому, наведемо зміст вказаної статті, яка дає приклад цікавого порушення закону формальної логіки, що має назву «закону заборони на протиріччя» (з ним знайомий кожен фахівець з соціальних наук в Україні, який вивчав формальну логіку у ВНЗ). Цей закон проголошує заборону на одночасне визнання істинним певного положення і його заперечення, наголошуючи на тому, що істинною може бути або теза, або її заперечення.

Звернемо увагу: п.1 ст.70 проголошує, що істинним є А («частки поділу майна є рівними»); п.2 проголошує можливість суду відступати від норми рівності «за обставин, що мають істотне значення», або ж за обставин «якщо з нею, ним проживають діти, а також непрацездатні повнолітні син, дочка, за умови, що розмір аліментів, які вони одержують, недостатній для забезпечення їхнього фізичного, духовного розвитку та лікування» [15]. А тепер можна поставити питання про те, що не можна підвести під цю норму, що не змушувало б суд відступити від часток рівності, особливо, якщо ніхто не може точно визначити, який розмір доходу, з точки зору жінки, був би

«достатнім» для розвитку дитини (ким і де визначена верхня межа достатності для того, щоб констатувати недостатність? Бо якщо вона, ця верхня межа, не визначена, то тоді будь-який розмір аліментів може бути визначений як «недостатній».

**Висновки.** Трансформація гендерних відносин на рівні соціо-нормативного регулювання має вести до досягнення фактичної, а не формальної рівності статей у сфері шлюбно-сімейних відносин. На зміну традиційно-нерівноправного (матріархально-тенденційного і андрогенного) розподілу ролей між чоловіком і жінкою має прийти концепція рівності статей, яка забезпечує однакові можливості для двох партнерів. Таким чином, питання про соціо-гендерний статус чоловіцтва, яке пропонується або може бути запропоноване йому в суспільстві, де на зміну матріархально-гетеричному типу гендерної диференціації приходить егалітарний тип, виникає з самої суспільної практики; і адекватну відповідь на нього дає саме гендерний аналіз чинного сімейного законодавства України.

Усунення гендерної дискримінації є ключовим імперативом регуляції та інституалізації сімейних відносин за умови реалізації комплексу заходів, які передбачають довгострокову дію на суспільство і його інститути, що дасть можливість подолати матріархальний расизм і сексизм жіноцтва, що покладе кінець тривалому періоду гендерної нерівності і несправедливості, коли чоловіча частина населення України піддавалася прихованій гендерній дискримінації за рахунок порушення соціо-нормативного паритету представників обох статей в правовій інституалізації сім'ї.

Стратегічні цілі трансформації гендерних відносин в сімейно-правовому полі полягають у зміні культури взаємодії статей, заміні відносин ієрархії на відносини партнерства, привнесення в суспільну свідомість таких цінностей, як миролюбність і життєтворення як основоположних цінностей освіченої андрократії. Розуміння того, що стать не є підставою для дискримінації в будь-якій сфері суспільного життя, її світогляду виявляється запорукою позитивних соціальних трансформацій. Адже дискримінація за всіма іншими соціальними стратифікаційними ознаками (класовими, національними, расовими, політичними, культурними тощо) в егалітарному суспільстві є не просто нелегітимною, але і несумісною із дієвою соціальною мораллю.

#### БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ:

1. Бондар Г.Г. Соціокультурні засади концептуалізації гендерної нерівності в українському суспільстві./Бондар Г.Г. [Текст.]/ Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук за спеціальністю 22.00.01. – теорія та історія соціології.- Запоріжжя, Класичний приватний університет, 2012.-266 с.
2. Гилмор Д. Становление мужественности: культурные концепты маскулинности/Д. Гилмор/[Текст.]/ М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2005. – 264с.
3. Женщина в обществе: мифы и реалии. Сборник статей / Редактор-составитель Круминг Л. С. [Текст.]/ М.: Информация – 21 век, 2000. – 332 с.
4. Кон И.С. Сексуальная культура в России. Клубничка на березке/И.С. Кон./ [Текст.]/. изд. 2-е, перераб. и доп. -М. : Айрис-пресс, – 2005. – 448с.
5. Коростылева Н.Н. Женщина и мужчина: от конфликта к согласию. (Исследование тендерного конфликтогенеза)/Н.Н. Коростылева/[Текст.]/ М. : Библионика, 2005. – 240с.

6. Коростылева Н.Н. Социологическая концепция тендерного конфликтогенеза [Текст]. — М. : Компания Спутник+, 2005. - 91 с.
7. Поленина С.В. Права женщин в системе прав человека: международный и национальный аспект/С.В. Поленина/[Текст.]/ М.: Эслан, 2000. – 320 с.
8. Поленина С.В. Социогендерный аспект в социологии права // С.В. Поленина/[Текст.]/ Социологические исследования. 1995. – №7. С 3-8.
9. Поленина С.В. Развитие института прав женщин во взаимодействии международного и национального права //Права женщин в России.- 1998.-№3. С. 14-22.
10. Поленина С. В. Женщина и государство: правовой аспект // С.В. Поленина/[Текст.]/ Женщина и свобода: пути выбора в мире традиций и перемен. Материалы международной конференции 1993 г. М. – 1994. – С. 25-34.
11. Поленина С.В. Советская женщина в обществе и семье // С.В. Поленина/[Текст.]/ Роль женщины в современном обществе. К итогам 10-летия ООН по защите прав женщин: Сборник статей. Ч. 2. М., 1985. С.204-206.
12. Святненко І.О. Гендерна культура як соціологічний концепт: до постановки проблеми// І.О.Святненко/[Текст.]/ Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах «Грані».- 10/1 (126)- Жовтень, 2015.- с.103-109
13. Святненко І.О. Культурно-ціннісні складники української гендерної культури в соціосистемологічному вимірі//І.О.Святненко/[Текст.]/Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах «Грані».-12/1 (128)-Грудень, 2015.- с.86 -91
14. Святненко І.О. Візуальний символізм матриархально-кібелічних образів в міфологічних репрезентаціях гендерної культури// І.О.Святненко/[Текст.]/Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах «Грані».- 5 (133)- Травень, 2016.- с.76-82
15. Семейный кодекс Украины./[Электронный ресурс].- Режим доступа: [https://urist-ua.net/%D0%BA%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B8/%D1%81%D1%96%D0%BC%D0%B5%D0%B9%D0%BD%D0%B8%D0%B9\\_%D0%BA%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D0%BA%D1%81\\_%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8/](https://urist-ua.net/%D0%BA%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B8/%D1%81%D1%96%D0%BC%D0%B5%D0%B9%D0%BD%D0%B8%D0%B9_%D0%BA%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D0%BA%D1%81_%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8/)
16. Этническая идентичность: социосистемологическое измерение геополитики/ ред.-коорд. Романенко Ю.В. / [Текст]/ – К.: Меркьюри-Подолье, 2016.- 369 с.

#### REFERENCES:

1. Bondar, H.H., 2012. Sotsiokulturni zasady kontseptualizatsii hendernoi nerivnosti v ukrainskomu suspilstvi [Social and cultural principles conceptualization of gender inequality in Ukrainian society]. Dysertatsiia na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata sotsiologichnykh nauk za spetsialnistiu 22.00.01. – teoriia ta istoriia sotsiologii. Zaporizhzhia, Kласичний приватний університет, 266 (in Ukrainian)
2. Gilmor, D., 2005. Stanovlenie muzhestvennosti: kul'turnye koncepty maskulinnosti [Becoming masculinity: cultural concepts of masculinity]. M. : Rossijskaya politicheskaya ehnciklopediya (ROSSPEHN), 264 (in Russian).
3. Kruming, L. S., 2000. Zhenshchina v obshchestve: mify i realii. Sbornik statej [A woman in society: myths and realities]. M.: Informaciya – 21 vek, 332 (in Russian).
4. Kon, I.S., 2005. Seksual'naya kul'tura v Rossii. Klubnichka na berezke [Sexual culture in Russia. Strawberry on the birch]. M.: Ajrispress, 448 (in Russian).
5. Korostyleva, N.N., 2005. Zhenshchina i muzhchina: ot konflikta k soglasiyu. (Issledovanie tendernogo konfliktogeneza) [Woman and man: from conflict to harmony. (Study of gender conflictology)]. M.: Biblionika, 240 (in Russian).
6. Korostyleva, N.N., 2005. Sociologicheskaya koncepciya tendernogo konfliktogeneza [Sociological concept of gender conflict]. M.: Kompaniya Sputnik+, 91 (in Russian).
7. Polenina, S.V., 2000. Prava zhenshchin v sisteme prav cheloveka: mezhdunarodnyj i nacional'nyj aspekt [Women's rights in the human rights system: international and national]. M.: EHslan, 320 (in Russian).
8. Polenina, S.V., 1995. Sociogendernyj aspekt v sociologii prava [Sociogenetic aspect in the sociology of law]. Sociologicheskie issledovaniya 7, 3-8 (in Russian).
9. Polenina, S.V., 1998. Razvitie instituta prav zhenshchin vo vzaimodejstvii mezhdunarodnogo i nacional'nogo prava [Development of the institution of women's rights in the interaction of international and national law]. Prava zhenshchin v Rossii 3, 14-22 (in Russian).
10. Polenina, S. V., 1994. Zhenshchina i gosudarstvo: pravovoj aspekt [Woman and state: the legal aspect]. Zhenshchina i svoboda: puti vybora v mire tradicij i peremen. Materialy mezhdunarodnoj konferencii 1993 g. 25-34. M. (in Russian).
11. Polenina, S.V., 1985. Sovetskaya zhenshchina v obshchestve i sem'e [Soviet woman in society and family]. Rol' zhenshchiny v sovremenno obshchestve. K itogam 10-letiya OON po zashchite prav zhenshchin: Sbornik statej 2, 204-206. M. (in Russian).
12. Sviatnenko, I.O., 2015. Henderna kultura yak sotsiologichnyi kontsept: do postanovky problemy [Gender culture as a sociological concept: the formulation of the problem]. Naukovo-teoretychni i hromadsko-politychni almanakh «Grani» 10/1 (126), 103-109 (in Ukrainian)
13. Sviatnenko, I.O., 2015. Kulturno-tsinnisni skladnyky ukrainskoi hendernoi kultury v sotsiosistemologichnomu vymiri [Cultural values of gender components of Ukrainian culture in socio systemology dimension]. Naukovo-teoretychni i hromadsko-politychni almanakh «Grani» 12/1 (128), 86 -91 (in Ukrainian)
14. Sviatnenko, I.O., 2016. Vizualnyi symbolizm matriarkhalno-kibelichnykh obraziv v mifologichnykh reprezentatsiakh hendernoi kultury [The visual symbolism matriarchal-kibelichnykh images in mythological representations of gender culture]. Naukovo-teoretychni i hromadsko-politychni almanakh «Grani» 5 (133), 76-82 (in Ukrainian)
15. Cimeyni kodeks Ukrainy [Cimeynyy Code of Ukraine]. Access mode: [https://urist-ua.net/%D0%BA%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B8/%D1%81%D1%96%D0%BC%D0%B5%D0%B9%D0%BD%D0%B8%D0%B9\\_%D0%BA%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D0%BA%D1%81\\_%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8/](https://urist-ua.net/%D0%BA%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B8/%D1%81%D1%96%D0%BC%D0%B5%D0%B9%D0%BD%D0%B8%D0%B9_%D0%BA%D0%BE%D0%B4%D0%B5%D0%BA%D1%81_%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8/) (in Ukrainian)
16. Romanenko, Y.V., 2016. Etnicheskaya identichnost': sociosistemologicheskoe izmerenie geopolitiki [Ethnic identity: the socio-systemological dimension of geopolitics]. K.: Merk'yuri-Podol'e, 369 (in Russian).



УДК 316.74:791.221.6

doi: 10.15421/171739

## Система маркировки экранного насилия: проблемы и перспективы

Е.В. Плюснин

*plusnin-zhenia@mail.ru**Харьковский национальный университет имени В.Н. Каразина,  
61022, Харьков, площадь Свободы, 4*

Автором проделана работа по изучению различных теоретических подходов к исследованию экранной жестокости (эксперимент А. Бандуры, исследование фонда теоретической и экспериментальной науки им. Т. Пейна о влиянии насилия на поведение подростков, теория культивации Дж. Гербнера, гипотеза катарсиса Д. Заллмана и Р. Гибсона). В статье определены основные дефиниции и обозначены отличительные черты системы рейтингов от системы пиктограмм. Рассмотрены основные модели классификаций, а также проблематизирован украинский подход контроля над информационным пространством. Существующая система рейтингов акцентирует внимание на возрастных ограничениях и не учитывает смысловые характеристики, которые эффективно используются в системах стран Запада. На основе проведенного качественного контент-анализа аудиовизуальных документов разработана система визуальной маркировки насилия в медиа контенте. Она включает три основных вида экранной жестокости (физический, сексуальный, символический), каждый из которых имеет обозначение в виде пиктограммы и разделяется на четыре уровня (без насилия, низкий, средний и высокий уровни насилия). Каждому уровню соответствует определенная цветовая пиктограмма. В этой статье подробно описан каждый из видов и уровней насилия, а также примеры из кинематографа. Кроме этого, проанализированы факторы, при которых данная система может успешно функционировать (родители, дети, вещатели).

**Ключевые слова:** экранное насилие; система маркировки насилия; система рейтингов; система пиктограмм

## System of screen violence's marking: problems and perspectives

E.V. Plyusnin

*plusnin-zhenia@mail.ru**V.N. Karazin Kharkiv National University,  
4, Svobody Sq., Kharkiv, 61022, Ukraine*

Violence is so widespread on modern screens that it becomes to be especially important in the discourse of the humanitarian knowledge. Significantly actual is the problem of the impact of media content on the audience and ways of its effective regulation. In this connection, the need to create a system of control over the information space comes to the fore. In Ukraine there is no adequate model of the estimation of media content. As to our opinion, the existing rating system focuses the attention on age limitations and does not take into account the semantic characteristics that are used effectively in systems of Western countries. The problem of individuals' protection from interaction with the content, which contains violence, can not be solved by the restriction of the access to information, but instead the situation of temptation to get what is tabooed is created. Despite the obvious usefulness of classification systems, the question of their modern low effectiveness arises, when it comes to the individuals' protection from the undesirable audiovisual information. Attempts to revise the criteria for an objective analysis of media content were, in particular, the motivation for the creation of an alternative classification system, based on the principle of informing with the help of pictograms.

A serious work on the study of various theoretical approaches to the research of the screen cruelty has been made by the author (the experiment by A. Bandura, the study by T. Payne's fund of theoretical and experimental science on the impact of the violence on adolescent behavior, Gerbner's cultivation theory, the hypothesis of catharsis by D. Zallman and R. Gibson). It has been established that an individual who has not received the sufficient social experience and education level is at risk. There comes a threat of influence of factors capable, which can deform ideas about the world around us. Main definitions have been made in the article and the distinctive features of the rating system against the system of pictograms have been described.

The main models of classifications have been considered, and the Ukrainian approach to the control over information space has been described. System of visual labeling of violence in media content has been developed on the basis of made high-quality content analysis of audiovisual documents. It includes three main types of screen violence (physical, sexual, symbolic), each of which has a special pictogram and is divided into four levels (without violence, low, medium and high level of violence). Each level there corresponds to a certain color pictogram. This article describes in detail each of the types and levels of violence. Examples from the cinematography have been described in details in the article. In addition, the factors under which this system can function successfully (parents, children, broadcasters) have been analyzed.

**Keywords:** screen violence; the system of violence's labeling; rating system; pictogram system

**Цитування даної статті:** Плюснин Е.В. Система маркировки экранного насилия: проблемы и перспективы / Е.В. Плюснин // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2017. – Т. 20. – № 3(143). – С. 41-47.

**Citation of this article:** Plyusnin, E.V., 2017. Sistema markirovki ekrannogo nasiliya: problemy i perspektivy [System of screen violence's marking: problems and perspectives]. Scientific and theoretical almanac «Grani» 20; 3(143), 41-47. doi: 10.15421/171739 (in Russian).

**Peer-reviewed; approved and placed:** 08.02.2017

## Система маркування екранного насильства: проблеми і перспективи

Є.В. Плюснін

*plusnin-zhenia@mail.ru*

*Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна,*

*61022, Харків, майдан Свободи, 4*

Автором проведена робота з вивчення різних теоретичних підходів до дослідження екранної жорстокості (експеримент А. Бандури, дослідження фонду теоретичної і експериментальної науки ім. Т. Пейна про вплив насильства на поведінку підлітків, теорія культивациі Дж. Гербнера, гіпотеза катарсису Д. Заллмана і Р. Гібсона). У статті визначено основні дефініції та позначені відмінні риси системи рейтингів від системи піктограм. Розглянуто основні моделі класифікацій, а також проаналізовано український підхід контролю над інформаційним простором. Існуюча система рейтингів акцентує увагу на вікові обмеження і не враховує смислові характеристики, які ефективно використовуються в системах країн Заходу. На основі проведеного якісного контент-аналізу аудіовізуальних документів розроблена система візуального маркування насильства в медіа контенті. Вона включає три основних види екранної жорстокості (фізичний, сексуальний, символічний), кожен з яких має позначення у вигляді піктограми і розділяється на чотири рівні (без насильства, низький, середній і високий рівні насильства). Кожному рівню відповідає певна кольорова піктограма. У цій статті описується кожен з видів і рівнів насильства, а також наведені приклади з кінематографа. Крім цього, проаналізовано чинники, при яких дана система може успішно функціонувати (батьки, діти, мовники).

**Ключові слова:** екранне насильство; система маркування насильства; система рейтингів; система піктограм

**Постановка проблеми.** Проведено множество исследований, которые показывают, что индивиды, не имеющие достаточного жизненного опыта и уровня образования, подвержены влиянию аудиовизуального контента через механизмы социального воздействия: подражания, научения, опривычивания и т. д. К примеру, это могут быть дети. Они не всегда способны критически анализировать большие объемы информации, которые ежедневно транслируют медиа. «Голубой экран» создает настроение, формирует мировоззрение, во многом организует саму жизнь человека и тем самым задает нормы его поведения в социуме. Таким образом, приобретает актуальность идея построения четкой системы предупреждения при взаимодействии с потенциально опасным контентом.

**Анализ исследования и публикаций.** В научной литературе представлены разные работы, которые посвящены изучению насилия. Исследования проводились во многих странах мира среди мальчиков и девочек, принадлежащих к различным расам, национальностям и социальным группам. Тем не менее, результаты исследований были практически идентичны: человек, не получивший достаточного социального опыта и уровня образования, оказывается перед опасностью воздействия на него факторов, способных деформировать его представления о мире и препятствовать нормальному социальному и духовному развитию.

В 1929-1933 годах группа исследователей фонда экспериментальной и теоретической науки им. Т. Пейна провела работу по изучению влияния экранного насилия на поведение, интересы, систему ценностных ориентаций подростков. Они выяснили, что медиа создают ложное представление о социальной реальности, внушают, будто одними из главных составляющих этой реальности являются насилие и преступление.

Также исследователи отметили, что это влияние

опосредуется воздействием неблагоприятной социальной среды [5]. Постепенно на первый план была выдвинута теория моделирования. Она подразумевает, что индивиды наблюдают за актами насилия в медиа, и потом, как результат наблюдения, поступки этих же индивидов в реальности становятся более грубыми и жесткими по сравнению с их обычным поведением. К примеру, в известном эксперименте Альберта Бандуры дети наблюдали запись на видео, в котором человек бил куклу. Исследования выявили, что дети часто подражали жестокому обращению с куклой, которое они усвоили и смоделировали ранее. А. Бандура и его последователи пришли к выводу, что распространенные сцены агрессии и насилия в мультфильмах и кинофильмах способствуют усвоению соответствующих форм поведения [5].

Впоследствии набирает популярность теория культивации. Исследователь Джордж Гербнер и его коллеги считают, что чем больше времени человек проводит перед телеэкраном, тем больше представления этого человека совпадают с реальностью, представленной в медиа. Индивиды, которые часто смотрят СМИ, полагают, что мир – это опасное место и им правят преступники. Эта точка зрения отличается от взглядов людей, которые не смотрят телевидение. Каждую неделю 50% персонажей, показанных по телевидению, совершают акты насилия, а в реальной жизни за год насилие совершает менее 1% населения. Теория культивации говорит о том, что телевидение обучает роли жертвы [5].

В противовес негативному влиянию экранного насилия на индивидов Д. Зиллман и Р. Гибсон выдвинули гипотезу катарсиса. Согласно данной гипотезе, при просмотре натуралистических сцен насилия люди очищаются, то есть избавляются от своих собственных агрессивных наклонностей. Иногда, чтобы объяснить возникновение катарсиса под воздействием фильмов ужасов используют такой термин, как «идентификация» и «опосредованный опыт». Не-



которые авторы считают, что зрители получают садистское удовлетворение, отождествляя себя с чудовищами и убийцами. Таким образом, зрители могут опосредованно приобщиться к табуированному опыту. Повышенная тревожность относительно некоторых действий находит выражение и даже снимается при просмотре фильмов ужасов или чтении устрашающих историй [5].

Несмотря на наличие различного рода подходов к исследованию насилия, данная тема не является полностью раскрытой в рамках социологической теории и требует дальнейших исследований.

**Цель исследования.** Разработать систему визуальной маркировки насилия в аудиовизуальном контенте и выявить критерии ее успешного функционирования в социуме.

**Изложение основного материала.** Предлагаем выделить два типа систем маркировки контента на экране.

Система рейтингов. Границы дозволенного и недозванного формируются исходя из возрастных характеристик, которые соответствуют определенным ступеням социализации. Система предполагает ограничение на фильмы, связанные со сценами насилия, секса, нетерпимости, дискриминации, детской эксплуатации и издевательств над животными. Эти темы социокультурно обусловлены. К примеру, в африканских и азиатских странах к этим критериям добавлены вопросы религии и политики.

Порядок присвоения рейтингов может быть законодательным, рекомендательным, смешанным. Приведем в качестве примера принятую в 1968 году Систему рейтингов Американской киноассоциации (МРАА). Она включает пять рейтингов: G — General Audiences (общая зрительская аудитория без ограничений), PG — Parental Guidance Suggested (рекомендуется просмотр под наблюдением), PG-13 — Parental Strongly Cautioned (некоторые сцены адресованы аудитории старше 13 лет), R — Restricted (требуется сопровождение взрослых для детей младше 18 лет), NC-17 — No one 17 and under admitted (просмотр может быть разрешен только для индивидов старше 17 лет). Для фильмов, которые не получили рейтинг Американской кинематографической ассоциации, используется обозначение NR (Not Rated). Данная система не критикует картину и не подвергает ее цензуре, а предупреждает о потенциальной угрозе. Государство не имеет к этой системе никаких отношений и никак не влияет на Голливуд. Таким образом, киноиндустрия в США успешно саморегулируется и продолжает эффективно работать на крупнейшем в мире рынке [4].

Система пиктограмм предполагает систему ограничений в виде визуальной маркировки, которая информирует зрителя о наличии или отсутствии деструктивного контента. Внимание акцентируется на содержательной стороне информации, которая представлена в виде смысловых категорий (страх, секс, насилие, дискриминация, злоупотребление наркотиками и алкоголем, ненормативная лексика). Примером может служить нидерландская систе-

ма классификации и информации о медиаконтенте «Кейквейзер» (Kijkwijzer), что означает «Смотри с умом». Эту систему разработала группа независимых нидерландских экспертов для того, чтобы взрослая аудитория могла защитить своих детей от просмотра телепрограмм, которые содержат сцены насилия. Также для детей был создан специальный интерактивный сайт, где, кроме знакомства с пиктограммами можно найти всевозможную информацию об аудиовизуальном контенте. Эта система одобрена Европейским Союзом и рекомендована странам-членам ЕС к использованию [2].

Идея контроля над кинопроизводством возникла в начале XX века. В 1930-е годы председатель Ассоциации кинопродюсеров и дистрибьюторов Америки разработал свод правил, известный как «кодекс Хейса». Кодекс вводил цензуру на многие темы, которые затрагивались в кинематографе. Запрещались картины, которые подрывают нравственные устои общества. К примеру, нельзя было показывать преступников таким образом, чтобы они вызвали симпатию. Запрещалось изображать религию в негативном свете, а священник не мог быть злодеем. С функционированием кодекса связано много смешных случаев. Как-то исполнителю главной роли Тарзана посоветовали побрить грудь, чтобы допустить его к съемкам в фильме. Женскую же грудь проверяли на соответствие нормам благоприличия. По правилам кодекса она не должна быть слишком большой. Поцелуи и объятия показывали только в ключевых эпизодах, их длительность и откровенность строго регламентировались.

Согласно кодексу Хейса, брак и семейная жизнь должны представляться как высшая ценность в обществе. Внебрачные отношения показывать нежелательно. Однако если такие сцены появляются на экране, то такое поведение необходимо осуждать. Фильмы, которые не соответствовали нормам кодекса, не имели шансов попасть в прокат. Их не допускали к показу в кинотеатрах, которые принадлежали членам Ассоциации, то есть почти во всех кинотеатрах Америки. К середине XX века «кодекс Хейса» морально устарел. Голливуду было очень сложно конкурировать с европейским кинематографом, который активно заполнял кинорынок США. В 1967 году кодекс был упразднен. Ему на смену пришла система рейтингов Американской киноассоциации. Согласно ее положениям, цензура как таковая отсутствует, но зрительская аудитория фильма может быть ограничена за счет исключения из нее детей и подростков [1].

В Украине с 2012 года действует собственная система рейтингов. Она состоит из трех ограничительных категорий. Первая категория не имеет пиктограммного обозначения. Фильмы, которые в нее попадают, рассчитаны на аудиторию любого возраста, в том числе и детей. Вторая категория имеет обозначение в виде желтого круга с индексами 12+ и 16+. Первый индекс предполагает присутствие родителей при просмотре аудиовизуального контента в связи с тем, что некоторые сцены могут считаться неприемлемыми для самостоятельного просмотра детьми.



Фильмы с индексом 16+ запрещены индивидам, которым не исполнилось 16 лет. В этом контенте насилие присутствует в ограниченном количестве. Третий рейтинг обозначается красным кругом с индексом 18+. Фильмы, которые относятся к данной категории, рекомендуется смотреть только совершеннолетним. Контент включает обилие сцен жестокости и насилия [3, с. 32–33].

В 2016 году в Украине введена новая система обозначения возрастной аудитории фильмов. Ограничительные категории остались прежними, но графические значки поменялись. Вместо зеленого круга, желтого треугольника и красного квадрата появились круглые значки с обозначением возраста. Если фильм одобрен для просмотра всем возрастным категориям, то отметка больше не ставится (раньше был зеленый круг).

На наш взгляд, украинская система неэффективна и требует дальнейшей разработки, что подразумевает, кроме возрастных категорий, введение системы пиктограмм. При этом визуальная составляющая должна не дублировать возрастную индексацию, а содержательно его раскрывать. Предполагаем, что для индивидов будет полезнее информация о том, с каким контентом они столкнутся на экране, чем рекомендации на основе возрастных градаций. Другими словами, простая картинка, отображающая суть деструктивного контента, считается лучше, чем, к примеру, индекс 14+, что подразумевает владение особыми знаниями.

В ходе исследования мы разработали систему визуальной маркировки насилия в аудиовизуальном контенте [Рисунок 1]. Она включает три основных вида экранной жестокости (физический, сексуальный, символический), каждый из которых имеет обозначение в виде пиктограммы и подразделяется на четыре уровня (без насилия, низкий, средний и высокий уровни насилия). Каждому уровню соответствует определенная цветовая пиктограмма.

ВИД НАСИЛИЯ	УРОВЕНЬ НАСИЛИЯ			
	Низкий	Средний	Высокий	Без насилия
Физическое насилие				
Сексуальное насилие				
Символическое насилие				

Рис. 1. Система визуальной маркировки насилия в аудиовизуальном контенте

Низкий уровень насилия предполагает, что сцены жестокости в фильме практически отсутствуют [16, 19, 22, 21, 35]. Допускается наличие кратковременных и ненатуралистических кадров без использования крупного плана. Ненормативная лексика допускается, но ее рекомендовано применять в мягкой форме или в виде намека на жаргонное слово. К примеру, в мультфильме Н. Грено «Рапунцель: Запутанная история» (2010) [33] юная девушка связывает Флинна прядью длинных волос. Это делается для того, чтобы парень не сбежал, а помог ей выбраться из башни, в которой она заперта. В этой сцене нет крови: только ограничение свободы с целью шантажа. Насилие присутствует в фильме, но оно не опознается зрителем как жестокость, а воспринимается скорее как детская шалость.

Средний уровень насилия является мостом между детским и взрослым аудиовизуальным контентом [6, 9, 10, 13, 18, 21, 23, 26, 32, 34]. В таких картинах присутствует достаточно много жестокости. Она может быть долговременной, но ненатуралистичной. Допускаются стрельба и убийства, но кровавые брызги показывать нежелательно. Сексуальный контакт можно демонстрировать непродолжительный период времени, обязательно используя съемку дальним планом. К тому же, в картинах со средним уровнем насилия может эпизодически использоваться ненормативная лексика, которая присутствует по замыслу режиссера и необходима для развития сюжета. Ярким примером является фильм Дж. Миллера «Безумный Макс: дорога ярости» (2015) [5]. Это история о приключениях Макса по просторам разрушенного мира. Главный герой со своей командой борется против тирании Несмертного Джо. Сюжет перегружен зрелищными дорожными поединками, ради которых и была затеяна картина. Скорость передвижения героев невероятно высока настолько, что весь фильм становится аренной глобальной бойни. Насилие, которое мы находим в каждой минуте фильма, — это образец жестокости, в котором ее не опознают. Насилия так много, что оно не воспринимается как акт причинения боли, а выступает скорее как аттракцион для развлечения аудитории.

Высокий уровень насилия предполагает содержание явных сцен физической, сексуальной и символической жестокости [7, 8, 11, 12, 15, 17, 24, 25, 27, 29, 30]. В таких фильмах присутствуют откровенные сексуальные сцены, долговременные и натуралистичные кадры насилия, большое количество непристойной лексики. Наличие этих сцен на экране не всегда оправдано логикой сюжета. Здесь насилие выступает как модус болезненной реальности, которая санкционируется общественными институтами. В фильме Гаспара Ноэ «Необратимость» (2002) [22] двое мужчин пытаются найти насильника и убийцу женщины, с которой они оба очень близки. Ими движут жажда мести и желание наказать преступника. Этот фильм не все досматривают из-за тяжелой и максимально реалистичной сцены изнасилования и убийства девушки. От этой картины можно получить психологическую травму.

«Без насилия» — особая позиция в нашей классификации, которая предполагает, что на экране отсутствует жестокость [14, 37]. Фильмы этой категории подходят для зрителей любого возраста. Они максимально приемлемы для семейного просмотра, поскольку затрагивают темы, интересные и понятные большинству зрителей независимо от пола, интеллектуального уровня, мировоззрения, политических взглядов и социального положения. Один из ярких примеров — фильм Л. Хальстрема «Хатико» [36], в котором затрагивается тема любви человека к животному. Однажды профессор Токийского университета нашел на улице собаку. Вместе они проводят много времени, а впоследствии становятся настоящими друзьями. Пес каждый день провожает и встречает хозяина. В какой-то момент профессора не стало, но пес в течение нескольких лет продолжает встречать своего хозяина. В этом фильме никто не спасал жизнь человека и не вытаскивал его из горящего автомобиля. Здесь нет никакого героизма и «больших моментов». Фильм затрагивает идею верности, преданности, бескорыстной любви и предстает как антипод насилия.

Заметим, что успешное функционирование системы маркировки насилия зависит не только от грамотности разработанной идеи, но и от качества исполнения ролей основными актерами.

Родители. Благодаря Интернету можно обойти любые возрастные ограничения, поэтому каждый родитель должен разбираться в рейтингах или системах маркировки, а также хранить бдительность. Ни одна ограничительная мера не сможет заменить внимательность и родительскую заботу.

Дети. Необходимо, чтобы дети понимали риски потребления современного аудиовизуального контента и формировали навык медиакомпетентности. Благодаря этому дети подготавливаются к восприятию разнообразной информации, осознают алгоритмы и

последствия воздействия, а также приобретают способность к нейтрализации влияния экранного насилия

Вещатели должны понимать проблему и связанные с ней риски, контролировать контент эфира и не допускать его тотального «загрязнения».

**Выводы.** Изучив опыт различных классификационных систем, обратим внимание на следующие аспекты. В Украине отсутствует эффективная модель государственной политики в области регулирования отношений аудитории с медиатекстами. На наш взгляд, необходимо разработать и внедрить такую модель, ориентируясь на информационно-рекомендательные принципы взаимодействия с потребителями аудиовизуального контента. Широкое распространение должно получить медиаобразование, которое связано одновременно и с пониманием того, как создаются и распространяются медиатексты, и с развитием аналитических способностей для интерпретации и оценки их содержания. Индивидам, в особенности родителям, необходимо следовать рекомендациям систем маркировки насилия в аудиовизуальном контенте, а также мнениям специалистов в области медиакультуры. Средства массовой информации не должны скрывать результаты исследований, которые связаны с влиянием насилия на аудиторию. Кроме того, их социальной миссией является публичное обсуждение и внедрение мер предосторожности.

Важно отметить, что система маркировки аудиовизуального контента не защищает индивидов от влияния насилия. Определение того, какие фильмы смотреть можно, а какие нельзя, остается личным выбором каждого индивида (в случае детей за это отвечают родители). Основная задача системы маркировки — выполнять информационно-рекомендательную функцию и помогать быстро определить, подходит фильм для просмотра или нет.

#### БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЕ ССЫЛКИ:

1. Артеменко Ю. Навіщо Україні потрібне суспільне телерадіомовлення / Ю. Артеменко, Т. Шевченко // Голос України. — 2004. — № 59. — С. 7.
2. Глотов М. Б. Социальный институт : определение, строение, классификация / М. Б. Глотов // Социологические исследования. — 2003. — № 10. — С. 13–19.
3. Кертман Л. Е. История культуры стран Европы и Америки (1870—1917) / Л. Е. Кертман. — М. : Высш. шк., 1987. — 304 с.
4. Лемиш Д. Жертвы экрана : влияние телевидения на развитие детей / Д. Лемиш ; пер. с англ. С. Д. Тереховой. — М. : Поколение, 2007. — 303 с.
5. Майерс Д. Социальная психология / Д. Майерс. — 6-е изд., перераб. и доп. — СПб.: Питер, 2008. — 752с.
6. Рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення «Про затвердження Системи візуальних позначок класифікації кіновідеопродукції залежно від аудиторії, на яку вона розрахована» // Вісн. Нац. Ради України з питань телебачення і радіомовлення. — 2003. — № 3. — С. 32–33.
7. Тропина И. Г. Феномен эстетизации насилия в современной аудиовизуальной культуре // В мире научных открытий. — 2010. — № 4 (10). — С. 107–109.
8. Чельшева Е. В. Насилие в современных произведениях медиакультуры / Е. В. Чельшева // Медиаобразование. — 2009. — №4. — С. 98–100.
9. MPAA / Film Ratings [Online] / Motion Picture Association of America, 2016. — Access mode: <http://www.mpa.org/ratings/what-each-rating-means>.
10. «Безумный Макс: дорога ярости» / «Mad Max: Fury Road» (2015, реж. Д. Миллер, Австралия)
11. «Бесславные ублюдки» / «Inglourious Basterds» (2009, реж. К. Тарантино, США)
12. «Видео Бенни» / Benny's video (1992, реж. М. Ханеке, Австрия, Швейцария)
13. «Вход в пустоту» / «Enter the Void» (2009, реж. Г. Ноэ, Франция)
14. «Городской охотник» / 城市獵人 (1993, реж. Дж. Вонг, Япония)

15. «Джанго освобожденный» / «Django Unchained»
16. «Джалло» / «Giallo» (2009, реж. Д. Ардженто, Италия)
17. «Диссертация» / Tesis (1996, реж. А. Аменабар, Испания)
18. «Доспехи Бога» / «Armour of God» (1986, реж. Дж. Чан, Япония)
19. «Жизнь прекрасна» / «La vita è bella» (1997, реж. Р. Бенини, Италия)
20. «Забавные игры» / Funny games (1997, реж. М. Ханеке, Австрия)
21. «Закатив глаза» / «White of the eye» (1987, реж. Д. Кэммелл, Великобритания)
22. «Зеленый слоник» (1999, реж. С. Баскова, Россия)
23. «Коммандо» / «Commando» (1985, реж. М. Л. Лестер, США)
24. «Красота по-американски» / «American Beauty» (1999, реж. С. Мендес, США)
25. «Криминальные любовники» / «Les amants criminels» (1990, реж. Ф. Озона, Франция)
26. «Криминальное чтиво» / «Pulp Fiction» (1994, реж. К. Тарантино, США)
27. «Необратимость» / «Irreversible» (2002, реж. Г. Ноэ, Франция)
28. «Операция Мертвый снег» / «Død snø» (2009, реж. Т. Вирколла, Норвегия)
29. «Отбросы» / «Scum» (1979, реж. А. Кларк, Великобритания)
30. Пианистка / La Pianiste (2001, реж. М. Ханеке, Австрия, Франция, Германия)
31. «Планета страха» «Planet Terror» (2007, реж. Р. Родригес, США)
32. «Человеческая многоножка» / «The Human Centipede» (2009, реж. Т. Сикс, Нидерланды)
33. «Синдром Стендаля» / La Sindrome di Stendhal (1996, реж. Д. Ардженто, Италия)
34. «Скрытое» / «Cache» (2005, реж. М. Ханеке, Австрия, Франция, Германия, США)
35. «Снафф 102» / «Snuff 102» (2007, реж. М. Пералта, Аргентина)
36. «Сумасшедший убийца» / «Crazy Murder» (2014, реж. Д. Гербер, США)
37. «Терминатор» / «The Terminator» (1984, реж. Дж. Кемерон, Великобритания, США)
38. «Рапунцель: Запутанная история» / «Tangled» (2012, реж. Н. Грено, США)
39. «Убить Билла» / «Kill Bill» (2003, реж. К. Тарантино, США)
40. «Что-то не так с Кевином» / «We Need to Talk About Kevin» (2011, реж. Л. Рэмси, Великобритания, США)
41. «Хатико: Самый верный друг» / «Hachi: A dog's Tale» (2008, реж. Л. Халльстрем, США)
42. «Хористы» / «Les Choristes» (2004, реж. К. Барратье, Франция)

## REFERENCES:

1. Artemenko, Yu., 2004. Navishcho Ukraini potribne suspilne teleradiomovlennia [Why Ukraine needs a public broadcasting]. Holos Ukrainy 59, 7 (in Ukrainian)
2. Glotov, M. B., 2003. Social'nyj institut : opredelenie, stroenie, klassifikaciya [Social institution: definition, structure, classification]. Sociologicheskie issledovaniya 10, 13–19 (in Russian).
3. Kertman, L. E., 1987. Istoriya kul'tury stran Evropy i Ameriki (1870—1917) [The history of culture in Europe and America (1870-1917)]. М. : Vyssh. shk., 304 (in Russian).
4. Lemish, D., 2007. ZHertyv ehkrana: vliyanie televideniya na razvitie detej [Victims of the screen: the impact of television on the development of children]. М. : Pokolenie, 303 (in Russian).
5. Majers, D., 2008. Social'naya psihologiya [Social Psychology]. SPb.: Piter, 752 (in Russian).
6. Rishennia Natsionalnoi rady Ukrainy z pytan telebachennia i radiomovlennia «Pro zatverdzhennia Systemy vizualnykh poznachok klasyfikatsii kinovideoproduksii zalezho vid audytorii, na yaku vona rozrakhovana» [The decision of the National Council of Ukraine on Television and Radio Broadcasting «On approval of the classification system of visual tags kinovideoproduksiyi depending on the audience for which it is designed»]. Visn. Nats. Rady Ukrainy z pytan telebachennia i radiomovlennia 3, 32–33. 2003 (in Ukrainian)
7. Tropina, I. G., 2010. Fenomen ehstetizatsii nasiliya v sovremennoj audiovizual'noj kul'ture [The phenomenon of aestheticization of violence in modern audiovisual culture]. V mire nauchnyh otkrytij 4 (10), 107–109 (in Russian).
8. CHelysheva, E. V., 2009. Nasilie v sovremennykh proizvedeniyah mediakul'tury [Violence in contemporary works of media culture]. Mediaobrazovanie 4, 98–100 (in Russian).
9. MPAА / Film Ratings. Motion Picture Association of America, 2016. Access mode: <http://www.mpa.org/ratings/what-each-rating-means> (in English)
10. «Bezumnij Maks: doroga yarosti» [Mad Max: the road of rage]. «Mad Max: Fury Road» (2015, rezh. D. Miller, Avstraliya) (in Russian).
11. «Besslavnye ublyudki» [Inglourious Basterds]. «Inglourious Basterds» (2009, rezh. K. Tarantino, SSHA) (in Russian).
12. «Video Benni» [Video Benny]. Benny's video (1992, rezh. M. Haneke, Avstriya, SHvejcariya) (in Russian).
13. «Vhod v pustotu» [Entrance to the emptiness]. «Enter the Void» (2009, rezh. G. Noeh, Franciya) (in Russian).
14. «Gorodskoj ohotnik» [City Hunter]. «城市獵人» (1993, rezh. Dzh. Vong, YAponiya) (in Russian).
15. «Dzhango osvobodzhennyj» [Django is liberated]. «Django Unchained» (in Russian).
16. «Dzhallo» [Jallo]. «Giallo» (2009, rezh. D. Ardzhento, Italiya) (in Russian).
17. «Dissertaciya» [Thesis]. Tesis (1996, rezh. A. Amenabar, Ispaniya) (in Russian).
18. «Dospekhhi Boga» [Armor of God]. «Armour of God» (1986, rezh. Dzh. CHan, YAponiya) (in Russian).
19. «ZHizn' prekrasna» [Life is beautiful]. «La vita è bella» (1997, rezh. R. Benin'i, Italiya) (in Russian).
20. «Zabavnye igry» [Funny Games]. Funny games (1997, rezh. M. Haneke, Avstriya) (in Russian).
21. «Zakativ glaza» [Rolling Eyes]. «White of the eye» (1987, rezh. D. Kehmmell, Velikobritaniya) (in Russian).
22. «Zelenyj slonik» [The Green Elephant]. (1999, rezh. S. Baskova, Rossiya) (in Russian).
23. «Kommando» [Commando]. «Commando» (1985, rezh. M. L. Lester, SSHA) (in Russian).

24. «Krasota po-amerikanski» [American Beauty]. «American Beauty» (1999, rezh. S. Mendes, SSHA) (in Russian).
25. «Kriminal'nye lyubovniki» [Criminal Amateurs]. «Les amants criminels» (1990, rezh. F. Ozona, Franciya) (in Russian).
26. «Kriminal'noe chtivo» [Pulp Fiction]. «Pulp Fiction» (1994, rezh. K. Tarantino, SSHA) (in Russian).
27. «Neobratimost'» [Irreversible]. «Irreversible» (2002, rezh. G. Noeh, Franciya) (in Russian).
28. «Operaciya Mertvyj sneg» [Operation Dead Snow]. «Død snø» (2009, rezh. T. Virkolla, Norvegiya) (in Russian).
29. «Otbrosy» [Scum]. «Scum» (1979, rezh. A. Klark, Velikobritaniya) (in Russian).
30. Pianistka [The pianist]. La Pianiste (2001, rezh. M. Haneke, Avstriya, Franciya, Germaniya) (in Russian).
31. «Planeta straha» [The Planet of Fear]. «Planet Terror» (2007, rezh. R. Rodrigues, SSHA) (in Russian).
32. «CHelovecheskaya mnogonozhka» [The Human Centipede]. «The Human Centipede» (2009, rezh. T. Siks, Niderlandy) (in Russian).
33. «Sindrom Stendalya» [Syndrome of Stendhal]. La Sindrome di Stendhal (1996, rezh. D. Arzhento, Italiya) (in Russian).
34. «Skrytoe» [Hidden]. «Cache» (2005, rezh. M. Haneke, Avstriya, Franciya, Germaniya, SSHA) (in Russian).
35. «Snaff 102» [Snuff 102]. «Snuff 102» (2007, rezh. M. Peralta, Argentina) (in Russian).
36. «Sumashedshij ubijca» [Crazy Murder]. «Crazy Murder» (2014, rezh. D. Gerber, SSHA) (in Russian).
37. «Terminator» [Terminator]. «The Terminator» (1984, rezh. Dzh. Kameron, Velikobritaniya, SSHA) (in Russian).
38. «Rapuncel': Zaputannaya istoriya» [Rapunzel: Confused History]. «Tangled» (2012, rezh. N. Greno, SSHA) (in Russian).
39. «Ubit' Billa» [Kill Bill]. «Kill Bill» (2003, rezh. K. Tarantino, SSHA) (in Russian).
40. «CHto-to ne tak s Kevinom» [Something's wrong with Kevin]. «We Need to Talk About Kevin» (2011, rezh. L. Rehmsi, Velikobritaniya, SSHA) (in Russian).
41. «Hatiko: Samyj vernyj drug» [Hachiko: The Most Faithful Friend]. «Hachi: A dog's Tale» (2008, rezh. L. Hall'strem, SSHA) (in Russian).
42. «Horisty» [Choristers]. «Les Choristes» (2004, rezh. K. Barrat'e, Franciya) (in Russian).



УДК 94(477) «1921-1939»

doi: 10.15421/171740

**Академик А.Н. Соколовский и другие обвинители и судьи на процессе «СВУ» (из материалов ГПУ-НКВД и протоколов судебных заседаний)**

Б.Г. Москалев, Н.П. Москалева

*Харьковский национальный технический университет сельского хозяйства имени Петра Василенко, 61000, Харьков, пр. Московский, 45*

Рассматривается процесс над «СВУ» («Спилка визволення України»), который состоялся в 1930 году в Украине и положил начало массовым репрессиям сталинского режима против украинской интеллигенции. Освещена, в отличие от многих существующих исследований по данной теме, противоположная сторона судебного процесса над «СВУ» – государственные и общественные обвинители и судьи, одной из ключевых фигур среди которых был академик А.Н.Соколовский. Охарактеризовано участие А.Н.Соколовского в процессе, его отношение к делу «СВУ», проанализированы причины выдвижения партийными и советскими органами академика А.Н.Соколовского в общественные обвинители, а также мотивации самого академика.

Приведены сведения о других основных участниках суда и обвинения: председателе суда А.Т.Приходько, членах суда проф. И.П.Соколянском, проф. Г.И.Волкове, общественных обвинителях – О. А. Слисаренко, П. П. Любченко, прокурорах – М.В.Михайлике и Л.С.Ахматове. Отмечены специфические формы организации процесса, в ходе которого «выходцы» из непролетарских партий судили своих бывших коллег по украинскому демократическому движению, национально мыслящие «свідомі українці» судили «свідомих українців». Выяснено, что судьбы обвиняемых на процессе и другой стороны – судей и обвинителей – ничем не отличались: все они стали жертвами сталинских репрессий.

**Ключевые слова:** украинская интеллигенция; репрессии 1930-х годов; особенности процесса «СВУ»

**Academician A.N. Sokolovsky and other prosecutors and judges who participated in the ULU (SVU) trial (based on the materials of the State Political Department of the People's Commissariat of Internal Affairs and the court records)**

B.G. Moskalov, N.P. Moskalova

*Kharkiv Petro Vasylenko National Technical University of Agriculture, 45, Moscow Ave., Kharkiv, 61000, Ukraine*

The ULU (Union of Liberation of Ukraine or Soiuz Osvobozhdeniia Ukrainy) trial has been studied in the article. This trial was held in 1930 in Ukraine and initiated the mass repressions of Ukrainian intellectuals by the Stalin regime. Forty five (45) persons, in particular academicians, professors and employees of popular schooling, doctors and writers were brought to trial. A well-known scientist, academician S.A. Yefremov, the literature historian and the writer of political essays, who headed this organization, was put on trial. Defendants, the members of ULU were accused of clandestine, anti-Soviet, and nationalist activities. This trial was highlighted by mass-media. The historians studied the case fabrication, the inquest, the legal procedure, and who were the main defendants. Quite different objective has been set by the authors of this research paper; their task was to narrate a story of the adverse party of ULU trial, in particular the people that constituted the court, prosecuting officials and public prosecutors at the trial and their fate. Academician A.N. Sokolovsky was the main figure of the public prosecution, who represented the scientific circles of Ukraine. The reasons for nomination of academician A.N. Sokolovsky as the public prosecutor and also his personal motivations have been analyzed in the scientific paper. Also information about other principal participants of the trial and prosecution has been given, in particular the president of the court A.T. Prykhdoko, associate justice Prof. I.P. Sokoliansky, Prof. G.I. Volkov, public prosecutors O.A. Slisarenko, P.P. Liubchenko, the prosecutors M.V. Mikhailike and L.S. Akhmatov.

The course of trial and the participation of A.N. Sokolovsky in it, the questions put to the defendants, and his personal attitude to the ULU case have been described in the article. The research done allowed us to come to the conclusion that the importance of ULU trial went beyond the struggle with old intellectuals and had a profound ideological and historical character. The specific forms of trial organization have been accentuated by the authors. Judges and prosecutors at this court were chosen properly, as it was expected that the «descents» from non-proletarian parties would prosecute their former colleagues from

**Цитування даної статті:** Москалев Б.Г. Академик А.Н. Соколовский и другие обвинители и судьи на процессе «СВУ» (из материалов ГПУ-НКВД и протоколов судебных заседаний) / Б.Г. Москалев, Н.П. Москалева // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2017. – Т. 20. – № 3(143). – С. 48-55.

**Citation of this article:** Moskalov, B.G., Moskalova, N.P., 2017. Sokolovskij i drugie obviniteli i sud'i na processe «SVU» (iz materialov GPU-NKVD i protokolov sudebnyh zasedanij) [Academician A.N. Sokolovsky and other prosecutors and judges who participated in the ULU (SVU) trial (based on the materials of the State Political Department of the People's Commissariat of Internal Affairs and the court records)]. Scientific and theoretical almanac «Grani» 20; 3(143), 48-55. doi: 10.15421/171740 (in Russian).

**Peer-reviewed; approved and placed:** 01.02.2017



the Ukrainian democratic movement, i.e. to force national intellectuals or «conscious Ukrainians» to judge «conscious Ukrainians». It has been shown by the authors that the fates of the accused on the one hand and the judges and prosecutors on the other hand didn't differ significantly. Almost all representatives of the adversary were also the victims of political repressions during the years of great terror. At the end of the investigation the authors came to the conclusion that all parties of trials, which were held in 1930 years, should be studied.

**Keywords:** Ukrainian intellectuals; repressions in 1930s years; specific features of the «ULU» court.

## Академік О.Н.Соколовський та інші обвинувачувачі і судді на процесі «СВУ» (із матеріалів ДПУ-НКВС та протоколів судових засідань)

Б.Г. Москальов, Н.П. Москальова

*Харківський національний технічний університет сільського господарства імені Петра Василенка,  
61000, Харків, пр. Московський, 45*

Досліджується процес над «СВУ» «Спілка визволення України», який відбувся у 1930 році і поклав початок масовим репресіям сталінського режиму проти української інтелігенції. Розглянута, на відміну від багатьох досліджень, що є на означену тему, протилежна сторона судового процесу над «СВУ» – державні та громадські прокурори та судді, однією із ключових фігур серед яких був академік О.Н.Соколовський. Охарактеризована участь О.Н. Соколовського у процесі, його відношення до «СВУ», досліджено причини висування партійними та радянськими органами академіка О.Н.Соколовського у громадські прокурори, а також мотивації самого академіка.

Наведено відомості про інших основних учасників суду та звинувачення: голову суду А.Т.Приходько, членів суду проф. І.П.Соколянського, проф.Г.І.Волкова, громадських прокурорів О.А.Слісаренко, П.П.Любченко, прокурорів М.В. Михайлика та Л.С.Ахматова. Відмічено специфічні форми організації процесу, під час якого «вихідці» із непрагматичних партій судили своїх колишніх колег з українського демократичного руху, національно «свідомі українці» судили «свідомих українців». З'ясовано, що долі обвинувачуваних на процесі та їх суддів і прокурорів мало чим відрізнялися: вони стали жертвами сталінських репресій.

**Ключові слова:** українська інтелігенція; репресії 1930-х років; особливості процесу «СВУ»

**Постановка проблеми.** Изучение процесса над «Спілкою визволення України» («СВУ») продолжается не одно десятилетие. Не прекращаются и споры о подлинности или фальсификации ГПУ этой организации, а значит и всего процесса над украинской научной и культурной интеллигенцией. Во главе угла работы историков всегда стояло изучение деятельности руководителей «СВУ», материалов обвинения, хода процесса, его итоги и судьбы обвиняемых. В меньшей степени изучалась другая сторона этого процесса: члены суда, государственные и общественные обвинители. А поскольку среди них тоже были известные в Украине деятели науки и культуры, то возникает вопрос: почему они приняли участие в этом процессе? Каковы были их мотивации и роль на судебных заседаниях.

**Анализ исследований и публикаций.** В имеющейся исторической литературе, посвященной процессу по делу «СВУ», проблема судей и обвинителей почти не рассматривается [2, 13, 14, 21]. Практически не исследуется эта тема и в работах исследователей и биографов, посвященных А.Н.Соколовскому [1].

**Цель исследования:** исследовать проблему участия академика А.Н.Соколовского и, отчасти, других членов суда и обвинения в процессе по делу «СВУ».

**Изложение основного материала.** 28 апреля 1938 г. в своей квартире в Харькове по ул. Дзержинского, 93 был арестован сотрудниками НКВД Алексей Никанорович Соколовский, академик УАН, ВАСХНИЛ, профессор и заведующий кафедрой почвоведения Харьковского сельскохозяйственного ин-

ститута. В постановлении об аресте было написано, что А.Н.Соколовский «является членом Центрального бюро украинских эсдеков и проводил активную работу по воссозданию украинского националистического центра, был связан с националистами и врагами народа – Шумским, Скрыпником, Озерским, а также контактировал свою работу с видными украинскими эсерами» [6, л. 1]. В процессе следственных действий большой интерес у следователей НКВД вызвало участие академика А.Н.Соколовского в 1930 году в процессе над «СВУ», на котором он выступал в роли общественного обвинителя.

Дело в том, что еще до ареста академика А.Н.Соколовского следственные показания по его делу дал профессор И.П.Соколянский – известный в стране ученый-педагог, дефектолог, основатель УНИИПа, отбывавший заключение во внутренней тюрьме НКВД. Осужденный в 1937 году на 10 лет лагерей как участник харьковской «фашистской педагогической школы», он был оставлен в тюрьме при НКВД, и, хорошо зная научные, педагогические и медицинские кадры Харькова, оказывал при необходимости помощь следственным органам. Об особых заслугах И.П.Соколянского перед НКВД писал украинский историк В. Марочко [12, с. 11-123].

В 1930 году профессор И.П.Соколянский, будучи членом особого состава Верховного суда, вместе с академиком А.Н.Соколовским участвовал в процессе над «СВУ» и поэтому на следствии мог подробно рассказать об обстоятельствах этого процесса и роли в нем академика А.Н.Соколовского.

Процесс над «СВУ» стал одним из ключевых в начавшихся на рубеже 1920-1930-х годов массовых репрессиях против научной интеллигенции и деятелей культуры Украины. Конечно, процесс над «СВУ» выходил за рамки борьбы со старой украинской интеллигенцией. Не случайно в передовой статье журнала «Більшовик України» – «Украинская контрреволюция перед пролетарским судом», вышедшей сразу же после окончания процесса в 1930 году, подчеркивалось: «В процессе СВУ украинский пролетарский суд рассматривает дело не только о контрреволюционных отбросах петлюровщины, а судит в исторической ретроспективе весь украинский национализм, националистические партии, их предательскую политику, их низменные идеи буржуазной самостоятельности, независимости Украины» [19, с. 9].

Аресты членов «Спілки визволення України» начались во второй половине 1929 года. К процессу были привлечены 45 чел. – верхушка организации: академики, профессора, писатели, редакторы, учителя, правоведы, врачи и др. представители украинской интеллигенции. Еще летом 1929 г. был арестован руководитель «СВУ», вице-президент УАН, академик С.А. Ефремов, известный историк литературы, публицист, в годы гражданской войны – заместитель Председателя Центральной Рады. Большинство подсудимых в прошлом были членами украинских партий эсеров, федералистов, с.-д., активными деятелями Центральной Рады и Директории. В обвинительном заключении говорилось, что «СВУ» намеревалась «свергнуть Советскую власть на Украине путем вооруженного восстания при помощи иностранных буржуазных государств и реставрировать капиталистический строй в форме Украинской народной республики» [17, с. 14].

Кандидатуры членов суда и обвинителей были рассмотрены и утверждены ЦК КП(б)У накануне процесса. Вот краткие данные о тех людях, которые были утверждены для организации и проведения процесса.

Председателем особого состава суда был утвержден Антон Терентьевич Приходько, в 1916-1920 годах член УПСР, секретарь ЦК УКП(б) (боротьбистов), с 1920г. – член КП(б)У. В 1921 г. он работал Председателем коллегии Всеукраинского государственного издательства. Затем до 1926 г. был советником полпредства СССР в Праге. В 1926 г. А.Т.Приходько назначается зам.наркома НКО А. Я.Шумского, а после его смещения становится первым зам. нового наркома НКО Н.А.Скрыпника. Он входил в комиссию по составлению украинского правописания, активно участвовал в проведении украинизации, выступал за самобытную украинскую систему образования [3, с. 136, 236].

Основными членами суда были утверждены – Григорий Иванович Волков (Григорий Самойлович Гуревич) – представитель харьковской школы правоведов, один из самых известных в стране специалистов по уголовному праву. В 1920-1930 годах работал профессором кафедры уголовного права Харьковского института народного хозяйства, председателем уголовно-кассационной комиссии Верховного суда

УССР. Г.И.Волков был автором многих статей, учебников, монографий по уголовному праву, не потерявших своего значения и в наше время [11].

Иван Петрович Соколянский, профессор. О нем мы уже рассказывали выше. К этому можно добавить, что в 1930 году И.П. Соколянский работал зам.зав.управления соц. воспитания НКО и был в те годы видной общественной фигурой: он возглавлял Всеукраинское общество педагогов-марксистов, был активным участником культурного строительства, дружил с видными деятелями украинской культуры – А.П. Довженко, О.Вишней, педагогом и писателем А.С. Макаренко [16, с. 145-151].

Главными государственными обвинителями на процессе являлись: Михаил Васильевич (Иосип Абрамович) Михайлик, выпускник юридического факультета Харьковского университета. В 1905-1908 годах – член РСДРП (меньшевиков), в 1918-1919 годах – член УПСР, боротьбист, с 1919 г. – член КП(б)У. Имел опыт в проведении судебных процессов над своими однопартийцами-эсерами и деятелями Центральной Рады и УНР (1921г.), а также над представителями украинской интеллигенции в 1923-1924 годах. Тогда в качестве Киевского прокурора он поддерживал обвинение по делу академика Н.П.Василенко и организации «Киевский областной центр действий». В 1930 г. работал старшим помощником Генерального прокурора УССР и одновременно зам.наркома юстиции [4].

Лев Соломонович Ахматов, также бывший боротьбист, с 1919 г. – член КП(б)У. В 1920-1922 годах – секретарь Совнаркома Украины, а с 1925 года – прокурор Верховного суда УССР [7, с. 154].

Общественные обвинители: Панас Петрович Любченко – главный идейный вдохновитель и организатор процесса «СВУ». П.П.Любченко – бывший член Центральной Рады, член УПСР, боротьбист, входил в руководство партии боротьбистов. В 1920 г. вместе с другими боротьбистами вступил в КП(б)У. Как член большевистской партии быстро сделал карьеру: в 1927 г. он уже был секретарем ЦК КП(б)У, а с 1929 г. – кандидатом в члены Политбюро. В 1928 г. под его руководством началась борьба с «ефремовщиной», сигналом к которой стала статья в газете «Коммунист» – «Под академическим забралом», написанная его старым товарищем по боротьбистской организации, а в 1928 г. – зав.агитпропотделом ЦК КП(б)У А.А.Хвильей [20]. Против своих бывших однопартийцев эсеров и деятелей Центральной Рады и УНР П.П. Любченко уже выступал на процессе 1921г. в качестве свидетеля. Формально на процессе «СВУ» он представлял профсоюзы УССР [8, с. 386-387].

Олекса Андреевич Слисаренко – известный украинский писатель 1920-1930-х годов, представлявший на процессе Федерацию писателей Украины. В 1920-е годы он был активным участником литературных дискуссий и членом ВАПЛИТЕ (Вольная академия пролетарской литературы), в которой поддерживал Н.Хвильевого с его лозунгом «Геть від Москви!». Как следует из сводок секретного отдела ГПУ, в период дискуссии О. Слисаренко заявлял: «...начиная с художественного освобождения, мы на

деле стремимся к политическому освобождению» [18, с. 192]. О. Слисаренко был известен также своим резким откликом на отказ М. Горького переводить роман «Мать» на украинский язык. В 1928-1929 годах он работал главным редактором «Книгоспилки». После «самоликвидации» ВАПЛИТЕ и осуждения «хвильевизма», стараясь отмежеваться от него и опровергнуть обвинения в идейной, непролетарской слабости своих произведений, согласился принять участие в процессе над «СВУ». Позднее, уже после ареста в 1933г., он говорил на следствии: «Тогда я на эту группу (ВАПЛИТЕ – Б.М.) смотрел как на скрытое национально-демократическое объединение, а теперь рассматриваю их, как группу, которая могла быть ядром фашистской организации. Единственным моим политическим выступлением против этой группы было выступление на процессе «СВУ», на котором я в своей речи подчеркнул роль «хвильевизма» как продолжение «СВУ», поставив знак равенства между Хвильевым и литературной группой «СВУ» во главе со Старицкою-Черняховскою» [9, с. 404-405].

Простой анализ всех этих биографий позволяет сделать вывод, что ключевыми фигурами особого состава суда и обвинения были «выходцы» из партии боротьбистов, которую В.И. Ленин в «Замечаниях к резолюции исполнительного комитета Коммунистического Интернационала по вопросу о боротьбистах» называл «контрреволюционной» и «мелкобуржуазной» [10, с.159]. Прошлые политические «грехи» бывших боротьбистов заставляли их постоянно доказывать верность большевизму и непримиримость к националистам, то есть к своим прежним коллегам по социалистическому движению.

Почему же советское руководство выбрало на роль главного обвинителя от научной общности академика А.Н.Соколовского? Из прошлых политических «грехов» за ним числилось участие в юношеские годы в кружке украинских социал-демократов. Выпускник Московского сельскохозяйственного института, ученик академика В.Р.Вильямса, он успел стать в России довольно известным ученым-почвоведом. А.Н.Соколовский в 1924 г. переехал (точнее, вернулся) из Москвы в Украину. Возглавив в Харьковском сельскохозяйственном институте кафедру, он одновременно занялся реализацией своих планов по объединению украинских почвоведов, работавших на кафедрах, опытных станциях, расширению научных исследований и внедрению их в сельскохозяйственное производство. Очень быстро он завоевал авторитет среди украинских ученых. Его избрали председателем Харьковского бюро секции научных работников, председателем УТОРННТСО (Украинское товарищество работников научного и технического содействия социалистическому строительству). В 1929 г. он был избран академиком УАН и членом ВУЦИК. Быстро росла и его международная известность. Он принимал участие в конференциях и конгрессах в Ротамстеде (1926 г.), Вашингтоне (1927 г.), Будапеште (1927 г.) [1]. Известен был академик А.Н.Соколовский и как активный сторонник украинизации, развития украинской культуры и язы-

ка. В документах ГПУ о настроениях украинской интеллигенции его, как правило, относили к «твердым сменеховцам», сотрудничавших с советской властью. Он был среди тех украинских ученых, так называемых «крепких» украинцев, которые старались не только проводить культурную украинизацию, но и осуществлять «коренизацию» в кадровой политике. Острая борьба развернулась в Научном комитете Наркомзема УССР» [18, с. 132] между украинской группой ученых, возглавляемых проф. А.А. Янатой и А.Н. Соколовским с группой М.З. Резникова (зам. зем.отдела) и ОЗЕТОм (Общественный комитет по земельному устройству еврейских трудящихся) по вопросам переселенческой, земельной политики и развитию агрономических обществ [18, с. 140]. Конфликт был разрешен, когда «группа М.З. Резникова» была разоблачена как «вредительская», а Наркомзем А.Г. Шлихтер, поддерживавший ее, был отстранен от работы.

Если исходить из еженедельных отчетов секретного отдела ГПУ за 1927-1929 годы, то каких-то серьезных противоречий с властью у академика А.Н.Соколовского не было. Скорее недоразумением можно считать инцидент, происшедший в конце 1929 г. с делегацией украинских ученых, возглавляемых проф.А.Н.Соколовским, которая пришла для поздравлений X съезда КП(б)У к Оперному театру. В еженедельной сводке ГПУ так передавался рассказ А.Н. Соколовского об этом событии: «После того, как делегация простояла полчаса на морозе, к ним вышел какой-то толстый еврей и заявил, что съезд сейчас принять делегацию не может. Возмущенные делегаты спросили: зачем же их держали на морозе, если не могли принять? Но еврей снова извинился и развел руками. Тогда украинские делегаты ушли... По городу пошли слухи, что съезд отказался принять делегацию украинских ученых» [18, с. 231]. В сводке далее сообщалось, что Соколовский был очень возмущен и хотел отказать на председательствования в УТОРННТСО, так как считал, что такое пренебрежительное отношение к делегации является оскорбительным ко всему научному миру, в особенности к украинцам.

Попап А.Н. Соколовский в поле зрения ГПУ и в начале 1928 г. после инцидента в УАН между руководством УАН и зав.научным управлением Наркомпроса Ю.И.Озерским, который был направлен в Киев для финансовой ревизии Академии Наук. Его грубое поведение во время проверки вызвало возмущение научной общности, в т.ч. и А.Н.Соколовского, который заявил: «Возвращаются времена Ломоносова, когда секретаря Академии били палками. Вместо бережного отношения к ученым, начинается прямое администрирование. В Киев едет Озерский и распоряжается там, как бывший пристав у себя в участке. Ревизия академии опасна тем, что неизвестно какие силы в конце концов победят. Боюсь, украинские силы, в связи с перевыборами, потеряют влияние и отойдут от главенства в Академии Наук. Вообще наблюдается кризис в отношении украинских академиков. Видных украинских научных сил нет, и приходится в академики выбирать русских...». [18, с. 277].



Таким образом, говоря о причинах выдвижения властью академика А.Н. Соколовского общественным обвинителем на процессе «СВУ», можно выделить главные: первая: большинство обвиняемых были научные работники и академик А.Н. Соколовский должен был олицетворять осуждение их со стороны научной общественности и вторая: партийные и советские органы доверяли ему и считали, что он сыграл отведенную ему роль.

Теперь поставим вопрос: а почему А.Н. Соколовский согласился выступить общественным обвинителем на этом процессе? А также: верил ли он, что «Спілка визволення України» реально существует, а не была придумана ГПУ?

По первой части вопроса нет объективных данных, которые помогли бы нам на него ответить. Мы можем лишь предполагать, что отказать он не мог, учитывая ту поддержку, которую ему оказали власти во время выборов в УАН и ВУЦИК. Кроме того, он видимо надеялся, что вслед за организацией ВАСХН в Москве, которая намечалась на 1930 год, придет очередь и Украинской академии сельскохозяйственных наук, президентом которой он рассчитывал стать (Президентом ВУАСХН он действительно был назначен в мае 1931 года).

Что же касается его оценки подлинности «СВУ», то на этот счет имеются свидетельские показания И.П.Соколянского, датированные февралем 1938 г.: «Я познакомился с Соколовским во время процесса СВУ, где А.Соколовский выступал в роли общественного обвинителя... Соколовский совершенно не верил в виновность членов СВУ» [6, л. 24-25]. Подтверждением этих показаний И.П.Соколянского являлось и пассивное поведение акад. А.Н.Соколовского в ходе самого процесса над «СВУ».

Открытый судебный процесс по делу «СВУ» начался в марте 1930 года в Харькове в большом зале Оперного театра в присутствии зрителей. Процесс транслировался по радио, а отчеты о нем печатались в газете ВУЦИК «Вісті».

Допросы акад. С.А. Ефремова начались 11 марта и продолжались 12 и 13 марта. Главной фигурой со стороны обвинения был П.П.Любченко. Он задал С.А. Ефремову около 100 вопросов, вел допросы резко, агрессивно, постоянно старался поймать С.А. Ефремова на противоречиях и загнать его в угол. Единственный, по сути дела серьезный документ, который постоянно цитировало обвинение – это дневник С.А. Ефремова, изъятый у него при обыске. В нем С.А. Ефремов критически, а порой и резко отзывался о научной, культурной и экономической политике советской власти. На этой почве порой возникали настоящие дискуссии между П.П.Любченко и С.А. Ефремовым, как это было, например, о демократии, подлинной и мнимой, о правах человека и свободе слова. 17 вопросов, в основном о литературе и языкознании, задал академику С.А.Ефремову другой общественный обвинитель писатель О.Слисаренко. Что же касается академика А.Н.Соколовского, то первый день он сидел молча. Лишь на второй день допроса обвиняемого – 12 марта – он задал 2 во-

проса (язык оригинала): – Соколовський: «Скажіть, будь ласка, СВУ ставила завданням збудувати незалежну самостійну Україну. Чи ви зараз вважаєте за можливе досягнення цієї мети за допомогою, чи з ласки яких західних держав?»; – С. Ефремов: «Ні, не вважаю»; – Соколовський: «Чи вважаєте ви, що той стан, в якому знаходиться національне питання у національної меншості на Заході дають підстави сподіватися, що за допомогою якихсь чужих держав, український народ буде поставлено – я розумію переважну більшість, трудящу українську масу, – можуть бути поставлені в кращі соціальні і культурні умови, ніж користуються зараз?»; – С. Ефремов: «Ні, я думаю, власне кращих соціальних і національних умов нема ніде, як у нас. Власне, з цього боку не може бути ніякої допомоги здобути щось краще» [17, с. 206].

Совершенно очевидно, что в вопросах, которые задавал А.Н. Соколовский академику С.А. Ефремову содержались и заранее известные ответы. Ни для кого не являлось секретом, что акад. С.А. Ефремов положительно относился к советской политике украинизации и критиковал лишь отдельные ее стороны.

После допросов С.А. Ефремова последующие десять дней А.Н. Соколовский сидел молча, не вмешиваясь в допросы обвиняемых. Но давайте поставим вопрос: О чем мог спрашивать акад. А.Н. Соколовский обвиняемых и насколько его взгляды на крестьянскую политику партии большевиков, индустриализацию, строительство Днепротеса (акад. С.А. Ефремов считал это строительство несвоевременным и нецелесообразным) отличались от взглядов руководителей «СВУ». Ответ мы найдем все в тех же показаниях И.П.Соколянского (1938г.): «В перерывах Соколовский по собственной инициативе заговаривал со мной на политические темы, сводя их преимущественно к национальной политике «Москвы» по отношению к Украине. Он говорил, что если будет и дальше так, то Украина доживет до того, что пожалеет даже о царской России. Он критиковал крестьянскую политику Москвы, сельскохозяйственную и первую пятилетку, а строительство Днепротеса назвал «пустой тратой времени и денег». Знаменитую речь И.Сталина в декабре 1929 г. на конференции аграрников-марксистов он назвал «призывом бить по черепу научных работников и обвинять их во всем том, в чем они совершенно неповинны» [6, с. 24-25]. Лишь 24 марта 1930г. академик А.Н. Соколовский вновь проявил интерес к допросу одного из обвиняемых – А.А. Барбара, врача, преподавателя Киевского мединститута. Активность А.Н. Соколовского была вызвана тем, что в деле подсудимого А.А. Барбара показания были написаны на русском языке, а дети его, как выяснилось на процессе, учились в немецкой и русской школах. В связи с этим общественный обвинитель А.Н. Соколовский стал упрекать члена «подпольной националистической организации» в недостаточной «украинскости» и задал ему вопрос: «Как же можно «творити національну культуру і не знати мови, що нею користуються широко трудящі маси, дивлючись на цю мову, як на мову мужицьку»

[17, с. 706-707]. Делом А.А. Барбара собственно и закончилось участие академика в допросах обвиняемых. Оставалось только последнее: заключительные речи обвинителей, в которых определялась степень вины подсудимых. 8 апреля с заключительной речью выступил П.П. Любченко, потребовавший от суда защитить Украину «от повторения укусов скажених собак» [5]. А.Н. Соколовский выступил 9 апреля и, со слов И.П. Соколянского, «все мучился тем, как ему построить свою речь так, чтобы она не была слишком «крепкой» [6, л. 24-25]. Приведем лишь одну выдержку из обвинительной речи акад. А.Н. Соколовского: «Тов.Судді! Тепер ясно, ефремовщина в «СВУ» так само, як петлюрівщина зрбилася «многоголовим трупом»... Та все ж, я мушу від імені наукових працівників України вимагати, щоб суд допоміг радянській владі і українській суспільності забити остаточно осиновий кілок на цьому трупі, щоб він не заважав будувати культурне і національне життя України, не заважав будувати справжню, незалежну ні від кого, нову радянську соціалістичну Україну» [5].

Совершенно очевидно, что «крепость» его заключительной речи контрастировала с его мягкими, скорее сочувственными, а не обвинительными вопросами во время процесса и вызывала недоумение. На самом деле все объясняется довольно просто. Сам А.Н.Соколовский в 1938г. на следствии утверждал, что в подготовке его заключительной речи принимал участие секретарь ЦК КП(б)У П.П.Любченко [6, л. 27].

По приговору суда 30 чел. из 45 обвиняемых были осуждены на различные сроки лишения свободы от 2 до 10 лет; 10 чел. были признаны невиновными, а 5 были вскоре помилованы. Ради справедливости нужно отметить, что во время обсуждения членами суда приговоров обвиняемым проф. И.П.Соколянский пытался смягчить эти приговоры, что впоследствии ставилось ему в вину следователями НКВД [16, с. 151].

Осознавал ли акад. А.Н. Соколовский меру своей ответственности за трагическую судьбу осужденных по делу «СВУ»? Документальных подтверждений этому пока нет, если не считать свидетельства акад. А.М. Слипанского, которому А.Н. Соколовский, уже будучи Президентом Всеукраинской академии сельскохозяйственных наук, говорил: «Какая-то адская рука постаралась, чтобы весь состав суда и обвинителей был подобран так, чтобы украинцы должны судить украинцев» [6, л. 24-25]. На самом деле, данное высказывание академика лишь подтверждает особенность процесса «СВУ», на котором для осуждения «свідомих українців» были привлечены «свідомі українці».

Судьбы участников процесса «СВУ» – обвиняемых и обвинителей – мало чем отличались. Академик С.А. Ефремов, отказавшийся, несмотря на угрозы и обещания, признать свои ошибки и правильность политики индустриализации и коллективизации, умер в лагере в 1939 г.

Председатель особого состава суда

А.Т. Приходько после окончания процесса в 1930-1933 годах был ответственным редактором юридических журналов, заместителем Генпрокурора УССР и наркома юстиции, а также председателем арбитражной комиссии при СНК Украины. Он был арестован 31 декабря 1933 г. как член контрреволюционной украинской организации и приговорен к 10 годам лишения свободы. Расстрелян в г. Сыктывкар, Коми АССР 29 января 1938 г. [15, с. 311].

Член суда Г.И.Волков с 1931 г. жил в Москве и работал во Всесоюзном институте юридических наук профессором кафедры уголовного права. Был арестован в 1937 г. и осужден 8 февраля 1938 г. по обвинению в шпионаже и участии в контрреволюционной террористической организации. Похоронен в Коммунарке (Московская обл.) [11].

Член суда И.П. Соколянский. После ареста в 1937 г. провел 20 месяцев во внутренней тюрьме НКВД и весной 1939 г. был отпущен на свободу. После переезда в Москву работал в Институте дефектологии АПН СССР. Умер в 1960 г. и уже посмертно был награжден Государственной премией СССР [12].

Главный прокурор М.В. Михайлик после процесса над «СВУ» до 1933 г. возглавлял Всеукраинский союз кооперативных организаций, затем был назначен Генеральным прокурором и наркомом юстиции УССР. В 1936 г. был арестован в г. Сталино и 10 марта 1937 г. в Москве Военной коллегией Верховного суда СССР приговорен к расстрелу. Похоронен на Донском кладбище в общей могиле №1 [4].

Прокурор Л.С. Ахматов после суда работал прокурором Верховного суда Украины, прокурором Днепропетровской области, затем начальником отдела трудовых колоний НКВД УССР. Арестован за принадлежность к контрреволюционной троцкистской организации и 8 марта 1937 года расстрелян в Москве по постановлению Военной коллегии Верховного Суда СССР [7, с. 154].

П.П.Любченко. Активно участвовал в организации хлебозаготовок в 1932 г. С 1933 г. заместитель, а с 28 апреля 1934 г. по 30 августа 1937 г. Председатель СНК Украины, член Политбюро ЦК КП (б) У, член ЦИК СССР, кандидат в члены ЦК ВКП(б). На августовском Пленуме ЦК КП (б)У 1937 г. был обвинен в связях с контрреволюционной боротьбистской подпольной организацией и, вернувшись домой, застрелил себя и свою жену [8, с. 386-387].

О.А. Слисаренко. После суда получил разрешение на издание полного собрания сочинений в 6 томах (1931-1933 гг.). Был арестован в 1933 г. и осужден на 10 лет лишения свободы. 3 ноября 1937г. расстрелян в урочище Сандармох Карельской АССР [9, с. 404-405].

А.Н. Соколовский. В 1931 г. стал первым Президентом Всеукраинской академии сельскохозяйственных наук. Работа академии развертывалась в сложных условиях коллективизации, голода. На эффективность работы академии влияли не только недостатки руководства, но и политические скандалы, чистки, разоблачения в ее рядах «врагов народа». В конечном итоге в 1935 г. академия с.-х. наук



была закрыта. В 1938 г. академик А.Н. Соколовский был арестован, а в апреле 1939 г. Военный трибунал Харьковского военного округа (ХВО) приговорил его к высшей мере наказания – расстрелу и лишь вмешательство «Москвы» спасло его от гибели. До сих пор неизвестно, что сыграло решающую роль в его спасении: вмешательство И. Сталина, который лично утверждал приговоры по делам академиков (А.Н. Соколовский в 1935 г. стал действительным членом ВАСХНИЛ), или ходатайство его коллег из ВАСХНИЛ? Так или иначе его дело было пересмотрено и в начале 1940 г. он вышел на свободу [6, с. 223-226]. Дальше, до самой смерти в 1959 г., он работал в ХСХИ (с 1944 г. – ректором), а с 1956 г. – и директором созданного им Украинского НИИ почвоведения и агрохимии, которому в 1959 г. было присвоено его имя.

**Выводы.** В трагедии, которая разыгралась со всеми этими людьми – бывшими участниками суда и обвинения на процессе «СВУ», – не было ничего предопределенного или евангелического: «Не судите,

да несудимы будете!» Люди, которые отбирались для судебных заседаний, как правило, имели в прошлом какие-то политические «грехи» и неизбежно должны были попасть в поле зрения НКВД в годы большого террора. Поощряя доноительство и предательство, направляя друг на друга представителей интеллигенции, власть создавала особую социальную среду, в которой старые культурные ценности и нормы христианской морали объявлялись устаревшими, буржуазными.

Новая социалистическая интеллигенция, подготовка которой резко ускорилась и расширилась после большевистской образовательной реформы 1930 г., формировалась на основе жесткого социального регулирования, в условиях уничтожения культурной связи поколений и в духе воспитания безусловной преданности новому режиму. Следует, на наш взгляд, продолжить исследование репрессий 1930-х годов в более широком плане, исследуя человеческий фактор и особенности организации репрессий, которые проявились на процессе над «СВУ».

#### БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЕ ССЫЛКИ:

1. Академік Олексій Никанорович Соколовський (1884-1959)/ В.А.Вергунов, Н.М.Новосад, В.А.Зозуля, К.Б.Новосад. За ред.С.А.Балука. – Х.: КП «Друкарня №13», 2006. – 164 с.
2. Болаболыченко А.А. СВУ – суд над переконаннями/А.А.Болаболыченко. – К.,УКСП «Кобза» 1994. – 114 с.
3. Виговський М.Ю. Номенклатура системи освіти в УСРР 1920-1930-х років: соціальне походження, персональний склад та функції/ М. Ю. Виговський. – Київ, Генеза, 2005. – 312 с.
4. Вікіпедія. [Електр. ресурс] – Режим доступу:[https://uk.wikipedia.org/w/index.php?title=Михайлик\\_Михайло\\_Васильович&oldid=19869393/2017/03/23/](https://uk.wikipedia.org/w/index.php?title=Михайлик_Михайло_Васильович&oldid=19869393/2017/03/23/)
5. Вісті ВУЦВК Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. – 1930. – 15 квітн.
6. ДА СБ України, м. Харків. – Спр. 09639.
7. Енциклопедія історії України. Т.1[редколегія: В.А.Смолій(голова) та інші]; Ін-т історії України НАН України. – К.: Наукова думка, 2003. – 688с.
8. Енциклопедія історії України. Т.6 [редколегія: В.А.Смолій(голова) та інші]; Ін-т історії України НАН України. – К.: Наукова думка, 2009. – 784с.
9. З порога смерті: Письменники України – жертви сталінських репресій. Вип.перший. – К., Радянський письменник, 1991. – 496 с.
10. Ленин В.И. Полн.собр.соч. – М., Госполитиздат,1963. Т.40. – 506 с.
11. Літопис випускників Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Видавництво «Логос Україна» [Електр. ресурс] –Режим доступу: <http://www.logos.biz.ua/proj/yar/280.htm> /Волков Григорій Іванович /2017/03/19/;
12. Марочко Василь. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1939-1941)/В.І.Марочко, Г.Хіллів. – К.: Наук. світ, 2003. – 302 с.
13. Марчуков А.В. Украинское национальное движение. УССР. 1920-1930-е годы. Цели, методы, результаты/А. В. Марчуков. – М.: ЗАО Издательство Центрполиграф, 2015. – 591 с.
14. Пристайко В., Шаповал Ю. Справа «Спілки визволення України»: Невідомі документи і факти/В.І.Пристайко, Ю.І.Шаповал. – К., Інтел, 1995. – 447 с.;
15. Реабілітовані історією. Харківська область: Книга перша. – Ч.2/КЗ «Редакційно-видавнична група Харківського тому серії «Реабілітовані історією». – К.;Х., Оригінал, 2008. – 672 с.
16. Рябченко Ольга. Терниста дорога великого життя (Харківський період)/О.Л.Рябченко//Реабілітовані історією. Харківська область: Книга перша. – Ч.2/КЗ «Редакційно-видавнична група Харківського тому серії «Реабілітовані історією». – К.;Х., Оригінал, 2008. – 672 с.
17. «СВУ»: Стенографічний звіт судового процесу. –Х., Пролетарій, 1931. – Т. I. – 713 с.
18. Українська інтелігенція і влада: Зведення секретного відділу ДПУ УСРР 1927-1929 рр. /Упоряд.: В.М.Даниленко. – К.: Темпора, 2012. – 756 с.
19. Українська контрреволюція перед пролетарським судом // Більшовик України. – 1930. – №5-6.
20. Хвиля А. Під академічним забралом /Комуніст. Орган ЦК і Харківського окружного КП(б)України. – 1928. –23, 25, 26 вересн.
- 21.Шаповал Ю.І. «Спілка визволення України»/ Енциклопедія історії України. Т.9 [редколегія: В.А.Смолій(голова) та інші]; Ін-т історії України НАН України. – К.: Наукова думка, 2012. – С.751-752.

## REFERENCES:

1. Verhunov, V.A., Novosad, N.M., Zozulia, V.A., Novosad, K.B., Baliuk, S.A., 2006. Akademik Oleksii Nikanorovych Sokolovskiy (1884-1959) [Academician Oleksii Nikanorovych Sokolovskiy (1884-1959)]. 164. KP «Drukarnia No. 13», Kharkiv (in Ukrainian).
2. Bolabolchenko, A., 1994. SVU – sud nad perekonanniamy [Union for the Liberation of Ukraine – the trial of beliefs]. 114. UKSP «Kobza», Kyiv (in Ukrainian).
3. Vyhovskiy, M., 2005. Nomenklatura systemy osvity v USRR 1920-1930-ih rokiv: sotsialne pokhodzhennia, personalnyi sklad ta funktsii [The nomenclature of the educational system of the USSR in 1920-1930-ies: social origin, personal composition and function]. 312. Genesa, Kyiv (in Ukrainian).
4. Vikipediia [Wikipedia]. Access mode: [https://uk.wikipedia.org/w/index.php?title=Mykhailik\\_Mykhailo\\_Vasylovych&oldid=19869393/2017/03/23/](https://uk.wikipedia.org/w/index.php?title=Mykhailik_Mykhailo_Vasylovych&oldid=19869393/2017/03/23/).
5. Visti VUTsVK Rad robitych, selianskykh ta chervonoarmiyskykh deputativ [News of All-Ukrainian Central Executive Committee Councils of workers, peasants and red army deputies]. 1930. 15 kvitnia (in Ukrainian).
6. Haluzevyi derzhavnyi arkhiv Sluzhby bezpeky Ukrainy (HDA SBU) [Sektoral State Archive of the Security Service of Ukraine (SSA SSU)], Kharkiv. Spr. 09639. (in Russian).
7. Smolii, V.A., 2003. Entsyklopediia istorii Ukrainy [Encyclopedia of History of Ukraine]. In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 688. Naukova Dumka 1, Kyiv (in Ukrainian).
8. Smolii, V.A., 2009. Entsyklopediia istorii Ukrainy [Encyclopedia of History of Ukraine]. In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. 784. Naukova Dumka 6, Kyiv (in Ukrainian).
9. Z poroga smerti: Pysmennyky Ukrainy – zhertvy stalinskyykh represii [From the threshold of death: Writers of Ukraine – victims of Stalin's repressions]. 496. Vyp. Pershyi. 1991. Radianskyi pysmennyk, Kyiv (in Ukrainian).
10. Lenin, V., 1963. Polnoe sobranie sochinenij [Full composition of writings]. 506. Gospolitizdat 40, Moskou (in Russian).
11. Litopys vypusknikov Natsionalnoi yurydychnoi akademii Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho [The record of the graduates of the National law Academy of Ukraine named after Yaroslav the Wise]. Vydavnytstvo «Logos Ukraina». Access mode: [http://www.logos.biz.ua/proj/yar/280.htm/Volkov\\_Hryhorii\\_Ivanovych/2017/03/19/](http://www.logos.biz.ua/proj/yar/280.htm/Volkov_Hryhorii_Ivanovych/2017/03/19/) (in Ukrainian).
12. Marochko, V., Khillih, H., 2003. Represovani pedagogy Ukrainy: zhertvy politychnogo teroru (1939-1941) [Repressed teachers of Ukraine: victims of political terror (1939-1941)]. 302. Naukovyi svit, Kyiv (in Ukrainian).
13. Marchukov, A., 2015. Ukrainskoie natsionalnoie dvizheniie. USSR. 1920-1930-e gody. Tseli, metody, rezultaty [Ukrainian national movement. USSR. 1920-1930s. Goals, methods, results]. 591. ZAO Izdatelstvo Tsentrpoligraf, Moskou (in Russian).
14. Prystaiko, V., Shapoval, Yu., 1995. Sprava «Spilky vyzvolennia Ukrainy»: Nevidomi dokumenty i fakty [The case «Union of liberation of Ukraine»: Unknown documents and facts]. 447. Intel, Kyiv (in Ukrainian).
15. Reabilitovani istoriieiu. Kharkivska oblast [Rehabilitated by history. The Kharkiv region]. 2008. Knyga persha. Ch.2. K3 Redaktsiino-vydavnycha grupa Kharkivskoho tomu serii «Reabilitovani istoriieiu». 672. Oryginal, Kyiv. Kharkiv (in Ukrainian).
16. Riabchenko, O., 2008. Ternysta doroga velykogo zhyttia (Kharkivskiyi period) [The thorny road of great life (Kharkiv period)]. Reabilitovani istoriieiu. Kharkivska oblast [Rehabilitated by history. The Kharkiv region]. Knyga persha. Ch.2.K3 Redaktsiino-vydavnycha grupa Kharkivskoho tomu serii «Reabilitovani istoriieiu». Oryginal, Kyiv. Kharkiv. 145-151 (in Ukrainian).
17. «SVU»: Stenografichniy zvit sudovogo protsesu [«ULU»: a verbatim report of the trial]. 1931. Proletarii, Kharkiv. I. 713. (in Ukrainian).
18. Ukrainiska inteligentsiia i vlada: Zvedennia sekretynogo viddilu DPU USRR 19270-1929rr. [Ukrainian intellectuals and power: Summary of the secret Department of the GPU of the Ukrainian SSR of 1927-1929]. Uporiad.: V. M. Danylenko. Tempora. Kyiv. 2012. 756. (in Ukrainian)
19. Ukrainiska kontrevoliutsiia pered proletarskym sudom [The Ukrainian counter-revolution before the proletarian court]. 1930. Bilshovyk Ukrainy 5-6. (in Ukrainian)
20. Khvyliia, A., 1928. Pid akademichnym zabralom [Under the academic shade]. Komunist 23,25, 26 veresnia. (in Ukrainian)
21. Shapoval, Yu., 2012. «Spilka vyzvolennia Ukrainy» [Union for the Liberation of Ukraine] Entsyklopediia istorii Ukrainy [Encyclopedia of History of Ukraine]. In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy. Naukova Dumka 9, Kyiv, 751-752 (in Ukrainian)



## Reflections of the academician of AUAS Fedor Schmitt on the museum audience of 1910-1920s and the relevance of their study in the context of museum sociology in Ukraine (1990-2000s years)

УДК 069:316.7-057.8(477)

doi: 10.15421/171741

T.O. Kutsaeva

*tamara\_kusaeva@ukr.net*

*National museum of history of Ukraine,  
2, Volodymyrska St., 2 Kyiv, 02000, Ukraine*

The aim of the research is to study the origins of the actual direction of the museum activities development in Ukraine — museum sociology, which has been described in the significant array of publications starting from the early 1990's. Those publications are focused on different aspects of learning of needs, motivations, expectations, behaviors, a social-demographic portrait and categories of the museum audience. It has been shown that the attention of the Ukrainian museum staff to the discussed aspects is not only limited by year 1991. The scientific heritage of the academician of All-Ukrainian Academy of Sciences Fedor Schmitt (1877-1937) has been analyzed by the author of the study in order to separate aspects of his activity that can become the certain foundations of the study of the museums audience (museum sociology) both in the days of the scientist and in modern Ukraine. The Soviet system not only denied his progressive views, but condemned them to death. It has been summarized by the author that most Schmitt's papers on the issues of the museum audience were published during the scientist's work in Kharkiv in 1912-1921. It is quite predictable that the issue of the museum audience was studied by the heritage saver and art scientist. Beginning of Ukrainian school of museology, where the leader was Mykola Bilyashivsky, the director of Kiev Museum of Antiquities and Arts (National History Museum of Ukraine), happened within the Archaeological Commission under the Ukrainian Academy of Sciences. It was led by F. Schmitt. The draft charter of commission, designed by him, pushed to the study of the theory and practice of museology in all its spheres. Schmitt's ideas on museums that had to be built on the territory of the Russian Empire, which suffered from the First World War, were formed under the influence of his travels to cultural centers of Europe. Although none of F. Schmitt works before the beginning of 1920s included direct mentioning of the sociological studies in the museum, but he outlined the foundations for the study of social-demographic, psychological parameters, an attitude of various social and professional groups to the museum, the impact of the museum on the society and vice versa and so on. In the middle 1920s, working outside Ukraine already, the scientists saw that the value of sociology was understood by the government. The situation changed in less than 10 years, when attacks on intellectuals began. It is possible to make the conclusion that part of Schmitt's scientific heritage and his steps in practical museum activities can be used as certain foundations of the modern Ukrainian Museum Sociology. Works, published by Schmitt, have never been reissued. However, his original views on the audience should attract the attention of the Ukrainian museum staff. It is also actual as there exists the lack of knowledge about the lower chronological bound of the arising interest of the Ukrainian museum staff to the study of the audience, at least in the 20th century.

**Keywords:** Fedir Schmitt; museum sociology; museology; museum audience; history of museums in Ukraine

### Роздуми академіка ВУАН Федора Шміта щодо музейної аудиторії 1910-1920-х рр. та актуальність їх вивчення у контексті музейної соціології в Україні (1990-2000-ні рр.)

Т.О. Куцаєва

*tamara\_kusaeva@ukr.net*

*Національний музей історії України,  
02000, Київ, вул. Володимирська, 2*

Стаття присвячена дослідженню витоків актуального напрямку сучасної музейної діяльності в Україні – музейній соціології, що з поч. 1990-х рр. відображено у значному масиві публікацій із різних аспектів вивчення потреб, мотивацій, очікувань, типів поведінки, соціально-демографічного портрета і соціальних категорій аудиторії музеїв. Узагальнено, що увага українських музейників до розуміння потреб, мотивацій і взаємодії з дійсними та потенційними відвідувачами має рамки, що виходять за 1990-ті рр. Виходячи із зазначеного, у пропонованій статті проаналізовано наукову спадщину академіка ВУАН Шміта Ф. (1877–1937) для виокремлення віх його діяльності, що можна розглядати як певні підвалини вивчення аудиторії музеїв (музейної соціології), у т. ч. в Україні. Узагальнено, що більша частина праць, які торкнулися проблематики вивчення аудиторії музеїв, були опубліковані Шмітом Ф. під час «харківського періоду» (1912–1921) діяльності вченого.

**Ключові слова:** Федір Іванович Шміт; музейна соціологія; музеєзнавство; музейна аудиторія; історія музейної справи України

**Цитування даної статті:** Куцаєва Т.О. Reflections of the academician of AUAS Fedor Schmitt on the museum audience of 1910-1920s and the relevance of its study in the context of museum sociology in Ukraine (1990-2000s years) / Т.О. Куцаєва // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2017. – Т. 20. – № 3(143). – С. 56-60.

**Citation of this article:** Kutsaeva, T.O., 2017. Reflections of the academician of AUAS Fedor Schmitt on the museum audience of 1910-1920s and the relevance of its study in the context of museum sociology in Ukraine (1990-2000s years). Scientific and theoretical almanac «Grani» 20; 3(143), 56-60. doi: 10.15421/171741

**Peer-reviewed; approved and placed:** 03.02.2017

## Размышления академика ВУАН Федора Шмита о музейной аудитории 1910-1920-х гг. и актуальность их изучения в контексте музейной социологии в Украине (1990-2000-ые гг.)

Т.О. Куцаева

*tatara\_kusaeva@ukr.net*

*Национальный музей истории Украины,  
02000, Киев, ул. Владимирская, 2*

Статья посвящена исследованию истоков актуального направления современной музейной деятельности в Украине – музейной социологии с начала 1990-х гг. отражена в значительном массиве публикаций по различным аспектам изучения потребностей, мотиваций, ожиданий, типов поведения, социально-демографического портрета и социальных категорий аудитории музеев. Показано, что внимание украинских музейщиков к пониманию потребностей, мотиваций и взаимодействия с действительными и потенциальными посетителями имеет рамки, выходящие за 1990-е гг. Исходя из указанного, в предлагаемой статье проанализировано научное наследие академика ВУАН Шмита Ф. (1877-1937) для выделения вех его деятельности, что можно рассматривать как определенные основания изучения аудитории музеев (музейной социологии), в т. ч. в Украине. Сделано обобщение, что большая часть работ, которые затронули проблематику изучения аудитории музеев, были опубликованы Шмитом Ф. во время «харьковского периода» (1912-1921) деятельности ученого.

**Ключевые слова:** Федор Иванович Шмит; музейная социология; музееведение; музейная аудитория; история музейного дела Украины

In the 1920s the heritage saver, the academician of AUAS museums Fedor Schmitt (1877-1937) while studying so called history of European museum sciences and such sphere of knowledge as «sociological art history,» suggested the typology of museums, acknowledged by the modern museology (which took into account the interests of visitors) and a school museum (a phenomenon of the integration of a museum and an education sectors) [1; 6, p. 25-29; 19, p. 99]. He was one of those who, comprehending such phenomenon of culture as a provincial museum and having no real experience of studying the needs of potential and existing museum audience, but only with the help of observations, he predicted the network of artistic, historical and ethnographic museums for local communities [8]. Even though he was working in conditions of the Soviet state, F. Schmitt, first of all, grounded on the needs of culture development by inclusion of compatriots to world culture, in which the Ukrainian architecture occupies a prominent place. The undeniable fact is that the scientist talked about the «art of October» (talking about the revolution of Bolsheviks — K.T.), but the culture heritage and human potential, which were influenced by the Soviet state, have never been denied in his papers [22, p. 73].

It should be noted that in 1918-1938, the sociology passed the complex process of the institutionalization, interaction with Marxism-Leninism ideology, which led to the situation, when it was announced to be the bourgeois science and caused repressions against scientists [Osipova] [11]. Due to these processes, F. Schmitt firstly used the word «sociology» in museum science works only in 1927 [22, p. 7-75]. However, in publications of 1910-1920's he was describing those aspects which are the objectives of the museum sociology, and noted «... I don't insist on submitting ready conclusions of the general importance. I just want to make some specific suggestions about the way along which, I think, we should move» [21, p. 28].

The content of F. Schmitt works shows that in specific historical conditions he sought to contribute to the

development of the society, which suffered from military conflicts, social and economic crises. So in his book «Laws of history» (1916) and the essay on historical, ethnographic and art museums (1919), the scientist reflected that the French or the German, even without any art education, had an idea of culture just because they lived among ancient, Western European monuments, but «... only the residents of large cities that can go to the museum and look at the statues, paintings are in such conditions in our state» [16, p. 5]. At the same time, F. Schmitt understood the real situation: soviet functionaries did not pay attention that those who were called «consumers of art» by F. Schmitt and who are called «consumers of the museum, cultural product», «museum services» by the modern museum marketing, had only to be formed in the Soviet state [18, p. 4]. So called «museum heritage from pre-revolution times» in Ukraine was small, the museum audience was formed by the professionals and the elite [5]. The level of education of the Soviet Republic's citizens was so low that the government was forced to implement the policy of the elimination of non-educated people. This happened due to the leveling of educational achievements of the Ukrainian Revolution. Even at the 1st Russian Conference on Museums activity (12.1918-02.1919) there was no understanding, for whom the government was trying to create new museums (all population, the masses) [14, p. 77]. Individuals who had almost never been involved into the cultural communication, had to form the motivated, target audience of cultural institutions. As a result, museums started to be visited by such visitors, which had never been visiting museums before [9, p. 488].

Thus, F. Schmitt, having joined the museum activity, tried to predict methods of the interaction between a museum and the above-described personality, as: «... the magnificent museum, even Parisian Louvre, if it appears in our province, in the slums, nobody will want to go in, as in proverb: do not feed the horse» [17, p. 43]. As a result, he not only wrote down his ideas on paper, but together with his fellow-workers, such as Butnyk-Sever-



sky B.S., Hondel L.K. (her biography is not known now — K.T.) organized the Museum of worship and life, the Children's art museum. He also led the seminar on the study of a child psychology and participated in the creation of the Social museum of Ukrholovpolitovsivta [2, p. 25; 10, p. 38-I, 45, 47; 15, p. 117]. Thus, in the period of the first wave of sociological studies of museum audiences, even though it was initiated by the Tretyakov Gallery, Ukrainian museum scientists contributed already to the development of this actual direction of the museum activity [9, p. 488; 12, p. 43].

There is no surprise that the mentioned problem had its place in the activity of the scientist and the heritage saver. Creation of the Ukrainian school of museology, where the leader was Bilyashivsky M., the director of the Kiev Museum of Antiquities and Arts, (nowadays it is the National History Museum of Ukraine) happened within the museology section (its head was Bilyashivsky M.) under the Archaeological Commission of UAS (its chairman was F. Schmitt). The draft statute of the Archaeological Commission, which was developed by F. Schmitt in 1921, prompted the study of the theory and practice of museology in all its spheres [3, p. 26-32; 10, p. 38-II].

On this basis, the aim of this article is to analyze the scientific heritage of F. Schmitt in order to separate the milestones of his activity. These milestones can be regarded as certain foundations of the study of the museum audience, in particular in Ukraine. It is interesting that this happened mostly during the «Kharkov period» (1912-1921) of his work [15, p. 115-122]. But works, which were published by F. Schmitt during that times, have never been released in Ukraine. However, his original ideas on the work with the audience had to draw the attention of modern Ukrainian museum workers as they have a lot in common with the actual directions of activities and give grounds to predict the future. This is very actual as despite the significant body of the contemporary historiography (sources) of the museum sociology, there exists the lack of knowledge about the lower chronological bound of the arising interest of the Ukrainian museum staff to the study of the audience, at least in the 20th century.

Schmitt's position on museums, which had to be built on the territory of the Russia empire and which had suffered from the First World War, was formed under the influence of his travels to cultural centers of Europe. Thus, in his essay on the history and theory of museum activity on historical, ethnographic and art museums (1919), a generalization of the oldest public museum center of Alexandria, Naples, Pergamon, Rome was given, some of these places were marked as the inspiration sources for the development of museums in the 20th century [17, p. 7, 24]. This work of the scientist is perhaps the most interesting in terms of analysis of the museum audience. For example, understanding the educational level of the society, he didn't placed the form of the state on the first place, but trying to assist the Enlightenment, F. Schmitt both in 1916 and in 1919, said that art should be understood not only as fashionable whim of wealthy and indolent people [16, p. 5]. He supposed that there must be a public museum with a large masses attendance

and, as the Roman emperor Constantine the Great, had an utopian dream to turn even streets into museums [17, p. 33].

One of the key aspects in this paper became his reflections on a special category of the museum audience: «... undoubtedly proletarian, working man, a man of physical labor» [17, p. 56-57]. F. Schmitt pointed out that after the understanding of such audience, a new form of museum work, art promotion, had to arise. As the only one, understandable and welcomed to museums was the urban intelligentsia, the audience with the «cultural childhood» (those, who were brought before the Soviet regime — K.T.) [17, p. 45-57]. The social (class) approach to the visitors was not associated with the denial by F. Schmitt, for him all people were the source of the society's development. Also he was thinking about the development of the museum, taking into the consideration the frequency of visits (random visitors, population, which will not find the access to the art without the outer help; the exhibition visitors, which are called «single visitors», «the museum public» by the modern museum workers [4, c. 13; 17, p. 44-56].

On the pages of the quoted essay F. Schmitt outlined a number of others aspects, which were disrupted by the state museum policy. At the same time, parameters, studied by F. Schmitt that reflect the freedom of personality's choice of action, thoughts, tastes in culture, are very actual now while planning a survey of visitors in order to measure the feedback on the visit, optimal time of being present at the exposition, number of exhibits, which can be perceived and psychological aspects of perception, physical comfort during the exhibition, targeting audiences, an optimal exposure schedule and more.

Also in 1919 F. Schmitt published a work on psychology, evolution and style of art. In this paper 9 points of the stages of the culture development were structured by him. Two of them were dedicated to so called interaction between a personality and a museum (psychology of public, who is the consumer of art, sociology of art, issue on class art) [18, p. 4]. Also in 1919, in his program, developed for the museum section of the Ukrainian Committee of protection of monuments of art and antiquities, he suggested creation of the museum network for the promotion of art and historical knowledge to the public [10, p. 38; 7, p. 40]. So, his ideas were embodied in practice. But the idea of the social museum, which was developed by F. Schmitt and other museum workers, was vulgarized by the government and its result was criticized even by its creators [5, p. 8; 7, p. 87].

Later works, which reflected the results of F. Schmitt's work, including the study of children's audience, became the publications on art as a subject of study (1923), psychology of the child's drawing (in 1921, the only book in Ukrainian, written by the scientist) and on the methodological problems of Art science (1925) [19-21]. Publications showed the results of the work of the Children's art museum, where F. Schmitt and his colleagues worked with students, pupils of kindergartens and orphanages, children of beggars, merchants, etc. They developed a method of working with «normal children» and children with disabilities [15, p. 117].



However, during the studying of the structure of this museum in order to determine whether children were visitors of the exhibition and participants of the museum communication, or the museum was the creative space for the realization of ideas of its founders. At the same time, we know that in 1921 the museum organized the special exhibition for children psychology's specialists (children's drawings, stucco samples) and accumulated from 10 thousand till 15-20 thousands of drawings of small participants of the museum experimental laboratory of children's «free creativity» [15, p. 116; 20, p. 27-27]. This collection considered social-demographic characteristics of the audience (age, a gender, conditions in which the child was growing, a name), needs, etc. This allowed understanding the child's ability to perceive and might be useful for work with so called future adult museum visitors, who would grow up from these children and would have «cultural, museum childhood». Relevance of the problem, which was started in 1920s, is realized only now. People who have «museum childhood» are considered by museum workers to be the source of museum sphere and society development. Museum workers try distinguishing such children through surveys and strive to start a dialogue with families, which are seeking «museum childhood» for their descendants [13].

Although none of F. Schmitt works in 1910s- the beginning of 1920s included direct mentioning of the sociological studies in the museum, but he outlined the foundations for the study of social-demographic, psychological parameters, an attitude of various social and professional groups to the museum, the impact of the museum on the society and vice versa and so on. In the middle 1920s, working outside Ukraine already, the scientists saw that the value of sociology was understood

by the government in the context of culture and hoped to continue the work. He led Leningrad State Institute of Art History, the General section of the theory and methodology of art under the Sociological Committee; he worked at the Association of the sociological study of art. In his report, published at the magazine of literature, art, criticism and bibliography «Print and Revolution» (1927) F. Schmitt stated that «... the Museum section is busy with the issue of how to reorganize our present museums and how to conduct the governmental museum policy in accordance with the new order of society» [22, p. 73].

Unfortunately, despite the interesting results, study of the museum audience's requests was disregarded, as it was formed by Marx-Lenin criticism. The Soviet museums staff believed that, unlike the nobility (lords), which were rejected as a class, proletarian were visiting museums with utilitarian needs, such as: to understand the purpose of items (exhibits) and their role in the class struggle [5, p. 13].

As a result, Ukrainian museum activity was also artificially aimed at the necessity to focus on the class needs of the visitor, but not on the understanding of «consumer» attitudes, psychological needs, which is the trend of the modern museum activity. The above-mentioned became notable against the backdrop of the museum's marketing and presentation of the Ukrainian translation of the book «De leertheorie van Kolb in het museum: dromer, denker, beslisser, doener», written by the psychologist and theorist of the adult education (Museum Space, 2015). Thus, the following conclusion can be made that the part of the scientific heritage of the academician of AUAS F. Schmitt and his steps in practical museum activities can be used as certain foundations of the modern Ukrainian museum sociology.

#### БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ:

1. Біографія Шміта Ф. // Центральна наукова бібліотека Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www-library.univer.kharkov.ua/ukr/shmit.htm>
2. Білокінь С. Українська зірка вченого // Пам'ятки України. – 1987. – № 1.
3. Дідух Л. В. М. Біляшівський і розвиток місцевих музеїв в Україні (кін. 19 – поч. 20 ст.) // Наукові записки НаУКМА. – 2006. – Т. 52. – Історичні науки.
4. Дукельский В. Человек и музей // Музей и личность: Сб. статей. – М.: РИК, 2007. – 168 с.
5. Дубровський В. Чергові завдання сучасного музейного будівництва на Україні. – К.: Українська наука, 1927. – с. 14 [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://elib.nplu.org/view.html?&id=115>
6. Медведєва І. М. Вивчення музейної аудиторії як передумова ефективної діяльності сучасного музею // Освіта на Луганщині. – 2006. – № 1.
7. Маньківська Р. В. Музейництво в Україні (1917–1941). – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2000. – 140 с.
8. Махрачев С. Ф. Музей в социокультурной динамике провинции XIX – XX вв.: дис. канд. философ. наук. – Тамбов, 2003. – 199 с.
9. Музейное дело России / ред. Каулен М. Э. и др. – М.: ВК, 2010. – 676 с.
10. Нестуля О. О. Понад усе ставив істину (Шміт Ф. І.) // Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки) / ред. Тронько П. Т. та ін. – К.: Рідний край, 1991. – 478 с.
11. Осипова Н. Г. Социология в СССР [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.socio.msu.ru/index.php>
12. Петрунина Л. Голос единицы тоньше писка // Мир музея. – № 4. – 2014.
13. Рудик Г. «Музейна людина»: Колективний портрет українців, які відвідують музеї / Українська правда. – 15.07.2013 [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/07/15/130138/>
14. Судниева А. А. История одной декларации // Вестник Томского государственного университета. – 2007. – № 300 (1) [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://cyberleninka.ru/article/n/istoriya-odnoy-deklaratsii>
15. Ходак І. Кабінет дослідження дитячої творчості ВУАН // Вісник Харківської держ. академії дизайну і мистецтв. – 2014. – № 4–5.
16. Шмит Ф. И. Законы истории: Введение к курсу всеобщ. истории искусств. – Вып. 1. – Х.: М. Зильберберг и сыновья, 1916. – 197 с.

17. Шмит Ф. И. Исторические, этнографические, художественные музеи: Очерк истории и теории музейного дела. – Х.: Изд. Союз, 1919. – 103 с.
18. Шмит Ф. И. Искусство. Его психология, его стилистика, его эволюция. – Х.: Союз, 1919. – 328 с.
19. Шмит Ф. И. Психология малованання (для педагогів). – К.: Держвидав, 1921. – 115 с.
20. Шмит Ф. И. Искусство как предмет обучения. – Х.: Типография Наркомата просвещения, 1923. – 63 с.
21. Шмит Ф. И. Искусство. Проблемы методологии и искусствоведения. – Л.: Гос. Ин-т искусств, 1925. – 65 с.
22. Шмит Ф. И. Государственный институт истории искусств // Печать и революция. – 1927. – Вып. 8.

## REFERENCES:

1. Biografia Shmyta F. [Biography F. Schmitt]. Tsentralna naukova biblioteka Kharkivskoho natsionalnoho universytetu im. V. N. Karazina. Access mode: <http://www.library.univer.kharkov.ua/ukr/Shmyt.htm> (in Ukrainian).
2. Bilokin, S., 1987. Ukrainska zirka vchenoho [C. Bilokin Ukrainian star scientist]. Pamiatky Ukrainy 1 (in Ukrainian).
3. Didukh, L. V., 2006. M. Biliashivskiy i rozvytok mistsevyykh muzeiv v Ukraini (kin. 19 – poch. 20 st.) [Bilyashivsky and development of local museums in Ukraine (con. 19 - early. 20 in.)]. Naukovi zapysky NaUKMA 52 (in Ukrainian).
4. Dukelskyi, V., 2007. Chelovek y muzei [Man and Museum]. Muzei y lychnost: Sb. statei. M.: RYK, 168 (in Russian).
5. Dubrovskiy, V., 1927. Chervoni zavdannia suchasnoho muzeinoho budivnytstva na Vkraini [Dubrovsky V. The next task for the modern museum building in country]. K.: Ukranauka, 14. Access mode: <http://elib.nplu.org/view.html?&id=115> (in Ukrainian).
6. Medvedieva, I. M., 2006. Vyvchennia muzeinoi audytorii yak peredumova efektyvnoi diialnosti suchasnoho muzeiu [The study of the museum audience as a prerequisite for efficient operation of a modern museum]. Osvita na Luhanshchyni 1 (in Ukrainian).
7. Mankivska, R. V., 2000. Muzeinytstvo v Ukraini (1917–1941) [Muzeynytstvo in Ukraine (1917-1941)]. K.: In-t istorii Ukrainy NANU, 140 (in Ukrainian).
8. Mahrachev, S. F., 2003. Muzej v sociokul'turnoy dinamike provincii XIX – XX vv.: dis. kand. filosof. nauk. [Museum in the socio-cultural dynamics of the province XIX - XX centuries]. Tambov, 199 (in Russian).
9. Kaulen, M. E.H., 2010. Muzejnoe delo Rossii [The Museum Affair of Russia]. M.: VK, 676 (in Russian).
10. Nestulia, O. O., 1991. Ponad use stavyy istynu (Shmit F. I.) [Above all, put the truth (Schmitt F.I.)]. Represovane kraieznavstvo (20–30-ti roky). K.: Ridnyi kraj, 478 (in Ukrainian).
11. Osipova, N. G. Sociologiya v SSSR [Sociology in the USSR]. Access mode: <http://www.socio.msu.ru/index.php> (in Russian).
12. Petrunina, L., 2014. Golos edinicy ton'she piska [The voice of the unit is thinner than squeak]. Mir muzeya 4 (in Russian).
13. Rudyk, H., 2013. «Muzeina liudyna»: Kolektyvnyi portret ukraintsev, yakii vidviduiut muzei [«Museum person»: A collective portrait of Ukrainian who visit the museum]. Ukrainska pravda. Access mode: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/07/15/130138/> (in Ukrainian).
14. Sudnieva, A. A., 2007. Istoriya odnoj deklaracii [The history of one declaration]. Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta 300 (1). Access mode: <http://cyberleninka.ru/article/n/istoriya-odnoy-deklaratsii> (in Russian).
15. Khodak, I., 2014. Kabinet doslidzhennia dytiachoi tvorchosti VUAN [Cabinet UAS study of children's creativity]. Visnyk Kharkivskoi derzh. akademii dyzainu i mystetstv 4–5. (in Ukrainian).
16. Shmyt, F. I., 1916. Zakony istorii: Vvedenie k kursu vseobshch. istorii iskusstv [Laws of history: Introduction to the course univers. History of arts]. I. H.: M. Zil'berberg i synov'ya, 197 (in Russian).
17. Shmyt, F. I., 1919. Istoricheskie, etnograficheskie, hudozhestvennye muzei: Ocherk istorii i teorii muzejnogo dela [Historical, ethnographic, art museums: An outline of the history and theory of museum business]. H.: Izd. Soyuz, 103 (in Russian).
18. Shmyt, F. I., 1919. Iskusstvo. Ego psihologiya, ego stilistika, ego ehvolyuciya [Art. His psychology, his style, his evolution]. H.: Soyuz, 328 (in Russian).
19. Shmyt, F. I., 1921. Psykholohiia maliuvannia (dlia pedahohiv) [Psychology drawing (for teachers)]. K.: Derzhvydav, 115 (in Ukrainian).
20. Shmyt, F. I., 1923. Iskusstvo kak predmet obucheniya [Art as a subject of instruction]. H.: Tipografiya Narkomata prosveshcheniya, 63 (in Russian).
21. Shmyt, F. I., 1925. Iskusstvo. Problemy metodologii i iskustvovedeniya [Art. Problems of methodology and art]. L.: Gos. In-t isskustv, 65 (in Russian).
22. Shmyt, F. I., 1927. Gosudarstvennyj institut istorii iskusstv [State Institute of Art History]. Pechat' i revolyuciya 8 (in Russian).



## Ставропігійський інститут і общество Св. Василя Великого: історія заснування, діяльності, взаємин

УДК 94 (477) «18/19»: 061.22

doi: 10.15421/171743

Н.М. Світлик

*nelja.svitlyk@uzhnu.edu.ua*

*Ужгородський національний університет,  
88000, Ужгород, вул. Університетська, 14*

Дана стаття присвячена проблемі регіональних культурних взаємин між окремими особистостями та інституціями, а саме – Ставропігійським інститутом у Львові та Обществом святого Василя Великого в Ужгороді. Обидві інституції в другій половині XIX століття були осередками культурного та, в певній мірі, соціально-політичного життя двох західних українських регіонів. У нарисі охарактеризовано історію заснування та діяльності цих організацій, оцінено їх вплив на суспільно-політичне та культурне життя українського населення Австро-Угорської імперії. Автором досліджено характер та суть діяльності цих організацій, їх фінансове та матеріальне становище, культурний рівень. Звернуто увагу на ставлення влади до роботи товариств та його членів особисто. Опрацьовано матеріал присвячений мадяризаційним заходам на Закарпатті, становища освіти та науки в краї. У статті вводяться в науковий обіг нові архівні матеріали, що стосуються проблеми культурної співпраці обабіч Карпат в умовах асиміляторської політики Австро-Угорської імперії. Досліджено епістолярне спілкування, особисті та інституційні взаємини. В першу чергу мова йде про укладений договір між Ставропігією і Обществом св. Василя Великого, присвячений організації процесу продажу церковної і світської літератури. Аналізується також епістолярне спілкування між керівництвами товариств.

**Ключові слова:** епістолярна спадщина; Галичина; Закарпаття; Угорська Русь; русофіли; народовці

## Stavropigiyskiy Institute and the Society of St. Basil the Great: the history of the establishment, activities, relationships

N.M. Svitlyk

*nelja.svitlyk@uzhnu.edu.ua*

*Uzhgorod National University,  
14, Universytetska St., Uzhgorod, 88000, Ukraine*

On the background of social and economic shocks in Ukraine, problems of the inter-regional cooperation's studying become very actual. Cultural relations between Galicia and Transcarpathia, Ukrainian lands which belonged earlier to the Austro-Hungarian Empire, have been reflected in historical and publicist literature many times. The author has also scrutinized this problem, in particular, an essay about the activity and cooperation between two well-known societies of nineteenth century, Stavropigiyskiy Institute in Lviv and the Society of St. Basil in Uzhgorod, has been submitted. During the second half of the nineteenth century both institutions were centers of cultural and, to certain extent, the social and political life of two western Ukrainian regions. The aim of the study is to submit the profound history of these societies' foundation and their cultural and social political activities, formation and legal registration of the mutual cooperation, based on the processed sources and historic-graphical materials. The material, which is devoted to cultural relations has its separate scientific value as it is not studied enough. The structure of these societies, their financial status, directions of activities, scientific work, place and role in society of their times have been analyzed by the author of the publication. Attention is focused on a certain politicization of the activity of organizations, which by their origin had cultural and educational nature. The article includes also material which is describing the government's attitude to the activities of societies and relevant effects of polonization and magyazation on their members.

New materials concerning cultural cooperation problems of mentioned societies have been introduced into the scientific circulation in this publication. First of all, it is related to the signed agreement between Stavropigiyskiy Institute and the Society of St. Basil the Great, which is dedicated to sales process of church and secular literature. Epistolary communication between superiors of the societies has also been analyzed. Private letters is an important source for researchers. They have great scientific value. They are especially valuable for studying the heritage of famous historical figures, as in such letters different thoughts, which sometimes were not embodied in the scientific works, were often described. A description of correspondence between scientists, its subjects, importance for the implementation of private co-operation and cultural development has been offered by the author of the essay. The archives are the subject of the special scientific value. The authors of the studied letters discussed extremely important issues, such as magyazation of the intelligentsia of Transcarpathia, the influence of polonization on public life in Galicia and, as the consequence, the rapid spread of russophile sentiments there. In the analyzed letters a lot of information has been found, which proves the existence of close contacts on both sides of the Carpathians. The correspondence between people of Transcarpathia and Galicia to certain extent revived culture and education in the Region.

**Цитування даної статті:** Світлик Н.М. Ставропігійський інститут і Общество св. Василя Великого: історія заснування, діяльності, взаємин / Н.М. Світлик // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2017. – Т. 20. – № 3(143). – С. 61-67.  
**Citation of this article:** Svitlyk, N.M., 2017. Stavropigiyskiy instytut i obshchestvo Sv. Vasyliia Velykoho: istoriia zasnuvannia, diialnosti, vzaiemyn [Stavropigiyskiy Institute and the Society of St. Basil the Great: the history of the establishment, activities, relationships]. Scientific and theoretical almanac «Grani» 20; 3(143), 61-67. doi: 10.15421/171743 (in Ukrainian).

**Peer-reviewed; approved and placed:** 13.02.2017

Based on the processed material, conclusions of the study about the role of Stavropigiysky Institute in Lviv and the Society of St. Basil in Uzhgorod on the cultural development of Ukrainian lands in general have been made, and also about the importance of their mutual cooperation for inter-regional unity of Ukrainian lands. This fact is especially important in modern situation in Ukraine.

**Keywords:** epistolary heritage; Galicia; Transcarpathia; Hungarian Rus'; russophiles; populists

## Ставропигийский институт и Общество святого Василия Великого: история основания, деятельности, отношений

Н.М. СВИТЛЫК

*nelja.svitlyk@uzhnu.edu.ua*

*Ужгородский национальный университет,  
88000, Ужгород, ул. Университетская, 14*

Статья посвящена проблеме региональных культурных взаимоотношений между отдельными личностями и организациями, а именно – Ставропигийским институтом во Львове и Обществом святого Василия Великого в Ужгороде. Оба института во второй половине XIX века были центрами культурной и, в определенной степени, социально-политической жизни двух западных украинских регионов. В очерке охарактеризованы история основания и деятельности этих организаций, оценено их влияние на общественно-политическую и культурную жизнь украинского населения Австро-Венгерской империи. Автором исследован характер и суть деятельности этих организаций, их финансовое и материальное положение, культурный уровень. Обращено внимание на отношении власти к работе обществ и его членов лично. Обработано материал посвященный мадьяризации мер в Закарпатье, уровень образования и науки в крае. В статье вводятся в научный оборот новые архивные материалы, касающиеся проблемы культурного сотрудничества в условиях ассимиляторской политики Австро-Венгерской империи. Исследованы эпистолярное общение, личные и институциональные отношения. В первую очередь речь идет о заключенном договоре между Ставропигией и Обществом св. Василия Великого, посвященный организации процесса продажи церковной и светской литературы. Анализируется также эпистолярное общение между руководствами обществ.

**Ключевые слова:** эпистолярное наследие; Галичина; Закарпатье; Венгерская Русь; русофилы; народники

**Постановка проблеми.** На тлі соціально-економічних потрясінь в Україні як ніколи актуальними стають проблеми вивчення міжрегіональної співпраці, адже історичний дискурс у багатовіковій традиції соціально-економічного та культурного єднання українських земель нагадує нам і сьогодні наскільки міцними є зв'язки регіонів країни. Оцінити один із аспектів міжрегіонального культурного єднання пропонує даний нарис.

**Аналіз досліджень і публікацій.** В сучасній історіографії вже склалася певна традиція аналізу культурної діяльності цих товариств, не позбавлена на жаль, певних недоліків, перебільшень, а часто й відвертих міфів. Мова, звичайно, про історіографію кожної інституції окремо. Що ж до аналізу співпраці між Ставропігією і Обществом св. Василя Великого – то ця проблема майже не розроблена в історичній науці. Коротку інформацію з приводу цих взаємин подає автор даної статті [17]. Джерельна ж база історії Ставропігійського інституту частково збережена в музеях та архівах міста. Опис музею дали Іларіон Свенціцький (1908) та Ісидор Шараневич (Ruskie Muzeum Instytutu Stawropigijskiego we Lwowie, 1937) [7]. Архівні документи стосовно історії Ставропігії зберігаються у Центральному державному історичному архіві у м. Львові і ще не опрацьовані повною мірою.[18] Частина документів архіву Ставропігійського інституту видала Ісидор Шараневич («Юбилейное издание въ память 300-лѣтняго основанія Львовскаго Ставропигійскаго Братства», 1886), В.Милькович (Monumenta Confraternitatis Stavropigianaе Leopoliensis, т. I (1895–1898) та ін.

Історію Львівського Братства та Успенської церкви написав Денис Зубрицький (Die Griechisch-katholische Stavropigialkirche in Lemberg und das mit ihr vereinigte Institut, 1830). Цінним джерелом історії Ставропігійського інституту і України були щорічні календарі «Временникъ Ставропігійскаго інститута» (за 1864–1915 і 1923–1939 рр.) [3] і «Збірник Львівської Ставропігії» (1921). Дослідження проблем пов'язаних з історією Ставропігійського інституту продовжилося і в незалежній Україні. Вартими уваги є праці таких дослідників, як М.Мудрий, О.Киричук [8], С.Макаруч, І.Орлевич, [13] Н.Рибчинська [16].

Що стосується історії заснування і діяльності Общества св. Василя Великого в Ужгороді, то тут так само склалася своя історіографічна спадщина. Писати історію і оцінювати діяльність товариства почали самі його члени у щорічних звітах, які друкувалися на сторінках «Месяцесловів» [12]. Одну з перших узагальнюючих праць з історії Общества св. Василя Великого подав І.Кондратович [9]. Писав про товариство і А.Волошин [4], який став його членом наприкінці XIX століття. Грунтовну інформацію щодо створення і діяльності товариства подав Ю.Гаджега [5].

**Мета дослідження** – подати ґрунтовну інформацію з історії і діяльності Ставропігійського інституту у Львові та Общества св. Василя Великого в Ужгороді, охарактеризувати структурну складову цих організацій, а також подати малодосліджену інформацію з приводу їх культурної співпраці. Обидві інституції в другій половині XIX століття були осередками культурного та, в певній мірі, соціально-політичного жит-



тя двох західних українських регіонів, що входили до складу Австро-Угорської імперії.

**Виклад основного матеріалу.** У 70-х роках XIX ст. в українському суспільстві в Австро-Угорській імперії були два претенденти на провід національного руху табори – русофілів і народовців. Вони висловлювали два різні погляди на майбутнє українців. Обидві течії були представлені паралельними організаціями. Особливо чітко цей поділ виділявся на прикладі Львова. Тут поряд діяли, а інколи навіть співпрацювали: культурно-просвітницькі – товариство ім. М. Качковського (з 1874 р.) з русофільського боку і «Просвіта» (з 1868 р.) з народовського; науково-літературні – Галицько-Руська Матиця (з 1848 р.) та Товариство імені Т. Шевченка (з 1873 р.); культурно-розважальні «Руське казино» і «Руська бесіда»; політичні «Руська рада» (з 1879 р.) та «Народна рада» (з 1885 р.).[8].

У цій палітрі товариств помітно виділявся Ставропігійський інститут, який належав до русофільського табору і не мав аналогів у народовському таборі. Своєрідність Інституту полягала, найперше, в тому, що за своїм нормативно-правовим статусом він виходив за межі звичайної громадської організації і визначався як мирянське об'єднання греко-католицької церкви з широким спектром культурної, наукової, книговидавничої, доброчинної діяльності та правом голосу в собороправному церковному житті.

Ставропігійський інститут був закритим об'єднанням вузького кола галицько-руської еліти, матеріальний і культурний рівень якої істотно вивищував її над рештою галицько-руського суспільства. Сюди входили викладачі гімназій і університету, науковці та літературні діячі, священники, адвокати, нотаріуси, державні службовці, заможні львівські міщани, власники маєтків. У вузькому колі ставропігійських однодумців вони намагались ізолювати себе від колонізаційних впливів шляхом строгого дотримання староруських звичаєвих норм і традицій.

Акт прийому до Ставропігії прирівнювався за церковним правом до «ординасії осіб духовних» (таїнства рукоположення). Він вимагав строгого дотримання таких умов: 1) рекомендація кандидата двома авторитетними членами Інституту; 2) затвердження кандидатури на Раді старійшин у повному її складі; 3) прийняття нового члена на загальних зборах шляхом голосування; 4) урочиста клятва на Біблію із зачитанням тексту присяги і ритуальне цілування хреста (так звана «куренда»); 5) скріплення свого членства власноручним підписом у «Альбомі Ставропігії»; 6) цілування новоприбулого з усіма присутніми на зборах братчиками; 7) урочисте вручення «декрету» про прийняття до Ставропігії, який за своїм значенням серед галицько-руської еліти прирівнювався до шляхетської грамоти [2]. Недотримання або порушення хоча б одного з цих пунктів ставило під сумнів достовірність членства. Членство у Ставропігії було пожиттєвим (до 1914 р. невідомо жодного випадку виключення) і зберігалось навіть тоді, коли проживання у Львові доводилось змінювати. [8].

Організаційний статут товариства був наступ-

ним: щороку члени товариства збиралися на головну сесію, де вирішувались найголовніші питання, як до прикладу прийняття нових членів. Окрім головної протягом року були ще й чотири додаткові сесії. У період між сесіями керівництво Інститутом здійснювала Рада старійшин, куди входили сеньйор, віце-сеньйор, місцепредседатель, синдик, настоятель Успенської церкви, касир, управляючі бурсою, друкарнею, книжковим магазином, архівом, бібліотекою, а з 1888 р. – ще й музеєм. Усі виборні посади затверджувались львівським магістратом. Хоч вибори Ради старійшин відбувались щорічно, але її склад оновлювався повільно. З 1871 по 1884 р. Інститут очолював відомий юрист, президент Верховного суду у Відні В. Ковальський, з 1884 по 1899 – професор загальної історії Львівського університету І. Шараневич [8].

Ставропігійський інститут, на відміну від Общества св. Василя Великого, про яке мова піде далі, був доволі «заможною» інституцією. У його майновій власності були великі як для української інституції обігові і нерухомі капітали, які він успадкував від братства і примножив у першій половині 90-х років XIX ст. Окрему статтю капіталів Ставропігії становили пожертвування і заповіти громадян, які формувались у грошові фонди і переводились на рахунки в банки. Загальна сума їх становила 50 тис. золотих [18]. Завдяки великій матеріальній базі Інститут мав змогу інвестувати освітню, культурну, наукову, книговидавничу та доброчинну діяльність.

Ідеологічна платформа Ставропігійського інституту виражалась трьома основними принципами: елітність, руськість, антипольськість. Інституту відводилась роль органу ідеологічного забезпечення, яке мало здійснюватися через наукову, культурну, освітню і книговидавничу роботу. Його діячі переймали на себе роль історичної еліти. На товариство покладалось завдання випускати елітну літературу для «вищого сословія» й особливо фундаментальні історичні дослідження. Наукова робота Ставропігії була започаткована ще в 30-х роках XIX ст. Д. Зубрицьким, продовжена у 50-ті роки Я. Головацьким і особливо розвинута в 60-80-ті роки А. Петрушевичем та І. Шараневичем. Найперше вона охоплювала впорядкування і введення в науковий обіг давньоруських письмових джерел, вивчення західних хронік, документів пізнішого періоду, творів античних істориків. Ставропігійський інститут здійснив публікацію «Слова о полку Ігоревім» (1865), літописів Руського (за списком власного архіву; 1871, 1872), Київського.

Зберігаючи староруські традиції, Інститут відіграв вагомий роль в антиколонізаційних процесах – тут ферментувалися світоглядні концепції, проводились серйозні науково-історичні дослідження, видавалась церковна та наукова література, був заснований перший у Галичині українсько-руський музей. Та архаїчні стереотипи Львівської Ставропігії, які вона утримувала впродовж 300 років, руйнувалися новими віяннями часу. Розпочата у 1882 р. конфронтація з греко-католицькою ієрархією поступово привела до втрати Ставропігією свого колишнього впливового



місця у церковному житті Галичини і підштовхнула її напередодні Першої світової війни до зближення з Російською православною церквою. Протягом 1880-1890-х років Ставропігія повільно втрачала свій зв'язок з галицько-руським суспільством, щоб назавжди зійти з історичної арени у 1939 р. Після приєднання Західної України до СРСР (1940) Ставропігійський інститут було закрито. Музейні речі Ставропігійського інституту перебрали Львівський державний історичний музей, Державний музей українського мистецтва (тепер Національний музей у Львові ім. А. Шептицького), архівні — Центральний державний історичний архів України у Львові.

Поряд з Ставропігією історія і діяльність закарпатського Общества св. Василя Великого виглядала дещо інакше. Воно було створено місцевою греко-католицькою інтелігенцією заради освітнього і культурного розвитку краю. Як зазначалося в одному з протоколів засідання Общества: «Общество св. Василя Великого есть единственным просветительным братством Угорских русинов. Основано в 1864 году и целью имеет: просвещати, научати народь угро-русский, распространяти богобойное просвещение и симь путем уллучшити и долю материальную» [12, 77]. Бачимо, що творці товариства ставили перед собою доволі благородну мету, однак виконати її їм вдалося не повністю. Діяльності Общества постійно ставалися перепони з боку влади, а населення відносилося до нього з підозрою.

Устав Общества св. Василя Великого був підготовлений в 1862 році під заголовком «Основная правила Литературного содружества Подкарпатских Восточно-Католическия церкви синовь». Саме цей устав був представлений єпархіальному управлінню для відправки на затвердження у вищі інстанції. За сприяння мукачівських єпископів В.Поповича і Й.Гаганця 15 грудня 1864 року устав був затверджений Угорським королівським намісничим совітом. Однак для організації товариства виділялися кілька наступних умов: «Члены общества можуть бути лише дорослі і самостоятельные мужи; засідання общества мають попередньо пройти схвалення в начальства; общество не може вступити в інше общество» [5, с.10].

Перше офіційне засідання Общества св. Василя Великого відбулося в вересні 1866 року на яке зібралось 77 членів. Тоді ж було прийнято назву товариства. В протоколі першого засідання було зазначено, що товариство має 44 члени-засновники і 304 — члени-сореєвнователи [15, с. 70]. На засіданні також вибрано керівництво Общества. Першим почесним головою став А.Добрянський, заступник голови — І.Раковський, помічник голови — Іоань Мондок. Секретарі Общества — А.Крालицький, Ю.Ігнатков, Кирил Сабов, Віктор Кимак [15, с. 71].

Проголошена була і мета Общества св. Василя Великого: «Духовнонравственное образование восточных соединенных католиков, сочинением и издаванием книг школьных, приспособленных потребам школ двух епархий, составлением в языках руськом и мадырьском полезных книг, образов и часописей» [9, с. 44]. Установчі збори розпорядились також про виготовлення

печатки товариства. Детальніше про це говориться в листі І.Раковського до І.Мондока від 22 вересня 1866 року: «Постарайтесь дать вычеканить печать для общества согласно определению собрания, именно, чтобы вверху находилось изображение Покрова Богородицы, а внизу — трех святителей сь русской надписью — Печать Общества св. Василя. 1866 г.» [5, с. 17-18].

Так розпочався один із найактивніших періодів діяльності товариства. А.Добрянський надавав йому зовнішнього блиску, справжнім же керівником Общества був І.Раковський. Правою рукою останнього був І.Мондок, який фактично займався всіма необхідними поточними справами. Общество св. Василя Великого видавало щорічне видання «Месясцесловь». Договір укладений між Обществом і вдовою Карла Егера в червні 1867 року сприяв виходу нового друкованого органу «Свет». Було визначено, що «Свет» буде видаватися у такому ж форматі, як і віденський «Вестник». Щотижневий наклад — 500 примірників. Редактором спочатку був К.Сабов, згодом В.Кимак. Станом на 1868 рік «Свет» мав 400 читачів. Також протягом майже 2 років Общество св. Василя Великого видавало «Новий Свет», редактором якого був В.Гебей.

Діяльність товариства ускладнилася, коли мукачівським єпископом став Стефан Панкович. Проти Общества св. Василя почали сипатися звинувачення в «москвофільстві», і в підриві єдності церкви. Зіткнення між єпископом і Обществом досягли найвищої міри в питанні про церковну автономію. Справа в тому, що друкований орган Общества «Свет» в питанні стосовно церковної автономії стояв на боці так званої «народної партії», до якої належали 7 депутатів. Серед них А.Добрянський, А.Рубій, П.Грабарь, Є.Попович та ін. Останні виступали за церковну автономію, що дарувалася унією 1648 р. Єпископ С.Панкович і його оточення натомість не хотіли автономії церкви, оскільки боялися втратити субвенції і прибавки. Агітація єпископа проти Общества св. Василя Великого потроху давала свій результат. І в вересні 1871 року шосте зібрання товариства скинуло старе керівництво.

Поворотним пунктом у діяльності товариства стали восьмі загальні збори 19 вересня 1873 року. Саме починаючи з цих зборів все частіше серед членів Общества св. Василя піднімаються голоси на користь мадырьської мови і все частіше робляться посилання на мадырьське культурно-просвітне товариство — «Szent Istvan Tarsulat» (Общество святого Стефана). Багато тогочасної інтелігенції вважали, що вищеназване товариство цілком могло задовольнити культурні потреби місцевого населення. Звісно, що це робило існування Общества св. Василя Великого зайвим. В цьому спостереженні, на жаль, була частка правди, оскільки на той час товариство майже повністю змадыризувалось, а оскільки Общество за своїм означенням мало бути руським, втрачався сенс його існування.

Події з Обществом св. Василя Великого показували в цілому ситуацію на Закарпатті в 70-80-х роках XIX століття, коли серед місцевої еліти посилюлись

мадяризаційні настрої. Відомий історик І.Лисяк-Рудницький так коментував ситуацію в краї: «Греко-католицька церква, як єдина національна установа закарпатців і їх офіційна репрезентація, стала поволі слухняним знаряддям денационалізаторської політики Будапешта». [11, с. 719.]. Багато дослідників зазначають, що впродовж XIX ст. «...з угро-руського духовенства постало нове мадярське панство, яке мало свої культурні й економічні інтереси цілком противні інтересам простої русинської людности» [14, с. 109].

В 70-х роках Общества св. Василя Великого ввійшло в стадію стагнації. Невдалими були спроби реформувати товариство. 13 жовтня 1872 року друкований орган Общества «Новий Светь» було перейменовано в «Карпатский Светь» або «Карпатья», який виходив до 1886 року. Головним редактором став Н.Гомичков. Однак «Карпатья» так і не визнано офіційним друкованим органом товариства. Ситуація навколо товариства змінилася на краще в 90-х роках XIX століття, коли мукачівським єпископом став Юлій Фірцак, активний учасник Общества в перші роки його існування. За його сприяння спробували відновити діяльність організації. 17 серпня 1895 року в Ужгород зійшлися колишні члени товариства (42 присутні) і вибрали нове керівництво. Головою став І.Якович, заступниками голови – Г.Чопей, І.Турай, директором – Д.Гебей, секретар – В.Гаджега. Почалася доволі інтенсивна робота. Видавався «Букварь» Вралея, а також друкованим органом товариства стала нова популярна газета – «Наука». Першим редактором був Юлій Чучка, згодом Василь Гаджега. На засіданні правління 24 жовтня 1896 року було вирішено видавати науковий журнал для дослідження історії і етнографії краю під заголовком «Szemle» (Огляд) на угорській мові. Для народу окрім щорічного «Місяцеслова», було вирішено випускати періодичне видання «Духовний Хлебь». В 1899 році члени товариства купили із зібраних пожертв друкарню. Її розмістили в ужгородському замку, а першим її директором був Емануїл Рошкович, професор релігії в ужгородській гімназії [9, с. 46-47].

Хоча збори Общества св. Василя Великого проходили на угорській мові, видавалися угорськомовні видання, нападки на товариство продовжувалися. Місцеві газети «Ungvari Kózlöny» (число 36, 1895) і «Ung» (число 36, 1895) констатували, що з недовірою відносяться до общества, оскільки воно під впливом духу «отъявленного агитатора Добрянскаго». [5, с. 34]. До того ж, поганими були справи стосовно фінансування товариства. Бачачи, що справи з розвитком товариства не йдуть, за ініціативою А.Волошина, інші члени товариства, а саме: І.Саксун, В.Камінський, П.Гебей, Є.Сабов, Ю.Чучка вирішили на основі Общества св. Василя Великого заснувати Видавниче Акціонерне товариство. Так народилася думка про заснування товариства «Унію». Останні загальні збори Общества св. Василя Великого відбулися 3 квітня 1902 року.

Протягом свого існування Общество св. Василя Великого мало культурні контакти з кількома схожими організаціями. Так, воно було в переписці з

«Управлінням Галицко-Рускаго Народного Дома», та «Славянским Литературным Обществом в Центральной Будапештской семинарии». А в період відновлення своєї роботи наприкінці 90-х років XIX століття спробувало налагодити співпрацю й з Ставропігійським інститутом у Львові. В ЦДДА зберігається досить об'ємна справа, присвячена переписці між членами Общества св. Василя Великого і Ставропігією. Серед даних матеріалів містяться: протоколи засідань комітету літературного товариства св. Василя Великого в Ужгороді; листи Петра Гебея (секретар товариства) до Ставропігії; листи Ставропігійського інституту до товариства св. Василя Великого; копії договору між товариством св. Василя Великого і Ставропігією про пересилання книг.

Дані матеріали показують майже всю історію взаємовідносин між товариством св. Василя Великого в Ужгороді і Ставропігійським інститутом у Львові. Перший опрацьований документ – це протокол засідання Комітету літературного товариства св. Василя Великого в Ужгороді, що відбулося 29 вересня 1899 року. Присутні (а це І.Турай, Е.Рошковець, Ю.Чучка, В.Гаджега, П.Гебей) обговорювали порядок укладення договору з Ставропігією про постачання церковної літератури зі Львова і висловились за юридичне оформлення їх співпраці. На пропозицію укладення договору Ставропігія відповіла не зразу. Хоча інститут і перебував в цей час у конфлікті з владою, та становище його існування ускладнювалось політичними дебатами з народовським табором (нагадаємо, що Ставропігію було звинувачено в підіграванні Москві, і її діяльність постійно критикувалася австро-угорською владою, до того ж, інститут зазнавав постійних нападок з боку поляків), його матеріальне і соціальне становище залишалося досить високим, чого, на жаль не можна було сказати про Общество св. Василя Великого.

В кінці лютого 1900 р. Ставропігійський інститут нарешті відгукнувся на пропозицію закарпатського товариства і надіслав в Ужгород зразок договору. Після узгодження деяких пунктів договір між Обществом св. Василя Великого і Ставропігією було підписано наприкінці березня 1900 р. В архіві у Львові зберігається оригінал цього договору з кількома копіями. Заголовок договору звучить наступним чином – «Договоръ заключенный между Ставропігійскимъ институтомъ въ Львовѣ зъ Обществомъ св. Василя Великого в Ужгородѣ». З ужгородського боку договір підписаний Емануїлом Рошковичем та Петром Гебем, з львівського Ісидором Шараневичем.

Договір складається з 14 пунктів. У I пункті йдеться: «Ставропігійській інститутъ въ Львовѣ обов'язується на каждое требованіе общества св. Василя Великого въ Ужгородѣ (на Угорщинѣ) продавати тому же обществу... церковныхъ или въ церкви употребляемыхъ книги». [6, арк. 19]. За це Общество св. Василя зобов'язується в строк платити за доставлений заказ, про що йдеться в другому пункті договору. Третій пункт документа проголошував, що при потребі Ставропігійський інститут може надати закарпатському товариству кредит в сумі 1

тис. крон (сума досить велика для товариства). [6, арк. 19]. Особливе зацікавлення викликає зміст IX пункту договору, який звучить наступним чином: «Обов'язується Ставропігійській інституту не передавати ані передавати нікому іншому в окрузі цілою греко-католицькою мукачевською єпархією определенних в I пункте сего договора книг или изданій кь дальней розпродаже» [6, арк. 20]. Даний пункт був однією з головних вимог Общества св. Василя Великого, члени якого, як слідує з листа П.Гебея до Ставропігії, хочуть щоб: «...издания Ставропігійскаго института, посему исключительно только у нас можна достати» [6, арк. 10].

Як слідує з цього пункту, Ставропігійський інститут на початку XX століття в справі пересилання церковних книг співпрацював тільки з Обществом св. Василя Великого. Саме існування такого договору було важливим фактором у розвитку культурних взаємин між інституціями Закарпаття і Галичини кінця XIX – початку XX століття. За два з неповним роки

юридичної дії цього договору на Закарпаття було надіслано чимало книг релігійного змісту, науково-бібліографічних видань («Переписка Драгоманова»), історико-географічних нарисів, періодичних видань. Частина літератури Обществу св. Василя Великого вдалося розпродати, а за частину товариство влізло в борги. Після заснування на його базі акціонерного товариства «Унію» воно перейняло всю його спадщину, включно з боргами. Історія як розвивалася дальша співпраця між цими установами заслуговує на окреме дослідження.

**Висновки.** Щодо висновків нашого нариса можемо констатувати, що культурна співпраця між двома відомими інституціями XIX століття – Ставропігійським інститутом і Обществом св. Василя Великого стала хоч і невеличким проте значним прикладом міжрегіонального культурного єднання українців. Досвід і помилки такої співпраці варто враховувати і на сучасному етапі для того, щоб зберегти культурну і політичну єдність України.

#### БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ:

1. Аркуша О. Русофілство в Галичині в середині XIX – на початку XX ст. Генеза, етапи розвитку, світогляд [Текст] / О.Аркуша, М.Мудрий // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1999. – Вип. 35. – С. 231-268.
2. Ваврик В.Р. Члены Ставропігійона за 350 лѣтъ. 1586-1936 [Текст] / В. Ваврик // Юбилейный сборник вь память 350-лѣтня Львовского Ставропігійона. – Львовь, 1937. – Ч. II. – С. 62-115.
3. Временник Ставропігійскаго Института съ месяцесловом на год 1902 [Текст]. – Львовь, 1902. – С. 187-188.
4. Волошин А. Спомини [Текст] / А.Волошин // Юбилейний ілюстрований календар на переступний рок 1928. – Книгопечатня акційного товариства «Унію» в Ужгороді, 1927. – С. 49-56.
5. Гаджега Ю. Історія «Общества св. Василя Великаго» и речь ко дню 60-лѣтія оть его учрежденія [Текст] / Ю. Гаджега. – Ужгородь, 1925. – 60 с.
6. Договір та листування з ужгородським східно-католицьким літературним товариством св. Василя про розповсюдження книжок в Угорщині (1899-1900) [Текст] // Центральний державний історичний архів у Львові (далі ЦДіА). – Ф. 129. – Оп. 2. – Спр. 1115. – 31 аркуш.
7. Исидорь Шараневич [Текст] // Отметь о деятельности Львовского Ставропігійскаго Института за периодъ с 22.IV.1829 по 13.V.1929. Львовь, 1930. – С. LXXXII.
8. Киричук О. Ставропігійський інститут у політичних змаганнях русофілів і народовців 70-90-х років XIX століття [Текст] / О.Киричук // Україна модерна. – Число 4-5. – 2000.
9. Кондратович М. Коротка історія Общества св. Василя Великого [Текст] / М.Кондратович // Юбилейний ілюстрований календар на переступний рок 1928. – Книгопечатня акційного товариства «Унію» в Ужгороді, 1927. – С. 41-48.
10. Листування з замовниками в Угорщині про пересилання книжок [Текст] // ЦДіА у Львові. – Ф. 129. – Оп. 2. – Спр. 1164. – 20 аркушів.
11. Лисяк-Рудницький І. Закарпаття [Текст] / І.Лисяк-Рудницький // Енциклопедія українознавства / За редакцією В.Кубійовича. – Т II (Словникова частина). – Репринт. – Львів, 1993. – С. 719.
12. Месяцесловь на 1902 годь [Текст] / Составиль оть имени Общества св. Василя Великаго Августинь Волошинь. Годь изданія 34. – Унгварь, 1901. – С. 77-79.
13. Орлевич І. Львівський Ставропігійський інститут у контексті українського національного відродження в Галичині (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) [Текст] / І.Орлевич // Львів: місто – суспільство – культура. Збірник наукових праць / За ред. М. Мудрого. – Львів, 1999. – Т. 3. – С. 268-281.
14. Пекар А. Нариси історії церкви Закарпаття [Текст] / А. Пекар – Т. II. – Рим-Львів, 1997. – С. 122-123.
15. Протоколь Перваго общаго собранія Общества св. Василя Великаго (19 вересня 1866 р. Ужгородь) [Текст] / Месяцесловь на 1867 годь. – Издань Обществомъ св. Василя Великаго. – Ужгородь, 1866. – С. 69-85.
16. Рибчинська Н. Книготоргівельні каталоги Львівської Ставропігії XVIII – початку XX ст. в контексті західноукраїнської торгівельної бібліографії [Текст] / Н.Рибчинська // Успенське братство і його роль в українському національно-культурному відродженні. – Доповідь наукової конференції 4-5.IV.1996. – С. 82.
17. Світлик Н. Епістолярна спадщина як джерело вивчення культурних контактів Закарпаття і Галичини (1848-1918) [Текст] / Н. Світлик // Науковий вісник УжНУ. Серія історія. – Вип. 24. – Ужгород, 2010. – С. 198 – 207.
18. ЦДіА України у Львові. – ф. 129 (Ставропігійський Інститут). – оп. 2. – спр. 15. – арк. 12.

## REFERENCES:

1. Arkusha, O., 1999. Rusofil'stvo v Galychyni v seredyni XIX – na pochatku XX st. Geneza, etapy rozvytku, svitogljad [Russophilism in Galicia in the mid XIX – early XX century]. Visnyk L'vivs'kogo universytetu. Serija istorychna. L'viv 35, 231-268 (in Ukraine).
2. Vavryk, V.R., 1937. Chleny Stavrypygiona za 350 lht. 1586-1936 [Members of the Stavrypyhiona 350 lht. 1586-1936]. Jubylejnyj sbornyk v pamjat' 350-lhtjha L'vovskogo Stavropygyona. L'vov II, 62-115 (in Ukraine).
3. Vremennyk Stavropygijskago Ynstituta s mesjaceslovom na god 1902 [The Tempus of the Stavropiensky Institute with a monthly report for the year 1902]. L'vov, 187-188 (in Ukraine).
4. Voloshyn, A., 1928. Spomyny [Memoirs]. Juvylejnyj iljistrovanyj kalendar na perestupnyj rok 1928. Knygopechatnja akcijnogo tovarystva «Unio» v Uzhgorodi, 49-56 (in Ukraine).
5. Gadzhega, Ju., 1925. Ystorija «Obshhestva sv. Vasylija Velykago» y rech' ko dnu 60-letija ot' ego uchrezhdenija [The history of «Society of St. Basil». Uzhgorod'. 60 (in Ukraine).
6. Dogovir ta lystuvannja z uzhgorods'kym shidno-katolyc'kym literaturnym tovarystvom sv. Vasylija pro rozpovsjudzhennja knyzhok v Ugorshhyni (1899-1900) [The contract and correspondence with Uzhhorod Eastern Catholic Literary Society of St. Basil distribution of books in Hungary (1899-1900)]. Central'nyj derzhavnyj istorychnyj arhiv u L'vovi (dali CDiA). F. 129. Op. 2. Spr. 1115, 31 (in Ukraine).
7. Ysydor Sharanevych, 1930. Otmety o dejatel'nosti L'vovskogo Stavropygijskago Ynstituta za period s 22.IV.1829 po 13.V.1929 [Isidor Sharanevich [Text] // Check the activities of the Lviv Stavropigian Institute for the period from 22.IV.1829 to 13.V.1929]. L'vov, 72 (in Ukraine).
8. Kyrychuk, O., 2000. Stavropigij's'kyj instytut u politychnyh zmagannjah rusofiliv i narodovciv 70-90-h rokov HIH stolittja [Stavropigij'sky Institute Russophile political competition and populists 70-90 years of the XIX century]. Ukrai'na moderna. 4-5 (in Ukraine).
9. Kondratovych, M., 1928. Korotka istorija Obshhestva sv. Vasylija Velykago [Brief History Society of St. Basil the Great]. Juvylejnyj iljistrovanyj kalendar na perestupnyj rok 1928. Uzhgorodi, 41-48 (in Ukraine).
10. Lystuvannja z zamovnykamy v Ugorshhyni pro peresylannja knyzhok [Correspondence] CDiA u L'vovi. F. 129. Op. 2. Spr. 1164. 20 arkushiv (in Ukraine).
11. Lysjak-Rudnyč'kyj, I., 1993. Zakarpattja [Transcarpathia]. Encyklopedija ukrai'noznavstva. Za redakcijeju V.Kubijovyča. T II (Slovnyc'kova chastyna). Reprint. L'viv, 719 (in Ukraine).
12. Mesjaceslov' na 1902 god' [Mesyatseslove]. Sostavyl' ot' ymeny Obshhestva sv. Vasylija Velykago Avgustyn' Voloshyn'. God' yzdani-ja 34. Ungvar', 77-79 (in Ukraine).
13. Orlevych, I., 1999. L'vivs'kyj Stavropigij's'kyj instytut u konteksti ukrai'ns'kogo nacional'nogo vidrodzhennja v Galychyni (kinec' XVIII – persha polovyna XIX st.) [Stavropigij'ska Lviv Institute in the context of the Ukrainian national revival in Galicia]. L'viv: misto – suspil'stvo – kul'tura. 3birnyk naukovyh prac'. Za red. M. Mudrogo. L'viv. T. 3. , 268-281 (in Ukraine).
14. Pekar, A., 1997. Narysy istorii' cerkvy Zakarpattja [Sketches of Church History Transcarpathia]. T. II. Rym-L'viv, 122-123 (in Ukraine).
15. Protokol' Pervago obshhago sobranija Obshhestva sv. Vasylija Velykago (19 veresnja 1866 r. Uzhgorod') [Protocol] Mesjaceslov' na 1867 god'. Yzdan' Obshhestvom' sv. Vasylija Velykago. Uzhgorod', 69-85 (in Ukraine).
16. Rybchyns'ka, N., 1996. Knygotorgivel'ni katalogy L'vivs'koi' Stavropigii' XVIII – pochatku XX st. v konteksti zahidnoukrai'ns'koi' torgivel'noi' bibliografii' [Knyhotorghivnelni directories Lviv Stauropigic XVIII – early XX century. in the context of Western trade bibliography]. Uspens'ke bratstvo i jogo rol' v ukrai'ns'komu nacional'no-kul'turnomu vidrodzhenni, 82 (in Ukraine).
17. Svitlyk, N., 2010. Epistoljarna spadshhyna jak dzherele vyvchennja kul'turnyh kontaktiv Zakarpattja i Galychyny (1848-1918) [Epistolary heritage as a source of study and cultural contacts Transcarpathia Galicia]. Naukovyj visnyk UzhNU. Serija istorija. Vyp. 24. Uzhgorod, 198 – 207 (in Ukraine).
18. CDIA Ukrai'ny u L'vovi [Central State Historical Archives of Ukraine in Lviv]. f. 129 (Staropigij's'kyj Instytut). op. 2. spr. 15. ark. 12 (in Ukraine).





УДК 94(73):[327.54+629]

doi: 10.15421/171744

## Космічна політика США в контексті припинення гонки озброєнь

Л.В. Журавльова, Ю.Б. Гончар

*zhuravleva98@gmail.com, jbg.197@meta.ua**Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова,  
01601, Київ, вул. Пирогова, 9*

Досліджено космічну політику США, як один із провідних чинників у процесі закінчення гонки озброєнь у другій половині 1980-х – початку 1990-х рр.

Виявлено особливу роль космічної діяльності США, як ефективного інструменту налагодження американо-радянських відносин в умовах збереження і навіть загострення економічних та військово-політичних протиріч. На основі директив американських президентів, міжнародних договорів і широкого кола досліджень в роботі обґрунтовано позитивне значення космічної тематики в процесі розрядки і завершенні «холодної війни».

Встановлено, що не позбавлена деструктивного впливу на загострення суперництва між двома супердержавами космічна політика продемонструвала значний потенціал космосу як ідеологічно і політично нейтральної сфери взаємовигідної міждержавної взаємодії. Оцінено вплив програми Стратегічної оборонної ініціативи, ініційованої Р. Рейганом, на процес розпаду Радянського Союзу і успіху радянсько-американського діалогу з проблеми озброєнь.

Доведено, що прагнення американського уряду до комерціалізації космічної діяльності наприкінці 1980-х рр. стало важливим елементом і механізмом доступу США до технічного потенціалу держав-спадкоємниць радянської космічної програми.

**Ключові слова:** США; космос; роззброєння; американо-російське співробітництво; комерціалізація космічної діяльності

## The USA Space Policy in the Context of the Termination of the Arms Race

L.V. Zhuravlova, Y.B. Honchar

*zhuravleva98@gmail.com, jbg.197@meta.ua**National Pedagogical Dragomanov University,  
9, Pirogova St., Kyiv, 01601, Ukraine*

The USA Space Policy as one of the leading factors in the process of the arms race' stop in late 80's and early 90's has been examined in the article. American Presidential Directives, international agreements and a wide range of research provided an opportunity to make informative conclusions about the positive role of space topics in the process of a detente and «Cold War» ending. It is important to note that the development of astronautics became one of the spin-offs from «Cold War» and the arms race, as it was the nuclear race logic that stimulated the development of weapons. At the same time, in the process of US-Soviet competition, space became a new sphere of international relations. Therefore, the cooperation in the space sphere became a symbol of the compromise and good will that were required during the most difficult negotiations about arms reduction.

The warming and detente periods of international relations have been indicated. Furthermore, the majority of American and Russian researchers conclude that the Strategic Defense Initiative of Reagan became an important element of the USA strategy on the Soviet Union's pressure, pushing it to more constructive position in negotiations on disarmament. Further results showed the effectiveness of the detente policies' process of the USA government in this sphere. In addition, the uncertainty in the possibilities of the Soviet economy to respond to the challenge of a new stage of the space systems' scientific and technological rivalry led to the reduction of armaments of the Soviet Union. At the same time, it was space topics discussion that provided the deepening of the detente process. It is worth to note, that space cooperation relations, which recovered during 80's-early 90's, have turned into an important political signal transmission channel between the two countries and caused the facilitating interaction between the parties on wider range of problems. And in the new historical conditions (post-Soviet) the cooperation in space sphere has received more pragmatic incentive. Moreover, the main instrument of the USA's policy was the transition of space relations on a commercial basis. In conditions of the economic crisis in Russia, it had an undeniable attractiveness for the USA and it allowed saving space industry and the great power status associated with it. To summarize, in terms of the USA's active course to the broad commercialization of the space industry, which falls at the end of the 1980s, the adjustment of the USA-Russian cooperation has allowed the space industry in both countries to compete effectively on the market of space launches.

**Keywords:** the USA; space; disarmament; the USA-Russian cooperation; commercialization of space activities

**Цитування даної статті:** Журавльова Л.В. Космічна політика США в контексті припинення гонки озброєнь / Л.В. Журавльова, Ю.Б. Гончар // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2017. – Т. 20. – № 3(143). – С. 68-75.

**Citation of this article:** Zhuravlova, L. V., Honchar, Y. B., 2017. Kosmichnapolityka SShA v konteksti pryupynenniahonky ozbroien [The USA Space Policy in the Context of the Termination of the Arms Race]. Scientific and theoretical almanac «Grani» 20; 3(143), 68-75. doi: 10.15421/171744 (in Ukrainian).

**Peer-reviewed; approved and placed:** 12.02.2017



## Космическая политика США в контексте прекращения гонки вооружений

Л.В. Журавлева, Ю.Б. Гончар

*zhuravleva198@gmail.com, jbg.197@meta.ua*

*Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова,  
01601, Киев, ул. Пирогова, 9*

Исследована космическая политика США, как один из ведущих факторов в процессе окончания гонки вооружений во второй половине 1980-х – в начале 1990-х гг.

Выявлено особую роль космической деятельности США, как эффективного инструмента налаживания американо-советских отношений в условиях сохранения и даже обострения экономических и военно-политических противоречий. На основе директив американских президентов, международных договоров и широкого круга исследований в работе обосновано положительное воздействие космической тематики на процесс разрядки и завершения «холодной войны».

Установлено, что не лишена деструктивного влияния на обострение соперничества между двумя супердержавами космическая политика продемонстрировала значительный потенциал космоса как идеологически и политически нейтральной сферы взаимовыгодного межгосударственного взаимодействия. Оценено влияние программы Стратегической оборонной инициативы, инициированной Р. Рейганом, на процесс распада Советского Союза и успеха советско-американского диалога по проблеме вооружений.

Доказано, что стремление американского правительства к коммерциализации космической деятельности в конце 1980-х гг. стало важным элементом и механизмом доступа США к техническому потенциалу государств-наследниц советской космической программы.

**Ключевые слова:** США; космос; разоружение; американо-российское сотрудничество; коммерциализация космической деятельности

**Постановка проблеми.** З початку освоєння космосу людиною в 1950-і рр. і до початку 1990-х рр. суперництво між США і СРСР у галузі космічних досліджень були невід'ємною частиною «холодної війни». Відповідно, космічна політика обох держав надавала вагомий вплив як на американо-радянські відносини в цілому, так і на їх головний напрямок – процес гонки озброєнь.

Вивчення ролі космічної складової в припиненні гонки озброєнь здатне поглибити наукове розуміння процесу розрядки міжнародних відносин і більш об'ємно показати дане явище. Звернення до цієї проблеми також дає можливість розширити уявлення про те, які важелі використовували американські адміністрації в умовах глибокої трансформації міжнародних відносинах у другій половині 1980-х – початку 1990-х рр., що й привело до закінчення «холодної війни». Актуальність вивчення проблеми обумовлюється також тим, що певні кроки президентської адміністрації Дж. Буша-молодшого дозволили фахівцям говорити про відновлення стану «холодної війни» в російсько-американських відносинах. Йдеться, перш за все, про відродження рейганівських ідей «Стратегічної оборонної ініціативи» (СОІ) в рамках програми створення Національної протиракетної оборони (2002 г.), а також ініціативи 2007 року по розміщенню елементів протиракетної оборони (ПРО) в Східній Європі. Характерно, що вжиті на тлі гострих американо-російських суперечностей політичного характеру (від політики США на Близькому Сході до американської позиції з питань Грузії, України та Молдови), саме космічні аспекти американської політики виступили каталізатором нового періоду відносин.

**Аналіз досліджень і публікацій.** Сьогодні, доступність джерел з історії освоєння космосу і поява

грунтовних досліджень з історії космонавтики, дає можливість ширше поглянути на зазначену проблему. Серед американських учених проблеми космічної політики в контексті міжнародних відносин найбільш повно аналізуються в працях дослідниць С. Ейзенхауер [23] і Дж. Джонсон-Фріз [25].

Проблемам американської космічної політики в контексті «холодної війни» вже в другій половині 1980-х рр. були присвячені монографії радянських авторів А.А. Шальнева [22], А.Е. Бовіна [10], В.В. Фуркало [20], Г.С. Хозіна [21] та ін. Більш історично зважені оцінки космічної політики США представлені в працях сучасних російських учених таких, як А.В. Фененко [30] і П.А. Лузіна [12]. Слід зазначити як джерело цінної інформації та військових аспектів космічної політики колективну монографію під редакцією А. Арбатова і В. Дворкіна [15].

Серед українських вчених проблеми американської космічної політики найбільш повно висвітлені в дисертаційному дослідженні Д. В. Прошина [17], який досліджує космічну політику США в період президентства Р. Рейгана. Інші ж дослідники, як скажімо, А.А. Овчаренко [13] лише фрагментарно торкаються космічної проблематики.

**Мета дослідження** – спроба визначити роль космічної політики США в процесі переходу від широкомасштабного нарощування озброєнь до конструктивного діалогу між двома наддержавами в другій половині 1980-х рр.

**Виклад основного матеріалу.** Розвиток космонавтики став одним із побічних результатів «холодної війни» і гонки озброєнь, оскільки саме логіка ядерної гонки стимулювала удосконалення ракетноносіїв. Само по собі освоєння космосу не розглядалося адміністрацією президента Д. Ейзенхауера – першого американського президента космічної ери, як пріо-

ритетний напрямок внутрішньої політики. Саме перші успіхи Радянського Союзу в космічних польотах підштовхнули американський уряд до формулювання завдання досягнення лідерства США в галузі вивчення і використання космічного простору в якості одного з пріоритетних національних інтересів і цілей [9]. Лідерство мало гарантувати посилення безпеки і отримання наукових і практичних вигод від освоєння космосу. І дійсно, для США освоєння космосу вже від моменту перших успішних запусків було орієнтоване на економічний результат – від метеорологічних супутників зв'язку 1950-х рр. до першого комерційного супутника «Early Bird» 1965 р. Довгий час значення космосу в сфері безпеки мало більш пропагандистський ніж прикладний характер. Ефективність допоміжних інформаційних функцій космосу у військовій сфері стала очевидною лише під час подій в Перській затоці в 1991 р. і була підтверджена війною США в Іраку в 2003 р. [15, с.49-51] Але і до сьогоднішнього дня військово-стратегічні можливості космічних технологій викликають суперечки серед фахівців [14, с. 159].

Проте космічний простір став додатковою ареною протистояння двох супердержав. Протягом майже двох десятиліть, з кінця 1950-х до кінця 1970-х років, космічна гонка за лідерство була наповнена справжнім драматизмом і запеклістю. Її результати складно оцінювати однозначно, бо кожна зі сторін мала свої перемоги і поразки. (Так, вигравши гонку за місячну першість, США поступилися в питанні створення ефективної космічної орбітальної станції). Одночасно, в процесі цього суперництва космос перетворився на нову сферу міждержавних відносин. І, хоч як це парадоксально, найбільш комфортну для співпраці двох протидержав сторін. Саме співпраця у космосі неодноразово ставала тим компромісом і символом доброї волі, якого вимагали найскладніші переговори про скорочення озброєнь, що позначають періоди потепління і розрядки міжнародних відносин.

Так, уже перший успіх американсько-радянських переговорів з роззброєння в Женеві – Договір про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, космічному просторі й під водою, підписаний у серпні 1963 р., визначив космічну сферу, як важливу частину процесу розрядки. Показово, що в розвиток даної тенденції, 12 листопада 1963 р. президентом Дж. Кеннеді була видана директива «Про співпрацю з СРСР в галузі космосу», відома як Меморандум з національної безпеки 271 [6]. Крім того, в 1967 р. було підписано Договір «Про принципи діяльності держав з дослідження і використання космічного простору, включаючи Місяць і інші небесні тіла», який закріпив основи міжнародного космічного права.

1970-і рр. стали ще більш показовими щодо кореляції питань розрядки і роззброєння зі сферою космічної політики. Угода про космос 1972 р. підписувалася американським президентом Р. Ніксоном і Головою Ради Міністрів СРСР О. Косигініним паралельно з укладанням Договору про обмеження стратегічних озброєнь – ОСО-І і Договором «Про обмеження систем протиракетної оборони» (ПРО). Апогеєм співпраці стала реалізація програми «Союз-

Аполлон» – в 1975 році спільний політ і стикування в космосі американського і радянського кораблів, відоме як «рукостискання в космосі». Деякі представники НАСА висловлюють впевненість у тому, що проект «Аполлон – Союз» створив необхідні передумови для серії польотів «Шаттл» до космічної станції «Мир» в рамках програми «Шаттл – Світ» майже 20 років по тому [23, с. 41].

Таким чином, космічна політика була нерозривно пов'язана з проблемою міжнародної розрядки і стала невід'ємною частиною порядку денного переговорів між СРСР і США.

На початку 1980-х рр. науково-технічний розвиток космічної галузі досяг якісно нового рівня, про що свідчили і запуск США першого в світі багатозадачного транспортного космічного корабля системи «Спейс шаттл» «Колумбія», і успіхи, які були досягнуті СРСР і США в розробці протисупутникової зброї. Таким чином, реальний діапазон практичного застосування космічної техніки виявився значно ширше тих завдань, які ставили перед собою в цій галузі «космічні держави» на етапі становлення світової космонавтики. За оцінкою американських фахівців того періоду, крім об'єктивної циклічності «холодної війни», саме космічна техніка зіграла ключову роль в нарощуванні військового потенціалу і стимулювала загострення суперництва в космосі [7, р. 574-575].

Новий глава Білого дому Р. Рейган, в умовах афганської війни, яку вів СРСР, був схильний використовувати у зовнішній політиці методи і риторику попереднього президента Дж. Картера, всіляко підкреслюючи несумісність ідеалів і цінностей протиборчих систем [8, р. 2052]. Він посилював практику ув'язки радянсько-американських контактів з гуманітарними та правовими проблемами. Запровадження воєнного стану в Польщі в грудні 1981 р. під тиском радянського керівництва послужило приводом до того, що Р. Рейган відмовився від переукладення вищезазначеної Угоди по космосу, термін дії якого скоро минав. Подальші кроки президента вказували на те, що космічна політика стала важелем тиску на Радянський Союз.

Найбільш відомою ініціативою Р. Рейгана в цьому зв'язку стала програма «Стратегічної оборонної ініціативи», проголошена в 1983 р, яку преса незабаром охрестила програмою «Зоряних воєн». Програма, яка передбачала розміщення елементів ПРО на космічних орбітах, а також використання новітньої зброї спрямованої для передачі енергії, символізувала новий виток гонки озброєнь на якісно новому рівні. Свідченням глибокої стурбованості цим питанням міжнародної спільноти став той факт, що за 25-річну історію існування Комітету ООН з використання космічного простору в мирних цілях, в 1983 р. проблема мілітаризації космосу вперше була включена до порядку денного, як першочергові питання [17, с. 156]. Хоча і не без підтримки СРСР звичайно.

У самих США СОІ також отримала сильний резонанс. Широка дискусія, яка розгорнулася навколо даного проекту в американських політичних і наукових колах одразу ж після її оголошення, свідчила про спірність значення цього проекту і неоднозначнос-

ті оцінок його ефективності. Прихильники проекту СОІ розглядали його як спосіб досягнення реальної військової переваги над Радянським Союзом. Так, заступник міністра ВПС США Е. Олдрідж зазначав з цього приводу: «Непотрібно мати багату уяву, щоб бачити, що країна, яка контролює космос, може контролювати світ» [10, с. 13]

Серед прихильників програми були і представники ВПК, оскільки дана космічна програма передбачала високий прибуток компаніям, які візьмуть участь в її реалізації. Показово, що після «зоряної мови» президента курс акцій компанії «Локхід», яка була на той час однією з найвідоміших авіакосмічних корпорацій, підскочив на 11 пунктів [10, с. 13]. Очікування бізнесу виправдалися. У 1985 р. газета «Вашингтон пост» опублікувала список найбільших підрядчиків програми СОІ. Це були «Телдайн браун» (327,1 млн. дол. отриманих підрядів), «Боїнг» (211,8 млн. Дол.), «Рокуелл» (204,4 млн. дол.), «Макдоннелл – Дуглас» (199 млн. дол.), «Локхід» (195,8 млн. дол.) та ін. [22, с. 44]. Слід зазначити, що такі наслідки програми мали суперечливий вплив на реалізацію ще однієї важливої складової космічної політики адміністрації Р. Рейгана – на курс на комерціалізацію космічної діяльності. По суті, вони суперечили і його духу, і букві, оскільки курс передбачав активізацію ініціативи бізнесу і розвантаження космічного бюджету США. Президент не хотів відмовлятися від державної програми «Спейс шаттл», яка на той час, безсумнівно, була передовою технологією, і продовжував, як і його попередники, залучати великі американські авіакосмічні корпорації до військового використання космосу. Підтримка громадянських приватних проектів ракет-носіїв зводилася до декларативного схвалення урядом комерціалізації космосу. Але побоювання витоку стратегічно важливої інформації до супротивника і відсутність попиту на космічну техніку з боку приватних осіб створювали умови, в яких основним замовником космічних послуг і товарів могла бути тільки держава. Саме вигода космічної індустрії від держзамовлень дозволяла і американській, і міжнародній громадськості критично оцінювати і ставити під сумнів справжні цілі програми.

Проти «ініціативи» Р. Рейгана виступило широке коло журналістів, політиків і громадських діячів, які висловлювали думку, що дана програма лише погіршить стратегічне положення США на міжнародній арені. Більшість конгресменів-демократів, які становили ядро опозиції програмі СОІ, вважали, що вона значно завадить діалогу з Радянським Союзом [24, р. 67].

Ще однією причиною негативного ставлення до СОІ була невідповідність її цілей і реального рівня розвитку науки і техніки того часу. Так, відомий радянський політичний оглядач А. Бовін у своїй книзі наводить вислів популярного американського журналіста, який відобразив погляд сучасників: «Президент хотів намалювати спокусливу картину – картину світу, позбавленого загрози ядерного знищення, яка може стати реальністю, якщо тільки повірити в неї. Іншими словами, повірити в майже магичні можли-

вості техніки майбутнього, яку ще належить розробити. І повірити, що якщо створити оборонну систему зі світу фантастики – або хоча б заявити про даний намір, – це якимось чином змусить Радянський Союз припинити будувати власне наступальну зброю і змиритися з технічною перевагою США» [10, с. 16].

Звичайно, в самому СРСР реакція на програму була досить емоційною. Генеральний секретар ЦК КПРС М. Горбачов зазначав неодноразово, що ядерне роззброєння несумісне з програмою «зоряних воєн»: «Це погана політика, коли однією рукою знищується зброя, а іншою – кується нова, коли людству обіцяється шанс виживання і одночасно перекареслюють його реалізацією планів СОІ» [5, с. 45].

У Радянському Союзі намагалися оцінити вартість програми, щоб зрозуміти її розмах і відповідати на болюче питання «Що таке СОІ – блеф чи реальність?» [16, с.319]. Радянські вчені називали уривчасті дані: Г. С. Хозін – 3,7 млрд. дол. тільки за 1985 р. [21, с. 214], В. В. Фуркало – 11 млрд. дол. станом на 1984 р. [20, с. 35]. Така ситуація пов'язана не тільки з засекреченими даними в 1980-х рр., але також і з тим, що самі американці не можуть назвати конкретної цифри, яка б розкривала повну вартість програми. Так, американський дослідник Б.Чапман акцентує увагу на спірності цього питання в США. Він зазначає, що згідно зі звітом Міністерства оборони США, бюджет Організації стратегічної оборонної ініціативи (спеціально заснованої для СОІ в 1984 р.) на 1989 р. становив 3,8 млрд. дол., що відповідало 0,33% всього оборонного бюджету на цей фінансовий рік. У той же час в звіті для Конгресу дана організація вказує, що вона отримала, починаючи з 1984 р. по 1992 р. 25 млрд. дол. для системи ПРО і відповідно до запропонованого бюджету Дж. Буша-ст. на 1992 р. витрати на СОІ оцінюються в 46 млрд. дол. [24, р. 122-123].

В цілому ж висунута програма створювала враження, що Р. Рейган прагнув розгорнути справжню війну проти СРСР. Однак американський президент керувався набагато тоншим розрахунком, що підтверджує його вислів: «Я хочу, щоб той, хто вперше придумав цей вислів – «Зоряні війни» – і сказав ці слова, взяв би їх назад, тому що вони дають невірне уявлення про те, що ми маємо на увазі» [22, с. 22]. Подальші події показали, яке саме місце відводилося програмі СОІ в планах Р. Рейгана в протиборстві з СРСР.

До початку другого терміну перебування на посаді президента США риторика Р. Рейгана по відношенню до СРСР дещо змінилася. Цьому сприяла як зміна політичного керівництва в самому Радянському Союзі, так і тиск з боку Конгресу щодо необхідності врегулювання відносин з СРСР в контексті переговорів про роззброєння. З приходом до влади в 1985 р. М. Горбачова, який прагнув за всяку ціну скоротити тиск військового бюджету на програму перебудови в СРСР, президент США ініціював зустріч у Женеві. І хоча листопадова зустріч не привела до підписання значних угод, вона стала першим кроком нового етапу розрядки міжнародних відносин. Одним з центральних питань на зустрічі було питання про ско-



рочення стратегічних ядерних озброєнь [2]. Однак на шляху будь-яких домовленостей стояла проблема СОІ [16, с. 309]. Президент Р. Рейган був непохитний і стверджував, що США ніколи не досягнуть успіхів за столом переговорів про контроль над озброєннями, якщо визнають свою відсталість у військовій сфері. «Щоб змусити їх (СРСР) просити миру, ми повинні виступати з позицій сили» [18, с. 543].

Жорстка позиція Р. Рейгана по СОІ була дещо ослаблена наступними подіями. По-перше, Конгрес США, усвідомлюючи, що непоступливість американської сторони може спровокувати новий виток гонки озброєнь, в 1985 р. заборонив випробування системи протисупутникової зброї, яка була важливою складовою програми [25, р. 41]. По-друге, через три місяці після женецького саміту 28 січня 1986 року на 74 секунди після старту вибухнув космічний корабель «Челленджер». Весь екіпаж – шість астронавтів і вчителька, яка брала участь в програмі «Учитель в космосі», – загинули. У зв'язку з цією трагедією американська космічна програма практично зупинилася на два роки. Це мало серйозні наслідки не тільки для програми багаторазової транспортної космічної системи (БТКС) «Спейс шаттл», але для всіх національних і міжнародних космічних програм США. Катастрофа шаттла «Челленджер», на наш погляд, стала потужним поштовхом, який викликав відхід від американської конфронтаційної моделі відносин з СРСР.

Однак, незважаючи на істотні проблеми в космічній галузі США, програма СОІ, навіть в урізаному вигляді, продовжувала бути важливим подразником для керівництва СРСР, підштовхуючи його до більш поступливої позиції в переговорному процесі в надії на ослаблення пресу гонки озброєнь на економіку країни.

Радянсько-американські переговори на вищому рівні в Рейк'явіку (1986 рік) [4], Вашингтоні (1987 р.) [1] і в Москві (1988 р.) [3] привели до того, що проблема СОІ була введена радянською стороною за рамки обговорення проблеми скорочення ядерних озброєнь. Як результат в грудні 1987 р. був підписаний, а в червні 1988 р. вступив у силу Договір між СРСР і США «Про ліквідацію ракет середньої і меншої дальності». Він передбачав знищення близько 4% арсеналу ядерних озброєнь.

Успіх радянсько-американського діалогу з проблеми озброєнь засвідчив стабільність процесу розрядки. На цьому тлі були досягнуті певні зрушення і з інших важливих для американської сторони питань – прав людини, афганської війни. Однак, незважаючи на всі зусилля, що докладалися, М. Горбачову так і не вдалося добитися перегляду Р. Рейганом його позиції з питання відмови США від програми СОІ. Зрештою розбіжності були переведені в площину мало-перспективної дискусії про сутність СОІ з точки зору її оборонного або наступального характеру. В результаті безпосередньо до 1988 р. Москва погодилася з можливістю проведення американцями в космосі ряду не заборонених Договором по ПРО 1972 року досліджень і експериментів, передбачених програмою СОІ [29].

Значення американської космічної програми СОІ як в процесі залучення СРСР до переговорного процесу, так і в більш глобальних процесах завершення «холодної війни» і розпаду СРСР, має неоднозначну оцінку в експертному середовищі. Так, американські дослідники Б. Ламбет і К. Льюїс ще в 1988 р. висловили обґрунтовану думку про те, що, завдяки СОІ, США зайняли більш сильну позицію у переговорах з Радянським Союзом [32].

Для російських дослідників в цілому характерним є визнання значного впливу СОІ на радянсько-американські відносини. Однак, вони схильні підкреслювати її політичний ефект, який «поставив під загрозу переговорний процес щодо обмеження та скорочення ядерних озброєнь» [10, с. 61] і психологічний ефект, «який серйозно вплинув на мислення нової команди радянських лідерів». [15, с. 100] При цьому, якщо російський дослідник В. Мізін, в принципі, погоджується з американською точкою зору, що СОІ насправді була «свого роду активною операцією» по втягуванню СРСР у вимотуюче змагання на свідомо програшних для нього напрямках». [15, с. 100], то для іншого авторитетного вченого В. Дворкіна ефективність американської космічної програми і її значення для погіршення становища СРСР є досить спірною. Так, В. Дворкін вказує на те, що протягом 1980-х рр. радянською військово-космічною промисловістю був розроблена ціла низка симетричних і асиметричних відповідей на американську програму СОІ, які, втім, як і американські, знаходилися переважно на технологічному етапі розробки. Крім того, він підкреслює, що «радянські вчені оперативніше прийшли до висновку про непорівнянність витрат на програму «зоряних воєн» і на заходи, спрямовані на її парировання» [15, с. 61]. Таким чином, фактично заперечується значення СОІ як індикатора і негативного фактора впливу на стан радянської економіки. Однак, подальший огляд автором досягнень американської та радянської / російської космонавтики в сфері безпеки і озброєння 1980-х – 90-х рр., свідчить, на наш погляд про зворотне.

Українські дослідники, визнаючи фундаментальність саме космічного виклику для СРСР з боку американців, все ж визначальною причиною прискорення розпаду соціалістичної системи і розчленування Радянського Союзу вважають рейганівський наступ у політико-ідеологічній сфері [13, с. 4].

На наш погляд, слід визнати, що саме програма СОІ найбільш рельєфно виявила справжній стан радянської економічної системи. Як підкреслюють американські дослідники: «Радянська економіка не створювала стимулів і гасила ініціативу, виробляла вироби низької якості. Більшість технологій, які використовувалися для виготовлення зброї, були західного походження. Радянське міністерство оборони, яке погано перетравлювало домашню економіку, брало її плоди до тих пір, поки це не впливало на міцність армії. Але залучення адміністрації Р. Рейгана в створення систем, заснованих на сучасній технології типу СОІ, призвело до того, що економічні реформи ставали неминучими [31, с. 106].



Саме невпевненість у можливостях радянської економіки відповісти на виклик нового етапу науково-технічного суперництва аерокосмічних систем привело до процесу скорочення озброєнь і зупинки «холодної війни». Таким чином, економічний ефект СОІ в процесі програшу СРСР, швидше за все, виявився вирішальним.

І все ж, всупереч фатальної для радянської системи ролі американської космічної політики, саме космос знову став тією сферою, яка дозволила обом сторонам підтвердити прагнення до врегулювання відносин і забезпечила поглиблення процесу розрядки. У квітні 1987 р. державним секретарем США Дж. Шульцем і міністром закордонних справ СРСР Е. Шеварднадзе було підписано Угоди між США і СРСР про співробітництво в дослідженні та використанні космічного простору в мирних цілях. Оскільки питання контролю над озброєннями в ньому не порушувалося, це дозволило почати на даному напрямку конструктивний діалог. Важливо відзначити, що подібні двосторонні договори були підписані в 1987-88 рр. між СРСР і Великобританією, Австрією, Італією та ін. країнами. Напередодні розпаду Радянського Союзу ідеологічні установки, які заважали налагодити глибоку кооперацію в минулому, вже не здавалися нездоланими перешкодами [23, с. 52].

Загальне розуміння позитивного значення космосу в процесі розрядки було продемонстровано також появою «Марсіанської декларації» – документа опублікованого прихильниками американо-радянського зближення в 1988 р. У ній, зокрема, йшлося про те, що спільний проект БТКС з метою польоту на Марс міг би стати «унікальною можливістю для Сполучених Штатів і Радянського Союзу для об'єднання зусиль на благо всього людства, пробною моделлю взаємовигідного радянсько-американського співробітництва на Землі, шляхом конверсії аерокосмічної промисловості в тому випадку, якщо буде здійснено масштабне скорочення стратегічних озброєнь» [26, с. 341].

Після переговорної динаміки 1987-88 рр. наступила певна пауза, пов'язана з приходом до влади адміністрації Дж. Буша-ст. І хоча вже в грудні 1989 р. під час зустрічі на Мальті лідери супердержав урочисто проголосили закінчення «холодної війни», але ключовий договір, що символізував остаточне припинення гонки озброєнь – договір «Про скорочення стратегічних наступальних озброєнь» (СНО-1) був укладений тільки в липні 1991 р. Саме він ліг в основу процесу налагодження постхолодних відносин вже між США і Росією, вступивши в силу в грудні 1994 р.

В цілому несприятливий процес формування російсько-американських відносин був істотно підтриманий успіхами переговорів про спільну діяльність у космічній сфері. 17 червня 1992 р. Президент Б.Н. Єльцин і У. Клінтон підписали у Вашингтоні угоду про співпрацю в сфері дослідження і використання космічного простору в мирних цілях. Проблеми взаємодії в космосі регулярно обговорювалися на засіданнях міжурядової «комісії Гора-Черномірдіна». А першим практичним результатом стала розробле-

на Російським космічним агентством і НАСА спільна програма «Мир – Шаттл», запущена вже в жовтні 1992 р.

Слід зазначити, що відновлені на рівні космічного співробітництва зв'язки в період к. 1980 – поч. 1990-х рр. перетворилися на важливий канал передачі політичних сигналів між двома країнами, що полегшило взаємодію сторін із більш ширшого діапазону проблем. Одночасно, в нових історичних умовах (після розпаду СРСР) співробітництво в космосі отримало більш прагматичний стимул. Американці розглядали його як канал доступу до технічного потенціалу держав-спадкоємців радянської космічної програми. Основним інструментом американської політики стало переведення космічних відносин на комерційну основу, що в умовах економічної кризи в Росії мало для неї безсумнівну привабливість і стало способом збереження космічної галузі та пов'язаного з нею статусу великої держави.

Показово, що Р. Рейган одним з перших побачив можливість використання технічного потенціалу країн-спадкоємців радянської космічної програми [17, с. 171]. У 1992 р. в газеті «Уолл-стріт джорнел» з'явилася стаття К. Педерсена, чиновника, який довгий час очолював Управління зовнішніх зв'язків НАСА, під красномовним заголовком «Купити російську космічну програму – це хороша угода» [28, р. 209]. У ній він показав цілий спектр можливостей, які представилися США в результаті зникнення СРСР з політичної карти світу. Таким чином, США отримали шанс заповнити те, що було упущено ними під час радянсько-американського суперництва.

Бажання використовувати потенціал авіакосмічної галузі колишнього Радянського Союзу в комерційних цілях було не випадковим. Адже саме на рубежі 1980-х – 1990-х рр. у США активізується курс на широку комерціалізацію космічної галузі [11]. Припинення гонки озброєнь посилює цю тенденцію, яка з початку 1990-х рр. стає провідною в космічній політиці США.

Таким чином, космічна політика супердержав у процесі розвитку і закінчення «холодної війни» набала значення важливого індикатора і каталізатора радянсько-американських відносин. Не позбавлена конструктивного впливу на загострення суперництва між двома супердержавами, космічна політика продемонструвала значний потенціал позитивного впливу на розрядку міжнародних відносин. Науково-технічні досягнення в рамках розвитку космічної галузі і загроза перенесення гонки озброєнь в космос стали найважливішим стимулом для конструктивного діалогу з роззброєння другої половини 1980-х рр. Саме космічна програма Р. Рейгана СОІ зуміла остаточного перевести радянсько-американське протистояння зі сфери змагання ядерних потенціалів у сферу змагання технологій і економічних систем.

Крім того, розширивши коло спірних питань і проблем в двосторонніх відносинах, програма СОІ забезпечила американському керівництву переговорну перевагу. У свою чергу, існування даного питання дозволило радянському керівництву, шляхом відмови

від пакетного вирішення питань скорочення ядерного озброєння і зупинки реалізації програми СОІ, продемонструвати свою готовність до діалогу і компромісу.

Таким чином, особливості процесу розрядки другої половини 1980-х – початку 1990-х рр. дозволяють стверджувати, що космічна політика США відіграла провідну роль в контексті двостороннього курсу на припинення гонки озброєнь і припинення «холодної війни». Важливо додати, що процес розрядки другої

половини 1980-х рр. підтвердив і закріпив потенціал космосу як ідеологічно і політично нейтральної сфери взаємовигідної міждержавної взаємодії. Космічна співпраця перетворилася на ефективний інструмент налагодження двосторонніх відносин в умовах збереження і навіть загострення економічних і військово-політичних протиріч. Що знаходить підтвердження і на сучасному етапі геополітичного протистояння Росії з США.

#### БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ:

1. Советско-американская встреча на высшем уровне, Вашингтон, декабрь 1987 г.: Документы и материалы. – М.: Политиздат, 1987. – 88 с.
2. Советско-американская встреча на высшем уровне, Женева, 19-21 ноября 1985 г.: Документы и материалы. – М.: Политиздат, 1985. – 79 с.
3. Советско-американская встреча на высшем уровне, Москва, 29 мая – 2 июня 1988 г.: Документы и материалы. – М.: Политиздат, 1988. – 86 с.
4. Советско-американская встреча на высшем уровне, Рейкьявик, 11 – 12 октября 1986 г. – М.: Политиздат, 1986. – 64 с., ил.
5. Горбачов М. С. Вибрані промови і статті / М. С. Горбачов: Пер. з рос. вид. – К.: Політвидав України, 1987 – Т.6, – 1990. – 663 с.
6. National Security Action Memorandum No. 271, November 12, 1963 // Exploring the Unknown: Selected Documents in the History of the U.S. Civil Space Program: In 5 vols. / NASA. – Wash., D. C., 1996. – Vol. II: External Relationships. – P. 166-167.
7. UNISPACE'82: Report a Hearing before the Subcomm. on Space Science Applications of the Comm. on Science a. Technology, U. S. House of Representatives, 97th Congr., 2nd Sess., July 14, 1982. – Wash., D. C.: U. S. GPO, 1983. – 742 p.
8. Republican Platform Text // CQWR. – 1980. – July 19. – P. 2030-2056.
9. NSC 5918/1 U.S. Policy on Outer Space, 26 Jan 1960 [Электронный ресурс] // George C. Marshall Institute – Режим доступа: <http://marshall.wpengine.com/wp-content/uploads/2013/09/NSC-5918-1-U.S.-Policy-on-Outer-Space-26-Jan-1960.pdf> – Дата доступа: 03.02.17.
10. Бовин А.Е. Космические фантазии и земная реальность / А. Е. Бовин. – М.: Сов. Россия, 1986. – 112 с.
11. Журавльова Л. В. Політика США по залученню приватного сектора до використання результатів космічної діяльності (кінець 1980-х – початок 1990-х рр.) / Л. В. Журавльова // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія, Вип. 1. – Ч.2. / За заг. ред. проф. І.С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. – С. 129 – 134.
12. Лузин П.А. Национальная политика США в космической сфере 2001 – 2010 гг.: автореф. дис. ... на соискание уч. степени канд. полит. наук: 23.00.04; 21.03.12 / П.А.Лузин, МИД РФ. – М., 2012. – 23с.
13. Овчаренко А.О. Імперативи зовнішньої політики адміністрації Р. Рейгана : автореф. дис. ... на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: 23.00.04; 21.12.00 / А. О. Овчаренко; Інститут світової екон. і міжнар. відносин НАН Укр. – К., 2000. – 19 с.
14. Караш Ю.Ю. Тайны лунной гонки. СССР и США: сотрудничество в космосе / Ю.Ю. Караш. – М.: ОЛМА-ПРЕСС Инвест, 2005. — 473 с.
15. Космос: оружие, дипломатия, безопасность / Под ред. А. Арбатова, В. Дворкина [и др.]; Моск. Центр Карнеги. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2009. – 175 с.
16. Полюнов М.Ф. Советско-американские отношения во внешней политике М. С. Горбачева. 1985 – 1988 гг. / Матвей Федорович Полюнов // Труды Исторического факультета Санкт-Петербургского университета. – 2013. – Выпуск №14. – С. 307 – 326.
17. Прошин Д.В. Політика адміністрації Р. Рейгана в галузі дослідження і використання космічного простору(1981 – 1989 рр.): дис. ... кандидата істор. наук: 07.00.02; / Прошин Денис Володимирович. – Дніпропетровськ, 2001. – 196 л.
18. Рейган Рональд Жизнь по-американски / Рональд Рейган, Пер с англ. – М.: Издательство «Новости», 1992. – 752 с., ил.
19. Савельев А.Г. Стратегические отношения России и США/ А. Г. Савельев // Международная жизнь. – 2008. – №11. – С.18 – 29.
20. Фуркало В.В. Програма «звездные войны» – угроза миру/ В. В. Фуркало. – К.: Наук. думка, 1988. – 152 с.
21. Хозин Г.С. Великое противостояние в космосе (СССР – США): свидетельства очевидца / Г. С. Хозин. – М.: Вече, 2001. – 416 с., ил.
22. Шальнев А.А. «Звездные войны»: что думают американцы / А. А. Шальнев. – М.: Политиздат, 1987. – 223с.
23. Эйзенхауер С. Партнеры в космосе: американско-российское сотрудничество после «холодной войны»: пер. с англ. / С.Эйзенхауер; Совет РАН по космосу. – М.:Наука, 2006. – 291 с.
24. Chapman B. Space Warfare and Defense: A historical Encyclopedia and research guide / B. Chapman. – ABC-CLIO, 2008. – 403p.
25. Johnson-Freese J. Handberg R. Space, the Dormant Frontier: Changing the Paradigm for the 21st Century/ Joan Johnson-Freese. – Westport, Conn: Praeger, 1997. – 288p.
26. Murray B. Journey into Space. The First Three Decades of Space Exploration / B. Murray. – N. Y.: W. W. Norton & Company, 1989. – 381 p.
27. Nieburg H. In the Name of Science / Nieburg H. – Chicago: Quadrangle Books, 1966, – 431 p.
28. Pedersen K. Thoughts on international space cooperation and interests in the post-Cold War world / K. Pedersen // Space Policy. – 1992. – Vol. 8, N 3. – P. 205 – 220.
29. Talbott S. The Master of the Game: Paul Nitze and the Nuclear Peace / S. Talbott. – New York: Alfred A. Knopf, 1988. – 416 p.
30. Фененко А.В. Конкуренция в космосе и международная безопасность / А. В. Фененко [Электронный ресурс] // Международные процессы. 2008 Том 6. №3 (18) – Режим доступа: <http://www.intertrends.ru/eighteenth/004.htm>. – Дата доступа: 03.02.17.

31. Швейцер П. Победа. Роль тайной стратегии администрации США в распаде Советского Союза и социалистического лагеря / Швейцер Петер [Электронный ресурс] // Библиотека Князева. – Минск, 1995. – Режим доступа: <https://goo.gl/BTI8zN> – Дата доступа: 03.02.17.
32. Lambeth B. S. and Lewis Kevin The Kremlin and SDI / Benjamin S. Lambeth and Kevin Lewis [Электронный ресурс] // Foreign Affairs, spring 1988 – Режим доступа: <https://goo.gl/82iFZD> – Дата доступа: 03.02.17.

## REFERENCES:

1. Sovetsko-amerikanskaja vstrecha na vysshem urovne, Vashington, dekabr' 1987 g. [The Soviet-American Summit]. Politizdat, Moscow, 88 (in Russian).
2. Sovetsko-amerikanskaja vstrecha na vysshem urovne, Zheneva, 19-21 noyabrya 1985 g. [The Soviet-American Summit]. Politizdat, Moscow, 79 (in Russian).
3. Sovetsko-amerikanskaja vstrecha na vysshem urovne, Moskva, 29 maya – 2 iyunya 1988 g. [The Soviet-American Summit]. Politizdat, Moscow, 86 (in Russian).
4. Sovetsko-amerikanskaja vstrecha na vysshem urovne, Reik'yavik, 11 – 12 oktyabrya 1986 g. [The Soviet-American Summit]. Politizdat, Moscow, 64 (in Russian).
5. Horbachov, M. S., 1990. Vybrani promovy i statii [Selected speeches and articles]. Kiev, Politvidav Ukraïni, 663 (in Ukrainian).
6. National Security Action Memorandum No. 271 / National Security Action Memorandum No. 271 from November 12, 1963. – Wash., D. C., 1996. – 166-167 p. (in English).
7. UNISPACE'82: Report a. Hearing before the Subcomm. on Space Science / (in English). UNISPACE'82: Report a. Hearing before the Subcomm. on Space Science, July 14, 1982. – Wash., D. C., 1983. – 742 p. (in English).
8. Republican Platform Text, 1980 [Republican Platform Text]. CQWR, Wash., D. C., 2030-2056 (in English).
9. NSC 5918/1 U.S. Policy on Outer Space, 26 Jan. 1960. Regime to access: <https://goo.gl/SPPdGt> (in English).
10. Bovin, A. E., 1986. Kosmicheskie fantazii i zemnaja real'nost' [Cosmic fantasies and earthly reality]. Moscow, 112 (in Russian).
11. Zhuravlova, L. V., 2014. Polityka SShA po zaluchennyu pryvatnoho sektoru do vykorystannya rezul'tativ kosmichnoyi diyal'nosti (kinets' 1980-kh – pochatok 1990-kh rr.) [US policy of involve private sector to the use the results of space activity (late 1980s – early 1990s)]. Naukovi zapiski Ternopil's'kogo natsional'nogo pedagogichnogo universitetu imeni Volodimira Gnatyuka. Seriya: Istoriya, Vip. 1. – Ch.2., 129 – 134 (in Ukrainian).
12. Luzin, P. A., 2012. Nacional'naja politika SShA v kosmicheskoy sfere 2001 – 2010 gg. [National space policy of the USA 2001-2010]. Moscow, 23 (in Russian).
13. Ovcharenko, A. O., 2000. Imperatyvy zovnishn'oyi polityky administratsiyi R. Reyhana [Imperatives of foreign policy Reagan administration]. Kiev, 19 (in Ukrainian).
14. Karash, Ju. Ju., 2005. Tajny lunnoj gonki. SSSR i SShA: sotrudnichestvo v kosmose [Secrets of the lunar race. The USSR and the USA: Cooperation in Space]. Moscow, 473 (in Russian).
15. Arbatov A., Dvorkin V., 2009. Kosmos: oruzhie, diplomatija, bezopasnost' [Space: weapons, diplomacy, security]. Moscow, 175 (in Russian).
16. Polynov M. F., 2013. Sovetsko-amerikanske otnoshenija vo vneshnej politike M. S. Horbachjova. 1985 – 1988 gg. [Soviet-American relations in the foreign policy of Mikhail Horbachev. 1985 – 1988]. Trudy Istoricheskogo fakul'teta Sankt-Peterburgskogo universiteta, Vypusk №14, 307 – 326 (in Russian).
17. Proshyn, D. V., 2001. Polityka administratsiyi R. Reyhana v haluzi doslidzhennya i vykorystannya kosmichnoho prostoru (1981 – 1989 rr.) [The Reagan's administration policy of the exploration and use of outer space (1981 – 1989 years.)]. Dnipropetrovs'k, 196 (in Ukrainian).
18. Rejan Ronal'd, 1992. Zhizn' po-amerikanski. [Life-American in]. Moscow, 752 (in Russian).
19. Savel'ev, A. G., 2008. Strategicheskie Otnoshenija Rossii i SShA [USA- Russia Strategic Relations]. Mezhdunarodnaya zhizn', Vypusk №11, 18 – 19 (in Russian).
20. Furkalo, V. V., 1988. Programma «zvezdnye vojny» – ugroza miru [The «star wars» program – a threat to peace]. Kiev, 152 (in Ukrainian).
21. Hozin, G. S., 2001. Velikoe protivostojanie v kosmose (SSSR – SShA): svidetel'stva ochevideca [Great confrontation in space (USSR – USA): eyewitness testimony]. Moscow, 416 (in Russian).
22. Shal'nev, A. A., 1987. «Zvezdnye vojny»: chto dumajut amerikancy [Star Wars: What Americans Think]. Moscow, 223 (in Russian).
23. Eizenkhauer, S., 2006. Partnery v kosmose: amerikano-rossijskoe sotrudnichestvo posle «holodnoj vojny» [Partners in space: US-Russian cooperation after the Cold War]. Moscow, 291 (in Russian).
24. Chapman, B. Space Warfare and Defense: A historical Encyclopedia and research guide / V. Chapman. – ABC-CLIO, 2008. – 403p. (in English).
25. Johnson-Freese, J., Handberg, R., 1997. Space, the Dormant Frontier: Changing the Paradigm for the 21st Century. – Westport, Conn: Praeger, 288 p. (in English).
26. Murray, B., 1989. Journey into Space. The First Three Decades of Space Exploration / V. Murray. – N. Y.: W. W. Norton & Company, 381 p. (in English).
27. Nieburg, H., 1966. In the Name of Science. – Chicago: Quadrangle Books, 431 p. (in English).
28. Pedersen, K., 1992. Thoughts on international space cooperation and interests in the post-Cold War world. Space Policy 8, 3, 205 – 220. (in English).
29. Talbot, S., 1988. The Master of the Game: Paul Nitze and the Nuclear Peace. New York: Alfred A. Knopf, 416 p. (in English).
30. Fenenko, A. V., 2008. Konkurencija v kosmose i mezhdunarodnaja bezopasnost' [Competition in space and international security]. Mezhdunarodnye protsessy. Regime to access: <https://goo.gl/z9EwDD> (in Russian).
31. Shvejcer, P. Pobeda. Rol' tajnoj strategii administratsii SShA v raspade Sovetskogo Sojuza i socialisticheskogo lagerja, 1995. [Victory. The role of the secret strategy of the US administration in the disintegration of the Soviet Union and the socialist camp]. Regime to access: <https://goo.gl/BTI8zN> (in Russian).
32. Lambeth B. S. and Lewis Kevin, 1988. The Kremlin and SDI Foreign Affairs, spring 1988. Regime to access: <https://goo.gl/82iFZD> (in English).



УДК 316.4.063.7:378-055.2

doi: 10.15421/171745

## Репресії проти жінок-викладачів вишів (за матеріалами архівно-слідчої справи Жозефіни Діндо)

А.І. Довжик

*dovzhyk\_alla@ukr.net**Київський університет імені Бориса Грінченка,  
04053, Київ, вул. Бульварно-Кудрявська, 18/2*

У статті за матеріалами архівно-слідчої справи і документів особового фонду радянських скульпторів Бернарда Кратко і Жозефіни Діндо досліджено біографію доцента Київського художнього інституту скульптора Жозефіни Діндо. Через призму біографічного дослідження окреслено репресії проти науково-педагогічної і мистецької інтелігенції в другій половині 1930-х років. Оприлюднено архівно-слідчу справу Жозефіни Діндо, яка відклалась у Центральному державному архіві громадських об'єднань України, за матеріалами якої вдалось уточнити і повніше висвітлити біографію мисткині. Матеріали архівно-слідчої справи у поєднанні з іншими джерелами дають факти для дослідження радянського політичного терору в усіх його проявах. Виявлено докази застосування слідчими жорстоких методів ведення слідства – побиття, знущання, приниження і наругу над ув'язненою. З'ясовано прізвища оперуповноважених, причетних до фабрикування справи та прослідковано їхні подальші долі. Проаналізовано зміст архівно-слідчої справи і встановлено, що за усіма ознаками вона належала до т. з. «альбомної» операції НКВС проти польської національної меншини. На прикладі біографії жінки-викладача, скульптора звертається увага на політику сталінської тоталітарної системи стосовно науково-педагогічної і творчої інтелігенції.

**Ключові слова:** політичні репресії; архівно-слідча справа; жінки – викладачі вишів; Київський художній інститут; скульптор Жозефіна Діндо; «альбомна» операція НКВС

## Repression against women - university professors (based on the archival investigation of the proceeding against Josephine Dindo)

A.I. Dovzhyk

*dovzhyk\_alla@ukr.net**Borys Grinchenko Kyiv university, Kyiv, Ukraine  
18/2, Bulvarno-Kudriavska St., Kyiv, 04053, Ukraine*

This article is based on the archival investigation and private documents from the fund of Soviet sculptors, led by Bernard Kratko and Josephine Dindo. It is a research, based on the biography of Josephine Dindo, the associate professor of Kiev Art Institute, a sculptress. The repression against the scientific and pedagogical intelligentsia in 1930s have been studied on the basis of biographical researches. Josephine Dindo was one of many women, female university professors, who experienced Stalin's repression.

Archival investigation proceedings against Josephine Dindo have been studied, it was saved in the Central State Archive of Public Organizations of Ukraine. After revealing, it helps to clarify and to understand better the artist's biography.

Josephine Dindo was born in Poland, then she graduated from Kharkov Art Institute. Together with a group of artists led by Mykhailo Boychuk, she participated in the design of Rural resort in Odessa and created there bas-reliefs in Boychuk's manner. She created sculptures of Soviet women toilers «Delegatka», «Batrachka», «Posudnytsya», «Molochnytsya», «Zhnytsya» «Burchnytsya», children's sculptures, portraits and more. Her sculptures were recreated in porcelain in Horodnytskyi porcelain factory. While being a deputy head of the department in Odessa Art Institute, she reformed the training system for artists. She worked as an assistant professor in Kyiv Art Institute, where she was supervising a group of 10 sculptors during their graduation procedure. In June 1937 Josephine Dindo was arrested on charges of espionage for Poland and belonging to a terrorist counter-revolutionary organization which was led by Michael Boychuk, Ivan Padalka, Basil Sedlyar. She did not find herself guilty. In November 1937 special meeting of the NKVD of the USSR issued a verdict of 10 years of corrective labor camps.

In the second volume of an archival investigation file, researchers found evidence of the use of violent methods of investigation, such as beatings, tortures, humiliation of a human dignity and abuse of the prisoner. Names of the investigators, who took part in the fabrication of the case have been found, and their fates have been tracked. After retrial in 1940 it was decided to reduce her sentence. It was decreased to the time equivalent to already served term (3,5 years) due to the fact that her counter-revolutionary activities had not been proven, and her sculptural works had elements of formalism and Ukrainian nationalism, and released from custody. Josephine Dindo was posthumously rehabilitated only in 1988.

The analysis of the content of archive and investigation case has proved that by all its characteristics it belonged to the so-called «album» NKVD operation against the Polish national minority.

**Цитування даної статті:** Довжик А.І. Репресії проти жінок-викладачів вишів (за матеріалами архівно-слідчої справи Жозефіни Діндо) / А.І. Довжик // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2017. – Т. 20. – № 3(143). – С. 76-86.

**Citation of this article:** Dovzhyk, A.I., 2017. Represii proty zhinok-vykladachiv vyshiv (za materialamy arkhivno-slidchoi spravy Zhozefiny Dindo) [Repression against women – university professors (based on the archival investigation of the proceeding against Josephine Dindo)]. Scientific and theoretical almanac «Grani» 20; 3(143), 76-86. doi: 10.15421/171745 (in Ukrainian).

Peer-reviewed; approved and placed: 08.02.2017



In this research of the example of woman's, teacher's and a sculptress's biography the attention has been paid to policies of the Stalinist totalitarian system regarding scientific, educational and artistic intellectuals.

**Keywords:** political repression; women university professors; archival-investigation cases; Kyiv art institute; sculptress Josephine Dindo; «album» NKVD operation

### Репрессии против женщин-преподавателей вузов (по материалам архивно-следственного дела Жозефины Диндо)

А.И. Довжик

dovzhyk\_alla@ukr.net

Киевский университет имени Бориса Гринченко

04053, Киев, ул. Бульварно-Кудрявская, 18/2

В статье по материалам архивно-следственного дела и документов личного фонда советских скульпторов Бернарда Кратко и Жозефины Диндо исследовано биографию доцента Киевского художественного института скульптора Жозефины Диндо. Через призму биографического исследования очерчены репрессии против научно-педагогической и художественной интеллигенции во второй половине 1930-х годов. Обнародовано архивно-следственное дело Жозефины Диндо, которое отложилось в Центральном государственном архиве общественных объединений Украины, по материалам которого удалось уточнить и полнее осветить биографию скульптора. Материалы архивно-следственного дела в сочетании с другими источниками предоставляют факты для исследования советского политического террора во всех его проявлениях. Обнаружены доказательства применения следователями жестоких методов ведения следствия – избиения, издевательства, унижения и надругательства над заключенной. Выяснено фамилии оперуполномоченных, причастных к фабрикации дела, и прослежены их дальнейшие судьбы. Проанализировано содержание архивно-следственного дела и установлено, что по всем признакам она принадлежала к т. н. «альбомной» операции НКВД против польского национального меньшинства. На примере биографии женщины-преподавателя, скульптора обращается внимание на политику сталинской тоталитарной системы в отношении научно-педагогической и творческой интеллигенции.

**Ключевые слова:** политические репрессии; архивно-следственное дело; женщины – преподаватели ВУЗов; Киевский художественный институт; скульптор Жозефина Диндо; «альбомная» операция НКВД

**Постановка проблеми.** Політичні репресії стали характерною ознакою радянського суспільства. Жертвами терору ставали широкі верстви суспільства, серед них і професорсько-викладацькі кадри вищих навчальних закладів, що було свідченням політики винищення інтелігенції в радянській Україні. Лещата тоталітаризму не минули й жінок – викладачів вищої школи. Ця тематика залишилась на периферії наукових розробок. Відтак важливо досліджувати репресії проти жінок, зокрема викладачів вишів, оскільки у трагедії України 1930-х років – драматична доля мільйонів її людей. У статті на матеріалах архивно-слідчої справи і особового фонду висвітлено життя й діяльність доцента Київського художнього інституту, скульптора Жозефіни Диндо, праця і творчість якої на злеті були брутально перервані радянською репресивною машиною. Адже біографія окремої людини дає можливість простежити загальні процеси у суспільстві.

Актуальність теми визначається важливістю дослідження трагічної долі жінок, які потрапили у жорна сталінських репресій проти представників української еліти у 1930-х роках, зокрема професорсько-викладацького складу київських вишів. Адже біографія окремої людини дає можливість простежити загальні процеси у суспільстві.

**Аналіз досліджень і публікацій.** Основне джерело відомостей про репресованих жінок – викладачів ВНЗ Києва, які були оголошені «ворогами народу», є архивно-слідчі справи, накопичені і відкриті

для дослідників у Галузевому державному архіві Служби безпеки України (ГДА СБУ) і Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО). Також були використані документи з особового фонду українських скульпторів Бернарда Михайловича Кратко і Жозефіни Костянтинівни Диндо, які відклались у Центральному Державному архівно-музеї літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМУ).

Історіографія проблеми позначена досить великим масивом праць про сталінські репресії проти української науково-педагогічної еліти, з числа якої виокремлюються і жінки (хоча більшість дослідників у своїх роботах не виокремлюють їх за гендерною ознакою). Деякі дослідники у своїх працях висвітлювали долі окремих репресованих жінок з когорти викладачів вищої школи. В. Даниленко [8] на основі архивно-слідчої справи та інших документів висвітлив долю наймолодшої із сестер Лесі Українки – Исидори Косач-Борисової, репресованої у 1937-1939 рр. С. Білокінь [3] за матеріалами архивно-слідчої справи дослідив життя і смерть Софії Нелепінської-Бойчук. І. Петренко [12] на основі архівних документів, епістолярної спадщини й наукових праць представила життєвий шлях і наукову діяльність Наталії Мірзи-Авакянц. Проте дослідження проблеми репресії проти викладачів вишів залишається маловивченим і потребує подальшого дослідження. Низку публікацій присвячено методам аналізу такого особливого історичного джерела, як архивно-слідчі справи, які служили юридичним оформленням протиправного

терору в СРСР. Це методичні рекомендації щодо використання архівно-слідчих справ громадян, репресованих у 1920–1950-ті рр. [7, 1], фахова розвідка провідного джерелознавця Я. Калакури [9], статті дослідників Р. Пирога і О. Гранкіної [4, 5; 6], дисертація Е. Петровського [14; 15] та інших.

**Мета дослідження** – через призму біографічного жанру висвітлення політичних репресій проти науково-педагогічної інтелігенції у радянській Україні в 1930-і роки, зокрема жінок – викладачок вищої школи.

**Виклад основного матеріалу.** Сталінізм, як різновид диктаторської форми правління державою, опирається на всезагальний страх, залякування, покору. Цього можна було досягти лише шляхом масових репресій проти широких верств суспільства.

Одними з перших ярлики «ворогів народу» навісили на представників науково-педагогічної інтелігенції – високоосвіченої й інтелектуальної еліти суспільства. Оскільки саме науково-педагогічна інтелігенція виховувала молоде покоління радянських людей – формувала «нову людину». Володимир Ткаченко підкреслює, що партійні ватажки у науково-педагогічній і творчій інтелігенції вбачали ідейну опозицію, яка могла формувати своїх прибічників з-поміж студентства й учнівської молоді [20, с 174].

Сталінський режим намагався знищити свободу наукової творчості, обмежити інтелектуальну автономію інтелігенції. Радянській державі потрібна була нова інтелігенція – робітничо-селянська за походженням, цілком лояльна, беззастережно віддана більшовицьким ідеалам. Тому професорсько-викладацький склад українських вишів був підданий нищівному удару репресивної сталінської машини. До катівень НКВС потрапила значна частина професорсько-викладацького корпусу ВНЗ.

У результаті кривавого терору 1930-х років, – значас Михайло Кузьменко, – була фізично знищена численна когорта талановитих і кваліфікованих викладачів та вчених, їхнє місце було зайняте відданими радянській системі людьми, але досить часто недостатньо кваліфікованими та малодосвідченими [10, с 27].

Говорячи про трагічний для української науково-педагогічної еліти час 1930-х років, було б несправедливим не згадати про жінок з числа викладачок Київських вишів. І хоча серед викладачів вишів кількість жінок була незначною, їх також не оминули жорна сталінської репресивної машини. Так, серед викладачок і аспіранток київських вишів були піддані репресіям професор Київського медичного інституту Валентина Радзимовська, доцент Київського держуніверситету Наталія Мірза-Авакянц, аспірантка Київського держуніверситету Фаїна Хмара, викладач Польського педагогічного інституту в Києві Теофілія Войславська, доцент Київського інституту народної освіти, український мовознавець Олена Курило, доцент Київського художнього інституту (КХІ) Поліна Кульженко, професор КХІ Софія Нелєпинська-Бойчук, доцент КХІ Жозефіна Діндо. Цей сумний список можна продовжувати.

Кримінальна справа № 634 [24]. Вона складається з двох томів: перший том – обвинувальна частина, другий – реабілітаційна. З цих позовклих від часу аркушів відкривається драматична доля непересічної талановитої жінки – скульптора, педагога, реформатора мистецької освіти, доцента Київського художнього інституту Жозефіни Костянтинівни Діндо. Вражають випробування, через які довелося пройти цій мужній жінці і не зламатись, зберегти людську гідність.

З матеріалів архівно-слідчої справи дізнаємось, що Жозефіна Діндо народилась 11 грудня 1902 р. у Варшаві [24, т. 1, арк. 6]. Вона була позашлюбною дитиною художника Костянтина Діндо. За спогадами, її безрадісне дитинство пройшло у цирку [24, т. 2, арк. 2]. Дівчинці було 3 роки, коли помер батько в 1905 р. [24, т. 1, арк. 10] і на виховання її взяла пані Щит. Коли Жозефіні виповнилось 7 років, вона віддала дівчинку у пансіон пані Ястржемської у Варшаві. З початком Першої світової війни пансіон з вихованками було евакуйовано до Риги. У пансіоні Жозефіна отримала гідне виховання: закінчила шість класів, музичний інститут, – пише Жозефіна Діндо у автобіографії [32, арк. 1], – оволоділа німецькою, англійською, польською, російською мовами [33, арк. 2]. Після смерті пані Щит нікому було оплачувати подальше її виховання у пансіоні, тому Жозефіна переїхала до своїх двоюрідних сестер Рузі Діндо і Анни Бернейко, які проживали у Ризі [24, т. 1, арк. 21; т. 2, арк. 59]. У 1916 р., перед захопленням Риги німецькими військами, завод, на якому працював чоловік сестри Анни, разом із сім'ями працівників був евакуйований до Харкова. Разом з ними туди переїхала і Жозефіна. Але після окупації німецькими військами України, сім'я сестри повернулася до Риги [24, т. 1, арк. 11]. Жозефіна залишилась жити у Харкові і уже з 15 років їй довелося заробляти собі на життя приватними уроками музики і ліпленням гіпсових муляжів в Ортопедичному інституті.

За рекомендацією Ортопедичного інституту Жозефіна стала ученицею Харківських художніх майстерень, де потоваришувала з творчою молоддю. Вона потрапила у мистецьку атмосферу Харкова, який з останньої чверті XIX ст. перетворився на художній центр національного значення і сформувалося неповторне обличчя Харківської школи образотворчого мистецтва. Новаторські процеси в європейському мистецтві, пов'язані зі становленням модерну, символізму, авангардних течій, проникали й на терена України. Пошуки нової образотворчої мови складали основний зміст тогочасного мистецького життя Харкова.

У 1921 р. в Харкові був створений художній технікум образотворчого мистецтва (з 1927 р. У 1922 р. за рекомендацією Ортопедичного інституту Жозефіна вступила до новоствореного художнього вишу. Професором скульптури Харківського художнього технікуму і педагогом Жозефіни Діндо був живописець-імпресіоніст, скульптор Бернард (Арон-Бер Шимон) Михайлович Кратко [30, арк. 20]. Невдовзі вони одружились. Він став для неї родиною, вірним дру-

гом, педагогом, учителем життя, натхненником і соратником. Вже її студентські роботи, експоновані на всесоюзних виставках, принесли їй визнання. У 1926 р. Жозефіна Діндо отримала диплом і кваліфікацію художника-скульптора [33, арк. 2].

У 1925 р. Бернарда Кратка запросили до Київського художнього інституту (далі – КХІ) для організації скульптурного факультету. У 1933 р. Наркомпрос УСРР призначив його директором КХІ [30, арк. 20-зв. – 21]. Разом з чоловіком Жозефіна Діндо переїхала до Києва, де розпочалась її самостійна творча праця. Її скульптури для виставки «10 років Жовтня» – «Жниці», «Безпритульні», «Делегатка», «Батрачка», «Посудниці» (1927–1928 рр.), виконані в гіпсі, а пізніше переведені у фарфор, відзначалися складним психологічним напруженням і забезпечили їй славу на теренах Радянського Союзу.

У 1927 р. вона стала членом Асоціації революційного мистецтва України (АРМУ). Того ж року Бернард Кратко познайомив її з Михайлом Бойчуком та його дружиною Софією Нелепинською-Бойчук [24, т. 1, арк. 13]. Жозефіна Діндо в 1928 р. взяла участь у монументальній роботі бойчуків – на фасаді будівлі Селянського санаторію в Одесі нею були виконані барельєфи у манері майстерні Михайла Бойчука [24, т. 2, арк. 88].

За творчі досягнення Жозефіну Діндо, як одну з найталановитіших радянських жінок-скульпторів, Наркомос УСРР преміював поїздкою до Німеччини і Франції з метою ознайомлення з художніми творами у музеях. Але до Франції їй візу не відкрили. У грудні 1928 р. Жозефіна Діндо поїхала у творче від'їждження до Німеччини. Впродовж семи місяців [33, арк. 2-зв.] Жозефіна Діндо проживала у Берліні, Дрездені, Лейпцигу, Франкфурті-на-Майні [24, т. 1, арк. 31], відвідувала музеї, знайомилась з шедеврами світового мистецтва і надихалась творами модернізму.

Після повернення з Німеччини, перебуваючи під впливом ідей Ар Деко і кубізму, Жозефіна Діндо створила новий шедевр – «Молочниця» (1929 р.), який вражає витонченістю, динамізмом, глибиною розкриття образу і віртуозністю виконання. Вона розробляла нові теми і образи. Створила багатопланову композицію «Становище безробітних на Заході» (1932-1933 рр.). Про її творчу діяльність писали статті і нариси у центральній і республіканській пресі, фотографії її скульптур розміщували у мистецьких журналах [27, арк. 1-28]. Художні музеї Києва, Харкова, Одеси, Дніпропетровська придбали ряд її робіт для своїх експозицій.

Жозефіну Костянтинівну запросили працювати на Городницький фарфоровий завод. З її приходом скульптури малих форм з фарфору зайняли особливе місце серед продукції заводу. Експериментувала вона у виготовленні посуду в конструктивістському стилі – цукорниць, чайників, кавників [35, с. 129].

У 1930 р. Жозефіна Діндо отримала запрошення Одеського художнього інституту працювати заступником кафедрального професора скульптурно-керамічного факультету [32, арк. 1]. Там вона влилась

у колектив видатних майстрів: Петро Мітковицер (скульптура), Михайло Жук (архітектурна кераміка, посудні форми фарфору й увесь спектр образотворчих технік), Амвросій Ждаха (орнаменталіст, художник народного мистецтва, майстер декоративного розпису), Володимир Заузе (неперевершений графік) [35, с. 127]. За їхньою допомогою вона реорганізувала скульптурно-керамічний факультет, реформувала систему підготовки художників і скульпторів старої одеської школи [32, арк. 1-зв.]. У 1933 р. Жозефіна Діндо отримала звання доцента [25, арк. 1].

У 1934 р. її запросили на посаду доцента художніх дисциплін скульптурного факультету Київського художнього інституту (КХІ) [35, арк. 1]. У Києві вона викладала у власній майстерні, поряд з видатними митцями Михайлом Бойчуком, Бернардом Кратком, Федором Кричевським; здійснювала підготовку десяти студентів – майбутніх скульпторів [24, т. 2, арк. 3].

1930-ті роки стали найбільш плідними у творчості художниці. Взяла участь у конкурсі на проект пам'ятника Тарасу Шевченку в Харкові (1933 р.), де її зрештою доля з російською скульпторкою Вірою Мухомовою. Створювала статуї юних піонерів, скрипалів, натуралістів, сурмачів, барабанщиків, дівчаток-танцівниць, дітей з голубами тощо для оформлення Піонерського парку біля міського Палацу піонерів у Києві (колишній дім Купецького зібрання, Купецький сад і сучасна Національна філармонія України). Створила серію скульптурних образів радянських жінок-трудівниць, серед яких скульптури «П'ятисотенниця» (1935 р.), «Квітуча Україна» (1936 р.) [33, арк. 3-зв.]. Її твори пластики малих форм експонувались на усіх мистецьких виставках у Києві, Харкові, Одесі, Дніпропетровську, Москві.

Їй 34 роки, вона талановита, у розквіті творчих сил, з наснагою працює, виховує молодих скульпторів, досягла майстерності, неабияких успіхів і професійного визнання, сповнена задумів і творчих планів.

12 червня 1937 року Жозефіна Костянтинівна Діндо була заарештована.

Матеріали справи свідчать, що приводом до її арешту стали: а) показання заарештованого Івана Падалки про те, що Жозефіна Діндо пов'язана з дружиною Михайла Бойчука Софією Нелепинською-Бойчук і має контакти з польським консульством у Києві; б) донесення агента на кличку «Федоров» (він сам у 1937 р. був заарештований як терорист, і надавав органам НКВС неправдиву й провокативну інформацію, засуджений за 1-ою категорією, що означало розстріл) про те, що Ж.К. Діндо є членом контрреволюційної Польської військової організації (ПОВ) і здійснює шпигунську діяльність на користь Польщі; в) було відомо, що Жозефіна Діндо у 1928 р. перебувала у Польщі і Німеччині [24, т. 2, арк. 36-37].

Постанову почати слідство і запобіжною мірою обрати арешт і тримання під вартою 11 червня 1937 року прийняла сумнозвісна оперуповноважена IV відділу УГБ НКВС УРСР Пера Ісаківна Гольдман. IV відділ займався оперативною розробкою опозиції, учасників антирадянських партій і груп, колишніх білогвардійців, служителів культу, націоналістів, ви-

являв інакомислення в установах, підпорядкованих Наркомпросу – ВНЗ, навчально-виховних закладах, театрах, кіно, видавництвах, музеях, архівах, культурних товариствах тощо.

Того ж дня відбулись обшуки на квартирі та у майстерні Жозефіни Діндо. На квартирі були вилучені листи і фотографії, а в майстерні – три «цілком таємні постанови Київського обкому», одна «цілком таємна постанова Молотовського райкому», листи іноземною мовою, дві книги іноземною мовою, журнали [24, т. 1, арк. 5]. Того дня відбувся і перший формальний допит з метою з'ясування анкетних даних. На питання про її національність, Жозефіна Діндо відповіла: «Полька. Громадянка СРСР» [24, т. 1, арк. 6 – 6 зв.].

Далі у кримінально-слідчій справі підшита Постанова від 25 червня 1937 р. про пред'явлення Діндо Жозефіні Костянтинівні звинувачення за статтями 54-6 і 54-11 КК УРСР в тому, що «вона є членом контрреволюційної фашистської організації і проводила шпигунську діяльність на користь іноземної розвідки» [24, т. 1, арк. 7]. Але сама Жозефіна Діндо у своїх численних скаргах в усі інстанції і, зокрема, у скарзі наркомуну внутрішніх справ Л. П. Берії писала, що впродовж семи місяців ув'язнення у Лук'янівській в'язниці в Києві їй не було пред'явлено обвинувачення, жодних доказів, і вона не знала, у чому її вина. Про те, що її звинувачують у шпигунстві, вона здогадалась із вигуку слідчого: «А ось і знаменита шпигунка!». На допитах від неї вимагали зізнання, але у чому конкретно, їй не казали [24, т. 2, арк. 94].

Слідство тривало впродовж п'яти місяців. Коли в'язень не давав потрібних зізнань, а визначені соціалістичним законом строки перебування під вартою минали, слідчі мусили подавати клопотання ніяк не інакше, як до Президії ЦВК СРСР про продовження строку тримання під вартою ще на місяць. Жозефіні Діндо тричі продовжували строк тримання під вартою. Спершу до 27 вересня, друге клопотання, яким продовжили термін ще на місяць, у справі відсутнє, і втретє – до 12 листопада [24, т. 1, арк. 8-9].

Скільки разів її допитували за ці п'ять місяців достеменно невідомо. Протоколів допитів у слідчій справі є лише п'ять. Зазвичай, у слідчій справі не відображено, які тортури застосовували до в'язнів, як саме їх мордували. Цінність цієї справи полягає у тому, що у ній є скарги з проханням про її перегляд, які впродовж 1938-1939 рр. наполегливо писали Жозефіна Діндо та її чоловік Бернард Кратко. У скаргах вони описували ті нестерпні фізичні і моральні страждання, які доводилось їй перенести на допитах, приниження честі і людської гідності, брутальні образи, систематичні побої, жорстокі катування, фізичні знущання і наругу над жінкою з боку слідчих [28, арк. 6]. Це привело до виснаження, захворювання на туберкульоз шкіри і важкого психологічного стану на грані психічного розладу [24, т. 2, арк. 94]. Але трималась вона мужньо, позаяк витримала все і не визнала своєї вини.

Перший протокол допиту датується 17 червня

[24, т. 1, арк. 10-12]. Після з'ясування коротких біографічних відомостей слідчий запитав про те, коли і яким чином вона прибула на проживання в СРСР; з якою метою перебувала у 1928 р. у Німеччині; яким чином їхала до Німеччини; з ким із знайомих, що жили за кордоном, мала листування. Допит проводив заступник начальника III відділення IV відділу УГБ НКВС старший лейтенант держбезпеки Лифар.

Другий протокол допиту датований аж 7 серпня [24, т. 1, арк. 13-15]. Слідчий «розробляв» коло знайомих і зв'язок з контрреволюційною організацією. Напевне, не знайшовши зачіпок з ПОВ, почав шукати зв'язки з іншою антирадянською терористичною організацією, нехай і українською, зокрема Михайла Бойчука. Він заявив, що у слідства є інформація, що вона є членом антирадянської організації, яку очолює терорист Михайло Бойчук і за її завданням мала зв'язок із польським консульством. Жозефіна Костянтинівна відповіла, що участі в антирадянській організації не брала і ніяких доручень Михайла Бойчука чи інших осіб не виконувала. З Михайлом Бойчуком та його дружиною Софією Нелепінською-Бойчук вона познайомилась у 1926 році. Також була знайома з професором КХІ Іваном Падалкою і викладачем КХІ Василем Седляром, вони були її колегами – художниками, і співробітниками. Вони за запрошенням приходили до неї на квартиру. Також вона приходила на квартиру до Софії Нелепінської-Бойчук. Але обговорювали теми мистецтва, розмов антирадянського характеру не вели і про їхню контрреволюційну діяльність їй невідомо. Допит проводив оперуповноважений IV відділу сержант держбезпеки Казін.

Третій протокол датується 2-3 жовтня 1937 року, тобто допит тривав дві доби [24, т. 1, арк. 21-25]. Можна тільки здогадуватись, що відбувалось впродовж цих двох днів і які методи застосовували слідчі, щоб нарешті уперта мисткиня визнала свою вину і назвала інших людей, як співучасників. Слідчі «розробляли» зв'язки з людьми за кордоном. Допит проводили заступник начальника III відділення IV відділу УГБ НКВС лейтенант держбезпеки Придатко і помічник оперуповноваженого IV відділу Точилкін. Софія Костянтинівна розповідала про людей, з якими зустрічалась під час свого перебування в Німеччині – художники, інженери, науковці, які також прибули з України у відрядження. Щиро розповіла про зустріч зі своїми двоюрідними сестрами у Ризі, де по дорозі до Німеччини вона зупинилась на три дні; про переписку і разові зустрічі з рідними чоловіка Бернарда Кратка, які проживають за кордоном. Слідчі знову і знову вимагали розповісти про зв'язки з подрузями Бойчуків. Питання ставились узагальнено і категорично: «Ви приховуєте про свої зв'язки щодо контрреволюційної діяльності з Бойчуком та його дружиною Нелепінською-Бойчук. Слідство вимагає розповісти про це». «Я категорично це заперечую, – наполягала на своєму Жозефіна Діндо, – про їхню контрреволюційну діяльність мені нічого не відомо. Щодо мене, то я ніколи не брала участі у контрреволюційній діяльності» [24, т. 1, арк. 24].

Одного дня з Жозефіною Діндо була заарештова-



на і професор КХІ Софія Нелепінська-Бойчук. Ці дві справи вела одна бригада слідчих. Софія Олександрівна у своїх показах підтвердила, що вони знайомі з Жозефіною Діндо, їх пов'язує образотворче мистецтво, бесід на антирадянські теми вони ніколи не вели і про антирадянську діяльність останньої їй не відомо [23, арк. 19].

Четвертий протокол – від 29 жовтня [24, т. 1, арк. 30-32]. Питання стосувались її перебування у Німеччині. Вони містили провокативний характер, слідчі не надавали жодних доказів, зокрема: «Слідство має інформацію, що разом із поясненням мети вашої поїздки в Німеччину на прохання співробітника німецького консульства в м. Києві ви повідомили йому про політнастрої інтелігенції. Ви підтверджуєте це?» або «З ким із співробітників розвідувальних органів ви зустрічалися під час перебування у Німеччині в 1928-1929 рр.?». Уперта скульпторка не давала необхідних показів ні на себе, ні на інших.

Останній протокол за 4 листопада [24, т. 1, арк. 37-40]. Слідчий оперуповноважений ІV управління Казін знову детально розпитував про зв'язки з друзями, іноземцями, рідними за кордоном; зв'язки Бернарда Кратка з Михайлом Бойчуком; стосунки зі співробітником Товариства культурних зв'язків із закордоном Львом Величком та іноземцями, які були гостями КХІ. Слідчі так і не пред'явили жодного доказу, не провели очних ставок, не опитали свідків. Вони вимагали від неї зізнання, але їм не вдалось примусити Жозефіну Діндо обмовити себе чи інших людей.

Читаючи особисті листи і скарги Жозефіни Костянтинівни та Бернарда Михайловича з проханням переглянути її справу, стає зрозуміло, що допитів було значно більше, але велись вони, очевидно, без протоколів, яких у справі немає. І хоча в кінці кожного протоколу стоїть її підпис, атмосфера допиту була така, що взагалі не було можливості його прочитати, тому вона їх підписувала не читаючи [24, т. 2, арк. 94].

В якості доказів у справі підшито два витяги із зізнань Івана Падалки, у яких говориться про те, що Жозефіна Діндо була «у тісних взаємозв'язках з дружиною Михайла Бойчука Софією Нелепінською-Бойчук» і через них, польок по національності, підтримувався зв'язок з польським консульством у Києві [24, т. 1, арк. 48-49]. Далі у справі – довідка про те, що Михайло Бойчук, Василь Седляр та Іван Падалка, як учасники антирадянської націоналістичної терористичної організації в 1937 р. засуджені Військовою колегією Верховного Суду СРСР за І-ю категорією, що означає розстріл; протокол допиту Михайла Бойчука, в якому навіть не згадується ім'я Жозефіни Діндо; довідка про те, що колишній голова Українського товариства культурних зв'язків із закордоном Л. І. Величко заарештований як агент іноземних розвідувальних органів і зізнався у шпигунській діяльності. Далі – обвинувальний висновок, у якому слідство встановило, що Жозефіна Діндо з 1927 р. була тісно пов'язана з Михайлом Бойчуком, а з 1935 р. – з Василем Седляром і Іваном Падалкою; через неї Михайло

Бойчук здійснював зв'язок з польським консульством у м. Києві; вона листувалась з людьми, які проживають у Німеччині, і особисто зустрічалась з особами, які приїжджали з-за кордону; була особисто знайома з колишнім головою Українського товариства культурних зв'язків з закордоном Львом Величком, який арештований як агент іноземних розвідок. На основі цього зроблено висновок, що Жозефіна Діндо є активним учасником антирадянської націоналістичної терористичної організації і її звинувачено за статтями 54-6 і 54-11 КК УРСР. У документі зазначено, що Жозефіна Діндо своєї вини не визнала. Затвердив обвинувальний висновок начальник ІV відділу УГБ НКВС УРСР майор держбезпеки Хатеневер Аркадій Миронович (Арон Меєрович) [24, т. 1, арк. 61-63]. Особлива нарада при НКВС СРСР від 22 листопада 1937 р. постановила Діндо Жозефіні Костянтинівні за контрреволюційну діяльність 10 років позбавлення волі [24, т. 1, арк. 64]. Ні суду, ні адвоката, ні особистої присутності не потрібно було, щоб перекреслити людині життя, обірвати творчий і професійний шлях, виврати десять років, приректи на рабську працю, голод і виживання.

17 січня 1938 р. Жозефіна Діндо була відправлена в КарЛаг НКВС – один з найбільших виправно-трудових таборів, розташований на території Карагандинської області Казахстану [28, арк. 1], а пізніше – в УралЛаг НКВС у Свердловській області.

Її чоловіка професора КХІ Бернарда Михайловича Кратка виключили з Компартії, звільнили з роботи і вислали з Києва у м. Чарджоу в Туркменії, де він працював різноробочим на будівництві. З часом він створив художню студію для молоді; на замовлення відділу мистецтв писав картини для Ашхабадського музею. Попередньо підготувавши працівників, організував фабрику з виробництва дрібної скульптури з гіпсу для широкого споживача. У 1945 р. йому дозволили повернутись до Києва [30, арк. 22].

Далі для Жозефіни Діндо потягнулось нестерпно важке, принизливе, холодне і голодне життя у виправно-трудових таборах, під конвоем, з виснажливою фізичною працею. «Копала землю, – пише вона у листівці чоловікові, – заробила за три місяці 3 крб. 75 коп.» [31, арк. 6], працювала жінка й на лісопоясах. В УралЛазі працювала також за фахом як скульптор. Виготовила барельєф Ф. Дзержинського і капітелі для оформлення ІІ-го відділу НКВС м. Долинка. У м. Туринськ виготовила скульптури для оформлення фонтану і місцевого театру [33, арк. 3-зв.]. На місяць дозволялось написати два листи 1-го і 15-го числа, отримати дві посилки [31, арк. 9]. Жозефіну Костянтинівну дуже підтримував Бернард Михайлович. Турбувався, у листівках вселяв надію на перегляд справи і віру у справедливість. Присланим посилкам з одягом і ліками рятували від переохолодження і хвороб, а яблука, цибуля, часник, сухарі, сало, консерви, топлене масло, чай, печиво – від голоду і виснаження. І впродовж 1938-1939 років обоє наполегливо писали скарги з проханням переглянути справу в усі можливі інстанції: прокурору Київської обл., в прокуратуру УРСР, Головну військову проку-

ратуру, наркомуну внутрішніх справ УРСР А. Кобулову, Секретарю ЦК КП(б)У М. Хрущову, прокуратуру СРСР, генеральному прокурору СРСР А. Вишинському, у редакцію газети «Правда», Голові Верховного Суду СРСР Депутату Верховної Ради І. Голякову, наркомуну внутрішніх справ СРСР Л. Берії. Отримували відмови у перегляді справи, відписки, але продовжували писати знову і знову.

У другій половині 1930-х рр. маховик масових репресій почав втягувати у свої лещата працівників наркомату внутрішніх справ України, де у 1938 р. досягла свого піку жорстока боротьба з «троцькістами, буржуазними націоналістами, ворогами народу та шпигунами іноземних розвідок, які проникли в органи НКВС». Проводились масові чекістські «чистки» – відправка у запас, звільнення з органів НКВС, арешти, розстріли керівників наркомату. У цих умовах скарги Жозефіни Діндо виявились корисними, як привід для збору компромату і «чисток». Відтак, на початку 1940 р. справу Жозефіни Діндо повернули на перегляд, а її саму – в Лук'янівську в'язницю м. Києва [28, арк. 5].

І знову були допити, у другому томі архівно-слідчої справи є вісім протоколів. Знову багаторазово давала детальні відповіді на ті самі питання. Але цього разу були допитані ще два свідки. За запитом надійшли довідки про те, що серед відвідувачів польського консульства Жозефіна Діндо не значилась. На запит НКВС дати виробничу характеристику про її педагогічну і творчу діяльність директор КХІ Ткаченко написав «виробничо-політичну характеристику», яка більше нагадувала плітки або донос. Він зазначав, що навчалась вона у «пансіоні буржуазних дітей у Варшаві», про себе «була високої думки, що не відповідало її професійним якостям», її «робота як скульптора-монументаліста була направлена на гоніння за грошима». У відраджень до Німеччини Ж. Діндо була направлена «ворогами народу» з Наркомпросу ... «Хвилею і ... Скрипником» і цьому сприяв її чоловік Б. Кратко, також «ворог народу». За самою скульпторкою «спостерігалось побутове розкладання», яке виявлялось у тому, що під час «відраджень до Москви вона зупинялась у готелі Інтурист», «одяг носила лише закордонного виробництва». Про її мистецтво у характеристиці написано всього три рядочки – «Ж. Діндо дотримувалась контрреволюційних ідей бойчукізму і мала з ним контрреволюційний зв'язок» [24, т. 2, арк. 83]. Відділ образотворчого мистецтва у своїй характеристиці констатував, що її роботи знаходяться у спецфонді музею, як ідейно-політично шкідливі, тому що вона належала до групи формалістів-бойчукістів [24, т. 2, арк. 84]. Тому за клопотанням слідчого була створена експертна комісія зі спеціалістів-скульпторів з метою здійснення експертизи скульптурних робіт Ж. Діндо для встановлення їхньої ідеологічної направленості. Експертна комісія визначила, що перші роботи Жозефіни Діндо виконані цілком відповідно до ідей Михайла Бойчука і його групи. Яскравим прикладом служить барельєф у селянському санаторії у Хаджибейському лимані в Одесі, де скульптури були стилізованими. Але наступні роботи

свідчать про поступовий відхід від бойчукізму, хоча окремі елементи бойчукістського трактування форми у роботах Жозефіни Діндо збереглися [24, т. 2, арк. 88-89].

Внаслідок перегляду справи Особлива нарада при НКВС СРСР 21 вересня 1940 р. прийняла рішення ... не реабілітувати митця, а ... зменшити термін її покарання з 10-ти років до уже відбутого строку (3,5 роки) у зв'язку з тим, що її «контрреволюційна діяльність не доведена», а її скульптурні роботи «мають елементи формалізму і українського націоналізму» [24, т. 2, арк. 91], і звільнити з-під варті. Отже, 3,5 роки позбавлення волі за «елементи формалізму» у творчості. І лише у 1988 р. за 35 років після смерті Жозефіни Діндо ця кримінальна справа була припинена за відсутністю складу злочину, а Жозефіна Діндо реабілітована [24, т. 2, арк. 136-137].

Після звільнення їй нікуди повернутись, тому що квартира, майно, місце роботи, майстерня з 22 скульптурами, які там залишилися на момент її арешту, – все втрачене. Хоча кримінальна справа її була припинена, а сама вона звільнена з ув'язнення, тавро «ворога народу» відклало відбиток на усе її подальше життя. Так, до викладацької діяльності їй більше ніколи не допустили, позаяк людині, яка була засуджена, не могли довірити виховання студентської молоді. На заяву відновити її на посаді доцента КХІ, директор інституту Штільман відмовив їй «за відсутністю вакансії» [26, арк. 2]. Близько року вона поневірялась у квартирі знайомих в одній кімнаті з господарями. І знову їй прийшлося оббивати пороги і писати листи до органів місцевої влади з проханнями повернути їй житло чи надати рівнозначне. Крім того, з'ясувалось, що в КХІ зникли 22 скульптури на суму 71500 руб., які після її арешту залишались у майстерні. Запитання до дирекції КХІ стосовно місцезнаходження скульптур ігнорувались. Тому вона змушена була звернутись до Українського відділення Управління з охорони авторських прав Спілки радянських художників, а останній – з позовом до суду [29, арк. 1-4]. Лише після цього почались пошуки скульптур, але вони були безрезультатними. Праця митця за кілька останніх років була знищена. Так само, як ретиви виконавці знищили твори Михайла Бойчука і бойчукістів, так зі страху, помсти або через небалість були знищені скульптури Жозефіни Діндо.

5 липня 1941 р. під час бомбардування Києва була поранена у ногу, тому не змогла евакуюватись з міста. В окупації залишалась у Києві, виживала, як могла. У своїх автобіографіях і кадрових документах про перебування на окупованій території писала, що ніде не працювала, лише стояла на обліку Відділу культури і освіти [32, арк. 1-зв.]. Як мала жити людина впродовж більше двох років не працюючи? Але тих, хто працював у період окупації, радянська влада вважала колаборантами, що було рівнозначно ворогу. Ольга Школьна, дослідниця творчості Жозефіни Діндо, наводить епізод з її життя періоду окупації. У тексті під назвою «Окупація. Частина І» краєзнавець із Луганська Ю. Чепурнов написав: «Скульптор Жозефіна Діндо після тривалих творчих пошуків успіш-

но закінчила виготовлення чудового бюста фюрера Адольфа Гітлера. Він буде встановлений в одній із шкіл. Нині Діндо працює над бюстом Германа Герінга – великого сина німецького народу» [34]. «У матеріалах архіву Жозефіни Діндо, що зберігся, ці факти творчості не відображені, – зазначає Ольга Школьна, – проте, можуть пояснити, чому реабілітація відбулася тільки у 1988 р., через 35 років після смерті скульптора, а не набагато раніше» [35, с. 125].

З 1943 р. продовжила творчу працю спочатку у скульптурній майстерні при Київському художньому інституті [26, арк. 4], а з 1946 р. – у виробничих майстернях Києва. Створила два десятки робіт партійних, військових і культурних діячів, зокрема бюсти і скульптури у повний зріст Леніна, Сталіна, Ворошилова, Кошового, Ватутіна, Хрущова, Литвиненко-Вольгемут [35, с. 131]. Разом з Бернардом Кратком працювала у Донецьку та інших містах.

Померла у 1953 р. від нещасного випадку, похована у Києві на Лук'янівському цвинтарі. Бернард Кратко пережив свою «кохану Зошку» на 7 років. На їхній спільній могилі стоїть бюст Бернарда Кратка роботи Жозефіни Діндо.

Перше, що впадає в очі, коли знайомишся з матеріалами архівно-слідчої справи, – за змістом вона мало чим відрізняється від інших справ репресованих викладачок вищів цього періоду, зокрема справи Софії Нелепінської-Бойчук [23], Теофілії Войславської [22], також за національністю польок. Для них характерна певна однотипність інформації. Питання слідчих групувалися навколо національної належності останніх і не відзначалися значною різноманітністю: коли і в якому зв'язку переселилися на проживання до СРСР; чи мають родичів або знайомих за кордоном; чи підтримується зв'язок з ними (листування, посилки, грошові перекази); чи зверталися до іноземних консульств, а далі – вимоги зізнань про проведення шпигунської роботи на користь якої-небудь іноземної держави. Слідчий не висунув ув'язненій конкретне обвинувачення, навіть перебуваючи вже у виправно-трудовому таборі, вона, аналізуючи допити, лише здогадувалась про причини її ув'язнення. Слідчі не пред'явили жодних доказів її вини, не були опитані свідки, співробітники, сусіди, знайомі, не проводилось очних ставок, від неї добивались лише зізнання. Слідство проводилось за спрощеною процедурою, у справі навіть відсутні деякі важливі процесуальні документи, наприклад друге клопотання, яким продовжили термін тримання під вартою Жозефіни Діндо ще на місяць. У справі обмежена обвинувальна частина, зате реабілітаційна частина більш значуща, доповнює прогалини слідства часу репресій, містить протоколи допитів свідків, довідки з консульств, експертні висновки, листи, скарги тощо.

Можемо констатувати, що за змістом, строками проведення і усіма ознаками ця справа належить до так званих «альбомних» операцій НКВС, які описує Ольга Гранкіна (Бажан) [4]. «Альбомними» ці справи називались тому, що був встановлений надто примітивний порядок винесення вироків, коли на аркуші з лівого боку писалися біографічні дані заарештова-

ного, з правого – дуже коротко суть справи. У центрі всі ці справи для зручності зшивалися в альбоми по сто аркушів, за підписом начальника управління і прокурора, направлялися на Особливу нараду НКВС СРСР для винесення вироку. Ольга Гранкіна (Бажан) зазначає, що «альбомна» операція проти польської нацменшини розпочалась після оперативного наказу наркома внутрішніх справ СРСР № 00485 від 11 серпня 1937 р., підписаного Генеральним комісаром держбезпеки М. І. Єжовим, і проводилась у період від 20 серпня до 20 листопада 1937 р.

Цікаво, яка доля спіткала катів з IV (секретно-політичного) відділу УГБ НКВС УРСР?

Оперуповноважена IV відділу УГБ НКВС УРСР Гольдман Пера Ісаківна. За її обвинуваченнями були спроваджені у табори або розстріляні не один десяток талановитих людей – науковців, літераторів, художників. Серед них і Михайло Бойчук, і Софія Нелепінська-Бойчук. Сергій Білокінь у дослідженні «Смерть Софії Нелепінської-Бойчук» коротко відтворює життєвий шлях Пери Гольдман. Вона народилась у березні 1901 року в родині дрібного торговця на Чернігівщині. Як і більшість енкаведистів, освіту мала нижчу. В органах НКВС працювала з 1922 року. Зробила добру кар'єру – 1946 року була майором держбезпеки. Під час «чекістських чисток» відбулась переляком [3].

Начальник III відділення IV відділу УГБ НКВС старший лейтенант Лифар Данило Григорович. Це його у листах Жозефіна Діндо називає садистом і негідником [31, арк. 3]. Народився він у 1901 р. у с. Келебердівка Харківської губернії у сім'ї заможного селянина, українець. Освіту отримав лише початкову. У 1920-1921 роках працював інструктором політпросвіти у волосному ревкомі, секретарем сільського ревкому, секретарем комбіву, головою комісії з продрозкладки. З 1921 р. і до 1939 р. працював на різних посадах в органах ВЧК-ОГПУ-НКВС. У 1938 р. був т. в. о. наркома внутрішніх справ Молдавської АРСР. Член ВКП(б) з 1930 року. 19 грудня 1937 р., саме після знищення школи українського монументального малярства бойчукістів (Михайла Бойчука, Івана Падалки, Василя Седляра, Івана Липинського, Софії Нелепінської-Бойчук та інших), заслання на 10 років Жозефіни Діндо, був нагороджений орденом Червоної Зірки. У липні 1939 р. зі званням капітана держбезпеки звільнений у запас НКВС з посади в. о. заступника начальника УНКВС Сталінської обл. УРСР за ст. 38 «в» – «неможливість використання на роботі Головним управлінням державної безпеки» [16]. Положення про проходження служби керівним складом ГУГБ НКВС [24]. У 1941 р. був мобілізований і служив в органах ОО НКВС і ГУКР СМЕРШ. Підполковник держбезпеки Д. Г. Лифар загинув у 1943 р., перебуваючи на посаді заступника начальника III відділу УКР СМЕРШ Південного фронту [13].

Оперуповноважений IV відділу НКВС сержант держбезпеки Казін Микола Олексійович – людина дивовижної героїчної і трагічної долі. Народився у 1910 році у с. Ситичі Белевського району Тульської області у родині селянина-батрака, росіянин. Уже



з 13 років працював по найму, був учнем коваля. У 1926 р. приїхав на заробітки на Донбас, працював чорноробочим на Кадієвському коксохімічному комбінаті, потім шахтарем на вугільній шахті № 36 у Кадіївці. У 1931 р. став членом ВКП(б). Закінчив робфах Харківського інженерно-економічного інституту і заочно – три курси Інституту радянського будівництва і права. В 1933 р. зарахований в органи держбезпеки. Служив у Харцизьку, Молдавії, Києві, Чернівцях. Нагороджений Знаком почесного працівника ВЧК-ГПУ (1939 р.), орденом Знак Пошани (1940 р.). У 1941 р., коли війська Південно-Західного фронту потрапили в оточення, був поранений і потрапив у полон. Життя йому врятувало те, що він устиг передоднягнутись і закопати свої документи, у полоні назвався рядовим сапером Віктором Клименком. Його підбрали селяни і відвезли у шпиталь для військовополонених, що знаходився у приміщенні Лохвицької школи на Полтавщині. Звідти йому вдалось втекти на млицих у ніч перед Різдом. До визволення України жив на окупованій території. У 1944 р. прийшов у розташування радянських військ і розповів усе, як було. Після перевірки і короткої підготовки його призначили командиром розвідувально-диверсійної групи «Валька» (з польськ. «боротьба»), яку закинули у районі Кракова із завданням ліквідувати генерал-губернатора Польщі Ганса Франка. Він діяв під псевдонімом «полковник Калиновський». Це ім'я за короткий час стало легендарним у Польщі. За його голову фашисти призначили 50 тисяч рейхсмарок і 20 гектарів землі. Він співпрацював з командиром групи «Голос» Євгеном Березняком – легендарним «майором Вихором». Але після війни підполковника Казіна позбавили військового звання і звільнили з органів НКВС як такого, що «не вселяє довіри», і він повернувся додому рядовим. Жив у м. Стаханові, працював інженером на комбінаті «Луганськвугілля» [19]. У 1970-ті роки Польща нагородила Миколу Казіна головною нагородою «Хрест Хоробрості». У 1990 р. і в СРСР було ініційовано питання про присвоєння Миколі Казіну Золотої Зірки Героя Радянського Союзу, знято документальний фільм. Але 19 серпня 1991 р., у день, коли оголосили про створення ГКЧП (у російській аббревіатурі) від серцевого нападу ветеран помер [21].

Заступник начальника III відділення IV відділу УГБ НКВС лейтенант держбезпеки Придатко Олексій Федотович. Народився 1905 р. у Варшаві. Член ВКП(б) з 1925 року. У грудні 1937 року за рішенням Особливої наради НКВС СРСР звільнений із виключенням з обліку НКВС за статтею 38 «а» Положення про службу в ГУГБ. Арештований у 1938 році. У 1957 році реабілітований [17].

Начальник IV відділу УГБ НКВС УРСР майор

держбезпеки Хатеневер Аркадій Миронович (Арон Меєрович). Народився 1905 р. у Мінську, єврей. Закінчив правовий відділ Інституту права та господарства Білоруського університету [11]. Він затвердив обвинувальні висновки проти письменників Івана Маловичка, Андрія Михайлюка, Анатолія Пятяка, Михайла Семенка, художника Миколи Івасюка, митрополита Василя Липківського та ін. Був призначений т.в.о. заступника наркома НКВС УРСР [11]. З 9 травня по 17 листопада 1938 р. – заступник начальника Управління НКВС Ленінградської області. 17 листопада 1938 р. був арештований. 21 травня 1940 р. Військова колегія Верховного суду СРСР за порушення соціалістичної законності за ст. 58-1 «а», 58-11 КК РРФСР міра покарання «За участь у змовницькій терористичній шкідницькій організації, що існувала в органах НКВС і за фальсифікацію кримінальних справ, застосування незаконних методів ведення слідства». 22 червня 1940 р. розстріляний. Нереабілітований [2]. Як бачимо, більшість із них понесли покарання, дехто зайняв місце своїх жертв.

**Висновки.** Доцент КХІ скульптор Жозефіна Діндо належала до незначної кількості жінок, які поповнили професорсько-викладацький корпус ВНЗ. Коли у 1930-ті роки науково-педагогічні кадри українських вишів були піддані нищівному удару репресивної сталінської машини, жінки нарівні з чоловіками потрапили під прес терору. І це було не випадково. Адаже саме жінка-мати, жінка – вчителька, викладачка, науковець, мисткиня чи письменниця формують нову особистість, і вони повинні передати наступним поколінням ті метастази страху і покори, які б паралізували волю до свободи й опору. Залканими і покірними легше не лише управляти та маніпулювати, але й моделювати поведінку цілих груп населення у майбутньому. Використання та аналіз матеріалів архівно-слідчих справ репресованих у поєднанні з іншими джерелами, зокрема листуванням, автобіографіями, спогадами, щоденниками тощо, дають факти для дослідження радянського політичного терору.

З архівно-слідчої справи відкрилась доля непересячної талановитої жінки. Жозефіна Діндо народилась у Польщі, повірила в ідеали свободи, рівності, справедливості, проголошені радянською владою, і обрала своєю другою батьківщиною СРСР. Тут вона отримала вищу освіту, стала визначним скульптором, доцентом вишу. Але в СРСР сформувався тоталітарний політичний режим, а засобом державного управління став кривавий терор. Через життя Жозефіни Діндо прокотився каток репресій, але у неї вистачило сили духу, щоб не втратити людської гідності, не визнати винною себе і не поклати вину на інших людей. Вона не опустила рук, боролась за своє життя, свободу, право на творчість.

#### БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ:

1. Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання [Текст]: Зб. наук. пр. / Укр. держ. НДІ арх. справи і документознавства, Держ. арх. Служби безпеки України; Редкол.: Р. Я. Пиріг (голова) та ін. – К.: АЗТ – Універсалресурси, 1998.
2. Білокін С. Документація грабіжників [Електронний ресурс] / С. Білокін. – Режим доступу: <http://www.s-bilokin.name/Culture/CultLosses1922/PlundersDocs.html>



3. Білокінь С. Смерть Софії Нелепінської-Бойчук [Електронний ресурс] / С. Білокінь. – Режим доступу: <http://www.s-bilokin.name/Personaliala/Nalepinska.html>
4. Гранкіна О. В. Архівно-слідчі справи другої половини 1937 року щодо представників національних меншин України. Джерелознавчий аналіз складу документів [Електронний ресурс] / О. В. Гранкіна. – Режим доступу: [http://memorial.kiev.ua/zurnal/pdf/01-02\\_1998/174.pdf](http://memorial.kiev.ua/zurnal/pdf/01-02_1998/174.pdf).
5. Гранкіна О. В., Пиріг Р. Я. Архівно-слідчі справи репресованих як історичне джерело [Текст] / О. В. Гранкіна, Р. Я. Пиріг // Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20-80-ті роки: Мат. Міжнар. наук. конф. (15-16 вересня 1994 р.) – К., 1998. – С. 38-44;
6. Гранкіна О.В. Деякі аспекти джерелознавчого аналізу архівно-слідчих справ у 1920–1950 рр. / О. В. Гранкіна // Український історичний журнал. – 1997. – № 4. – С. 49–57;
7. Гранкіна О.В., Московченко Н. П., Омельчук Д. В. Використання архівно-слідчих справ громадян, репресованих у 1920–1950-ті рр. Методичні рекомендації [Текст] / О. В. Гранкіна, Н. П. Московченко, Д. В. Омельчук. – К., 1997. – 34 с.
8. Даниленко В. Іздора, рідна сестра Лесі Українки: від сталінських таборів до еміграції [монографія] / В. М. Даниленко. – К. : Смолоскип, 2011. – 255 с.
9. Калакура Я.С. Особливості джерелознавчої критики архівно-слідчих документів [Текст] / Я. С. Калакура // Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання: зб. наук. пр. / Український держ. НДІ архівної справи і документознавства, Державний архів Служби Безпеки України ; ред. Р. Я. Пиріг [та ін.]. – К. : [б.в.], 1998. – 161 с. – С. 19-23.
10. Кузьменко М.М., Репресивна політика сталінського режиму стосовно науково-педагогічної інтелігенції радянської України у 20-30 роки ХХ ст. [Текст] / М. М. Кузьменко // Схід. – 2002. – № 2. – с. 22-28.
11. Організатори Биківнянської трагедії [Текст] // Персонал Плюс. – 2006. – № 22 (173) 31 травня – 6 червня.
12. Петренко І.М. Історик Наталія Мірза-Авакянц (1888–1940?): життя і наукова спадщина : [монографія] / І. М. Петренко. – Полтава : ПУЕТ, 2014. – 181 с.
13. Петров Н. В., Скоркин К. В. Кто руководил НКВД. 1934-1941. Справочник [Електронний ресурс] / Н. В. Петров, К. В. Скоркин / Общество «Мемориал». Российский государственный архив социально-политической истории. Государственный Архив Российской Федерации. – Москва, 1999. – Режим доступу: <http://www.memo.ru/history/nkvd/kto/biogr/index.htm>
14. Петровський Е. П. Архівно-слідчі справи як джерело вивчення історії репресій в Україні у 1937-1938 роках. Автореф. дис. ... канд. істор. наук за спец.: 07.00.06 – Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Київ, 2006 – 22 с.
15. Петровський Е. Документи архівно-слідчих справ як джерело вивчення методів провадження слідства органами НКВС на Одещині в період «великого терору» 1937-1938 рр. [Електронний ресурс] / Е. П. Петровський. – Режим доступу: <http://onu.edu.ua/pub/bank/userfiles/files/science/totalitarizm/doslid/petrovsky-docs-1937-38.pdf>.
16. Положение о службе в ГУГБ 16.10.1935 [Електронний ресурс] // Кадровый состав органов государственной безопасности СССР. 1935–1939. – Режим доступу: [http://nkvd.memo.ru/index.php/НКВД:Положение\\_о\\_службе\\_в\\_ГУГБ\\_16.10.1935](http://nkvd.memo.ru/index.php/НКВД:Положение_о_службе_в_ГУГБ_16.10.1935)
17. Придатко, А.Ф. [Електронний ресурс] // Кадровый состав органов государственной безопасности СССР. 1935–1939. – Режим доступу: [http://nkvd.memo.ru/index.php/Придатко,\\_Алексей\\_Федотович](http://nkvd.memo.ru/index.php/Придатко,_Алексей_Федотович)
18. Приказ Народного комиссара внутренних дел СССР от 31.07.1939 р. № 1541 // Кадровый состав органов государственной безопасности СССР. 1935–1939. Режим доступу: [http://nkvd.memo.ru/index.php/Документ:Приказ\\_НКВД\\_СССР\\_№\\_1541\\_от\\_31.07.1939](http://nkvd.memo.ru/index.php/Документ:Приказ_НКВД_СССР_№_1541_от_31.07.1939)
19. Скрипник А. За голову «Полковника Калиновского» фашисты пообещали 50 тысяч рейхсмарок и 20 гектаров земли [Електронний ресурс] / А. Скрипник // Служба зовнішньої розвідки України. – Режим доступу: [www.szru.gov.ua/index\\_ua/index.html%3Fp=1874.html](http://www.szru.gov.ua/index_ua/index.html%3Fp=1874.html)
20. Ткаченко В.В. У лещатах тоталітарного тиску: наукові кадри України у 20-30-ті роки ХХ ст. [Текст] / В. В. Ткаченко // Література та культура Полісся. – 2008. – Вип. 46. Проблеми літератури, історії та культури Полісся і України в сучасних дослідженнях / Відп. ред. та упоряд. Г. В. Самойленко ; Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя. – Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2008. – 292 с.
21. Трачук О. Мы не шли в атаку с криками: «За Сталина!» это было бы нелепо в тылу врага... [Електронний ресурс] / О. Трачук // Факты и комментарии. – 13.05.2008. – Режим доступу: <http://factu.ua/27947-мы-не-shli-v-ataku-s-krikami-za-stalina-eto-bylo-by-nelero-v-tylu-vraga>
22. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України), ф. 263, оп. 1, спр. 43910-фп Кримінальна справа Войславської Т. П.
23. Там само, спр. 58310 Кримінальна справа Нелепінської Бойчук С. О.
24. Там само, спр. 58338 Кримінальна справа Діндо Ж. К.
25. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (ЦДАМЛМ України), ф. 330, оп. 1, спр. 108.
26. Там само, спр. 167.
27. Там само, спр. 191.
28. Там само, оп. 2, спр. 7.
29. Там само, спр. 13.
30. Там само, оп. 3, спр. 1.
31. Там само, спр. 13.
32. Там само, спр. 14.
33. Там само, спр. 15.
34. Чепурнов Ю. Оккупация [Електронний ресурс] / Ю. Чепурнов // Жизнь Луганска. –2001. –15 февр. – Режим доступу: <http://shusek.livejournal.com/6036.html>
35. Школьна О. Мистецтво, народжене в червоному Харкові: Жозефіна Діндо як бренд революції / О. В. Школьна // Культура України : Збірник наукових праць / Харківська державна академія культури. Випуск 28. – Харків: ХДАК, 2009. –260. с.

## REFERENCES:

1. Arkhivno-slidchi spravy represovanykh: naukovo-metodychni aspekty vykorystannya [Archival investigation files repressed: the scientific and methodological aspects of use]. K.: AZT – Universalresursy, 1998. (in Ukrainian).
2. Bilokin', Serhiy. Dokumentatsiya hrabizhnykiv [Documentation robbers]. Access mode: <http://www.s-bilokin.name/Culture/CultLosses1922/PlundersDocs.html> (in Ukrainian).
3. Bilokin', Serhiy. Smert' Sofiyi Nelepins'koyi-Boychuk [Death of Sophia-Nelepinskoyi Boychuk]. Access mode: <http://www.s-bilokin.name/Personaliala/Nalepinska.html> (in Ukrainian).

4. Hrankina, O. V., 1998. Arkhivno-slidchi spravy druhoi polovyny 1937 roku shchodo predstavnykiv natsional'nykh menshyn Ukrainy. Dzhereloznavchyy analiz skladu dokumentiv [Archival investigation files second half of 1937 on the national minorities of Ukraine. Source-analysis of documents]. Access mode: [http://memorial.kiev.ua/zhurnal/pdf/01-02\\_1998/174.pdf](http://memorial.kiev.ua/zhurnal/pdf/01-02_1998/174.pdf). (in Ukrainian).
5. Hrankina, O. V., Pyrih, R. Ya., 1998. Arkhivno-slidchi spravy represovanykh yak istorychne dzherelo [Archival investigation files repressed as a historical source]. Totalitarna derzhava i politychni represiyi v Ukraini u 20-80-ti roky: Mat. Mizhnar. nauk. konf. (15-16 veresnya 1994 r.). K., 38-44 (in Ukrainian).
6. Hrankina, O. V., 1997. Deyaki aspekty dzhereloznavchoho analizu arkhivno-slidchykh sprav u 1920–1950 rr. [Some aspects of the analysis of source archival-investigation cases in the 1920-1950]. Ukrainys'kyi istorychnyy zhurnal 4, 49–57 (in Ukrainian).
7. Hrankina, O. V., Moskovchenko, N. P., Omel'chuk, D. V., 1997. Vykorystannya arkhivno-slidchykh sprav hromadyan, represovanykh u 1920–1950 ti rr. Metodychni rekomendatsiyi [Using archival-investigation cases citizens repressed 1920-1950-ies. Guidelines]. K., 34 (in Ukrainian).
8. Danylenko, Vasyl', 2011. Izydora, ridna sestra Lesi Ukrainky: vid stalins'kykh taboriv do emihratsiyi [Isidora sister Ukrainian Lesya from Stalin's camps to emigrate]. K.: Smoloskyp, 255 (in Ukrainian).
9. Kalakura, Ya. S., 1998. Osoblyvosti dzhereloznavchoyi krytyky arkhivno-slidchykh dokumentiv [Features of source criticism archival-investigative documents]. Arkhivno-slidchi spravy represovanykh: nauko-metodychni aspekty vykorystannya: zb. nauk. pr. Ukrainys'kyi derzh. NDI arkhivnoyi spravy i dokumentoznavstva, Derzhavnyy arkhiv Sluzhby Bezpeky Ukrainy. K., 161, 19-23 (in Ukrainian).
10. Kuz'menko, Mykhaylo Mykolayovych, 2002. Represyivna polityka stalins'koho rezhymu stosovno nauko-pedahohichnoyi inteli-hentsiyi radyans'koyi Ukrainy u 20-30 roky XX st. [Stalinist repressive policies regarding research and educational inteli-hentsiyi Soviet Ukraine in 20-30 years of the twentieth century]. Skhid 2, 22-28 (in Ukrainian).
11. Orhanizatory Bykivnyans'koyi trahediyi [Organizers Bykovnyanskie tragedy]. 2006. Personal Plyus 22 (173) 31 travnya – 6 chervnya. (in Ukrainian).
12. Petrenko, I. M., 2014. Istoryk Nataliya Mirza-Avakyants (1888–1940?): zhyttya i naukova spadshchyna [The historian Natalia Mirza Avakyants (1888-1940?): Life and scientific heritage]. Poltava : PUET, 181 (in Ukrainian).
13. Petrov, N. V., Skorkyn, K. V., 1999. Kto rukovodyl NKVD. 1934-1941. Spravochnyk [Who led the NKVD. 1934-1941. Directory]. Obshchestvo «Memorial». Rossyyskyi hosudarstvennyy arkhiv sotsyal'no-polytycheskoy ystoriy. Hosudarstvennyy Arkhiv Rossyyskoy Federatsiyi. Moskva. Access mode: <http://www.memo.ru/history/nkvd/kto/biogr/index.htm> (in Russian).
14. Petrovs'kyi, E. P., 2006. Arkhivno-slidchi spravy yak dzherelo vyvchennya istoriyi represiy v Ukraini u 1937-1938 rokakh [Archived investigating the case as a source for the history of repression in Ukraine in 1937-1938]. Kyiv, 22 (in Ukrainian).
15. Petrovs'kyi, Eduard. Dokumenty arkhivno-slidchykh sprav yak dzherelo vyvchennya metodiv provadzhennya slidstva orhanamy NKVS na Odeshchyni v period «velykoho teroru» 1937-1938 rr. [Documents archival-investigative cases as a source of study of methods of investigation proceedings by the NKVD in Odessa region during the «Great Terror» of 1937-1938]. Access mode: <http://onu.edu.ua/pub/bank/userfiles/files/science/totalitarizm/doslid/petrovsky-docs-1937-38.pdf>. (in Ukrainian).
16. Polozhenie o sluzhbe v GUGB 16.10.1935 [Regulations on the service in the GUGB 16.10.1935]. Kadrovyyi sostav organov gosudarstvennoy bezopasnosti SSSR. 1935–1939. Access mode: [http://nkvd.memo.ru/index.php/NKVD:Polozhenie\\_o\\_sluzhbe\\_v\\_GUGB\\_16.10.1935](http://nkvd.memo.ru/index.php/NKVD:Polozhenie_o_sluzhbe_v_GUGB_16.10.1935) (in Russian).
17. Pridatko, Aleksej Fedotovich. Kadrovyyi sostav organov gosudarstvennoy bezopasnosti SSSR. 1935–1939 [Staff of the state security bodies of the USSR. 1935-1939]. Access mode: [http://nkvd.memo.ru/index.php/Pridatko\\_Aleksej\\_Fedotovich](http://nkvd.memo.ru/index.php/Pridatko_Aleksej_Fedotovich) (in Russian).
18. Prikaz Narodnogo komissara vnutrennih del SSSR ot 31.07.1939 r. № 1541 [Order of the People's Commissar of Internal Affairs of the USSR of July 31, No. 1541]. Kadrovyyi sostav organov gosudarstvennoy bezopasnosti SSSR. 1935–1939. Access mode: [http://nkvd.memo.ru/index.php/Dokument:Prikaz\\_NKVD\\_SSSR\\_№\\_1541\\_ot\\_31.07.1939](http://nkvd.memo.ru/index.php/Dokument:Prikaz_NKVD_SSSR_№_1541_ot_31.07.1939) (in Russian).
19. Skrypnyk Aleksandr. Za holovu «Polkovnyka Kalynovskoho» fashysty poobeshchaly 50 tysyach reykhsmarok y 20 hektarov zemly [For the head of «Colonel Kalinovsky» the fascists promised 50,000 Reichsmarks and 20 hectares of land]. Sluzhba zovnishn'oyi rozvidky Ukrainy. Access mode: [www.szru.gov.ua/index\\_ua/index.html%3Fp=1874.html](http://www.szru.gov.ua/index_ua/index.html%3Fp=1874.html) (in Russian).
20. Tkachenko, V. V., 2008. U leschchatakh totalitarnoho tysku: naukovy kadry Ukrainy u 20-30-ti roky XX st. [In the grip of totalitarian pressure: brainpower Ukraine in 20-30 years of the twentieth century]. Literatura ta kul'tura Polissya 46. Problemy literatury, istoriyi ta kul'tury Polissya i Ukrainy v suchasnykh doslidzhennyakh / Vidp. red. ta uporyad. H. V. Samoilenko ; Nizhyn'skyi derzhavnyy universytet imeni Mykoly Hoholya. Nizhyn : NDU im. M. Hoholya, 292 (in Ukrainian).
21. Trachuk, Oleh, 2008. My ne shly v ataku s krykamy: «Za Stalina!» zto bylo by nelepo v tylu vraha... [We did not go on the attack with shouts: «For Stalin!» It would be ridiculous behind the enemy's back ...]. Fakty y komentaryy. Access mode: <http://facyt.ua/27947-my-ne-shli-v-ataku-s-krikami-za-stalina-eto-bylo-by-nelepo-v-tylu-vraga> (in Russian).
22. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv hromads'kykh ob'yednan' Ukrainy (TsDAHO Ukrainy) [Central State Archive of Public Organizations of Ukraine (Ukraine TSDAHO)]. F. 263. Op. 1. Spr. 43910-fp Kryminal'na sprava Voyslavs'koyi T. P. (in Ukrainian).
23. Tam samo [Ibid (Ukraine TSDAHO)], spr. 58310 Kryminal'na sprava Nelepins'koyi Boychuk S. O. (in Ukrainian).
24. Tam samo [Ibid (Ukraine TSDAHO)], spr. 58338 Kryminal'na sprava Dindo Zh. K. (in Ukrainian).
25. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv-muzeyi literatury i mystetstva Ukrainy (TsDAML Ukrainy). F. 330. Op. 1. Spr. 108. (in Ukrainian).
26. Tam samo [Ibid (Ukraine TSDAHO)], spr. 167. (in Ukrainian).
27. Tam samo [Ibid (Ukraine TSDAHO)], spr. 191. (in Ukrainian).
28. Tam samo [Ibid (Ukraine TSDAHO)], op. 2, spr. 7. (in Ukrainian).
29. Tam samo [Ibid (Ukraine TSDAHO)], spr. 13. (in Ukrainian).
30. Tam samo [Ibid (Ukraine TSDAHO)], op. 3, spr. 1. (in Ukrainian).
31. Tam samo [Ibid (Ukraine TSDAHO)], spr. 13. (in Ukrainian).
32. Tam samo [Ibid (Ukraine TSDAHO)], spr. 14. (in Ukrainian).
33. Tam samo [Ibid (Ukraine TSDAHO)], spr. 15. (in Ukrainian).
34. Chepurnov, Ju., 2001. Okkupacija [An occupation]. Zhizn' Luganska. Access mode: <http://shusek.livejournal.com/6036.html> (in Russian).
35. Shkol'na, Ol'ha, 2009. Mystetstvo, narodzhene v chervonomu Kharkovi: Zhofefina Dindo yak brend revolyutsiyi [Art born in Red Kharkov: Josephine Dindo as a brand revolution]. Kul'tura Ukrainy : Zbirnyk naukovykh prats'. Kharkiv'ska derzhavna akademiya kul'tury 28. Kharkiv: KhDAK, 260 (in Ukrainian).



УДК 13(38)»652»

doi: 10.15421/171746

## Репрезентация дихотомии духа и тела в культуре античной Греции

Т.В. Тесленко

c.spas.dp@i.ua

*Днепропетровский национальный университет железнодорожного транспорта  
имени академика В. Лазаряна**49100, Днепр, ул. Академика Лазаряна, 2*

Трансформации концептов духа и тела как основных бинарных оппозиций западноевропейской философии и культуры находятся в центре внимания ученых-постмодернистов, философов, социологов, психологов, литературоведов, теоретиков гендера и т.д., представляющих, как правило, междисциплинарный модус научного исследования. Введение постструктуралистами принципа телесности повлекло за собой переосмысление многих понятий, с использованием которых различие между «внутренним» и «внешним» практически снималось. С другой стороны, поскольку в русле герменевтической интерпретации любой текст находится в непрерывно изменяющемся контексте исторической ситуации, проблема повествования как взаимоотношения между «историей», нарративом и жизнью, занимая одно из ключевых мест в теории постмодернизма, представляется концептуально важной в научном анализе философии и культуры любой эпохи, тем более, мира древней Греции, в недрах которой произошел «разрыв» духа и плоти, оказавший огромное влияние на всю последующую классическую философию.

Гомер, собрав в «Иллиаде» и «Одиссее» этические нормы и предписания поведения своего времени, видел своих героев воплощением телесного совершенства, в то же время его фундаментальная ментальность продолжает оказывать свое влияние и сегодня: в «Иллиаде» ключевые слова – состязание миф, аргумент, убеждение; в «Одиссее» – море, свобода, приключения, богатство, знание. Однако, в целом, гомеровский человек характеризуется как «симфония» различных голосов: человек у Гомера обладает не «телом», но множеством различных органов и частей тела.

Слияние взаимоотношения «внутреннего» и «внешнего» в мире человека античной Греции получает воплощение в трагедиях Софокла, Эсхила, Еврипида, которые создали не только художественные образы, оказавшие огромное влияние на всю последующую литературную традицию, но и были «философами на сцене», «оракулами» этических идей, – как публичных, так и личных. И здесь важно подчеркнуть: конфликт бинарных сил аполлонического и дионисейского начал, являющийся «первичным конфликтом» всей западной культуры, в творениях Эсхила и Софокла представляет собой трансформацию, ведущую к их слиянию, у Еврипида – отчетливая репрезентация рационализма, осознание дуальности рационального и иррационального, тела и духа.

**Ключевые слова:** античность; нарратив; постмодернизм; субъект; телесность; текст

## The representation of the dichotomy of spirit and body in the culture of Ancient Greece

T.V. Teslenko

c.spas.dp@i.ua

*Dnepropetrovsk National University of Railway Transport Named after Academician V. Lazaryan  
2, Acad. Lazaryana St., Dnepr, 49100, Ukraine*

The transformations of the concepts of spirit and body being the main dichotomy of the Western philosophers are in the focus of postmodern theorists – philosophers, literary antics sociologists, gender researchers, etc., thus they are usually representing the inter-disciplinary modus of postmodern scientific analyses. The introduction of the principle of corporeality by post-structuralists caused the rethinking of many classical concepts, which in its turn, led to the elimination of differences between «the Outer» «the Inner». On the other hand, as in hermeneutics any text is considered as being put in the continuously changing context of history and culture, the problem of narration is understood as the interrelation between «a history», «a narrative» and life in the broad meaning of this notion. The latter is considered as the conceptually significant in the analysis of the philosophy and the culture of any epoch, and in the particularly context, the culture of Ancient Greece is of paramount importance. Moreover, it gave birth to the disruption of soul and body of spirit and flesh and, thus, influenced greatly the subsequent development of the Western classical philosophy.

Homer, having collected the ethical norms and prescription for the behavior of the Greeks in «Illiad» and «Odyssey», depicted his heroes as an embodiment of the physical perfection. At the same time, Homer's fundamental mentality is still influential at the beginning of the third millennium: in «Illiad» the key words are contest, dispute, war, argument, persuasion; in «Odyssey» – freedom, adventure, wealth, knowledge. On the whole, the man of Homer is characterized as «a symphony of many voices». Homer's man does not possess «the body», he possesses different organs and parts. However, the discovery of the body

**Цитування даної статті:** Тесленко Т.В. Репрезентация дихотомии духа и тела в культуре античной Греции / Т.В. Тесленко // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2017. – Т. 20. – № 3(143). – С. 87-92.

**Citation of this article:** Teslenko, T.V., 2017. Rerezentaciya dihotomii duha i tela v kul'ture antichnoj Grecii [The representation of the dichotomy of spirit and body in the culture of Ancient Greece]. Scientific and theoretical almanac «Grani» 20; 3(143), 87-92. doi: 10.15421/171746 (in Russian).

**Peer-reviewed; approved and placed:** 11.02.2017

by Homer had great consequences: sexuality and sensuality are among the most valuable gifts of ancient Greece to the modern world. The complicated interrelations of «the Outer» and «the Inner» in the world of the Ancient Greece are represented in the tragedies of Aeschylus, Sophocle and Euripides. They created not only literary images that made bad enormous impact on the Western culture, they were «philosophers on the stage» teaching morality in both public and private spheres of life.

In Aeschylus's tragedies the most important problems of the opposition of the individual and the society are represented on the stage; Sophocle, who made the tragedy «go down from Heaven to the Earth» paid great attention to the man in his inner world transformations; Euripides, who described people as they were in their real lives, also connected his intentions with presentation of the inner world of human beings, both man and women. Especially interesting is the role of women in Euripides' tragedies: the most remarkable examples of self-sacrifice are given by Euripides' heroines. The Greek woman in Euripides' tragedies is a morally mature human being, she is self-conscious, and her attitude to the world is critical. Special attention should be paid to the consideration of the Appolonian and Dionysian forces which are declared to be «the primary conflict» of the Western culture. Being a philosophical and literary dichotomy in Sophocles' and Euripides' tragedies, they represent the transformations, which led to their confluence. The corporal sensuality of the Ancient Greece literature, promoting the transformations of sensuality into art, nowadays is still one of the key narratives of Western culture, both in its high and low versions.

**Keywords:** antiquity; narrative; postmodernism; subject; corporeality; text.

### Репрезентація дихотомії духу і тіла в культурі античної Греції

Т.В. Тесленко

*c.spas.dp@i.ua*

*Дніпропетровський національний університет залізничного транспорту  
імені академіка В. Лазаряна,  
49100, Дніпро, вул. Академіка Лазаряна, 2*

Трансформації концептів духу і тіла як основних бінарних опозицій західноєвропейської філософії та культури знаходяться в центрі уваги вчених-постмодерністів, філософів, соціологів, психологів, літературознавців, теоретиків гендеру і т.д., що представляють, як правило, міждисциплінарний модус наукового дослідження. Введення постструктуралістами принципу тілесності спричинило переосмислення багатьох понять, з використанням яких відмінність між «внутрішнім» і «зовнішнім» практично знімалося. З іншого боку, оскільки в руслі герменевтичної інтерпретації будь-який текст знаходиться в безперервно змінному контексті історичної ситуації, проблема оповіді як взаємовідносини між «історією», нарративом і життям, займаючи одне з ключових місць в теорії постмодернізму, представляється концептуально важливою в науковому аналізі філософії та культури будь-якої епохи, тим більше, світу древньої Греції, в надрах якої стався «розрив» духу і плоті, що зробив величезний вплив на всю подальшу класичну філософію.

Гомер, зібравши в «Іліаді» і «Одіссеї» етичні норми та приписи поведінки свого часу, бачив своїх героїв втіленням тілесної досконалості, в той же час його фундаментальна ментальність продовжує надавати свій вплив і сьогодні: в «Іліаді» ключові слова – змагання міф, аргумент, переконання; в «Одіссеї» – море, свобода, пригоди, багатство, знання. Однак, в цілому, гомерівська людина характеризується як «симфонія» різних голосів: людина у Гомера володіє не «тілом», а безліччю різних органів і частин тіла.

Злиття взаємин «внутрішнього» і «зовнішнього» в світі людини античної Греції отримує втілення в трагедії Софокла, Есхіла, Евріпіда, які створили не тільки художні образи, що зробили величезний вплив на всю подальшу літературну традицію, але були «філософами на сцені», «оракулами» етичних ідей, – як публічних, так і особистих. І тут важливо підкреслити: конфлікт бінарних сил аполлонічного і діонісейського начал, що є «первинним конфліктом» всієї західної культури, в творіннях Есхіла і Софокла є трансформацією, що веде до їх злиття, в Евріпіда – виразна репрезентація раціоналізму, усвідомлення дуальності раціонального і ірраціонального, тіла і духу.

**Ключові слова:** античність; нарратив; постмодернізм; суб'єкт; тілесність; текст

**Постановка проблеми.** Трансформации концептов духа и тела, вписанные в публичные структуры власти и сексуальности в «постсовременных условиях», и сегодня, в начале XXI века, находятся в фокусе внимания ученых-постмодернистов, представляющих такие разные направления и теории, как постструктурализм и герменевтика, психоанализ и деконструкция, семиотика и гендерные исследования. Введение постструктуралистами принципа телесности повлекло за собой, по единодушному мнению ученых, переосмысление многих понятий, связанных, в первую очередь, с концептами субъекта и субъективации [14].

В результате было переосмыслено и само представление о внутреннем мире человека: например, с введением понятия «телесность сознания» (М. Мер-

ло-Понти и др.) различие между «внутренним» и «внешним» практически снималось. С другой стороны, провозгласив «все» текстом, теоретики тем самым внедрили в постструктуралистско-постмодернистский дискурс утверждение о том, что само тело является текстом: «нет ничего существующего вне текста» [1, с. 21]. В подобном ряду постмодернистской концептосферы находится, на наш взгляд, и «социальное тело» Ж. Делеза, и «тело без органов» Ф. Джеймсона, и «эротическое тело» Р. Барта.

Переходя к проблеме герменевтики в качестве интерпретации текста, в нашем случае – письменного текста, необходимо подчеркнуть: письмо, являясь модальностью языка, репрезентирует непрерывное развитие в лингвистической по своему существу ком-



муникации [6, с. 353]. Таким образом мысль «скрывается/порождается» текстом, с одной стороны, а с другой – любой текст находится в условиях изменяющегося мира, в нашем случае – в необратимо и непрерывно изменяющемся контексте исторической ситуации, социальных условий, биографических деталей и т. д.

**Анализ исследований и публикаций.** Вопрос повествования, нарратива, который постоянно находится в центре внимания исследователей-постмодернистов, также важен в русле данной работы, поскольку «повествовательные жанры» включают в себя, по утверждению Р. Барта, и миф, и легенду, и новеллу, и эпопею, и витраж, и кинематограф, и бытовой разговор. Повествование, пишет Р. Барт, – «пренебрегает разницей между высокой и посредственной литературой, преодолевая национальные, исторические и культурные барьеры, оно присутствует в мире как сама жизнь» [2, с. 353].

Проблема повествования, которая постоянно находится в центре внимания ученых-постмодернистов, занимает приоритетное место в работах П. Рикера, Ф. Джеймсона, П. Брукса, Р. Барта и многих других литературоведов, исследователей, философов, психоаналитиков и т. д. Западные теоретики постмодерна рассматривают нарратив в контексте проблемы взаимоотношений между историей – нарративом – и жизнью, как выявление специфически нарративных способов осмысления мира, как особую форму существования человека, как присущий только человеку модус бытия [7]. Ж-Ф Лиотар, утверждая в своей знаменитой концепции меганарратив, что знание существует как нарративное (ненаучное), подчеркивает, что первое признается повествованием и легитимным слушанием без доказательств, поскольку они принадлежат одной и той же культуре. Второй вид знания, научная история, использует только констатирующие высказывания, легитимность которых должна быть научно доказана. Информационное, или постиндустриальное общество, по Лиотару, предъявило совершенно новые требования к знанию, в котором место великих нарративов («grand narratives») заняли «маленькие истории» («polite narratives») и «идеальные нарративы» [17]. Ученый пишет, что если все упростить до предела, то под «постмодернизмом» понимается недоверие к «мегарассказам». Несколько иную по сравнению с Лиотаром трактовку меганарративов дает Ф. Джеймсон, который утверждает, что «повествование» – не столько литературная форма или структура, сколько «эпистемологическая» категория. Подобно кантовским категориям времени и пространства, она может восприниматься не как черта нашего эмпирического восприятия, но как одна из абстрактных координат, внутри которых мы познаем мир. Иными словами, мир доступен и открывается человеку лишь в виде историй и рассказов о нем [15]. Согласно М. Фуко, человек является спекулятивным элементом господствующей в современных обществах власти-биовласти: гуманитарные науки также возникают в результате практик биовласти. В контексте постмодернистских концепций М. Фуко

исследователи, рассматривающие как научные тексты так и литературные произведения, ищут в них выражение таких антропологических категорий как «тело» и «телесность», более того, многие теоретики стремятся передавать свои философские изыскания в форме «телесности» (Ю. Кристева, М. Виттиг, П. Клоссовски и др.). В результате постмодернизм переосмысливает само представление о внутреннем мире человека, поскольку с введением понятия «телесное сознание» различие между внутренним и внешним оказывается снятым (М. Т. Крейн, Ж. Делез, Ф. Гвагарт и др.)

**Цель исследования.** Основная цель работы состоит в том, чтобы раскрыть и подвергнуть историко-философскому анализу содержание культурной репрезентации концепции духа и тела в литературе классиков античного мира Греции.

**Изложение основного материала.** Для анализа трансформации представлений о духовности и телесности необходимо обращение к философии и культуре античного мира – к учениям и трудам писателей и философов досократовской эпохи, в недрах которой произошел «разрыв» духа и плоти, оказавший огромное влияние на всю последующую классическую философию.

Следует отметить, что античность была эпохой, оставившей в европейской культуре первую, теоретически разработанную концепцию духа и тела. В произведениях своей литературы и искусства античность завещала нам образцы неувядаемой красоты и бесконечного удивления: «...все, что движется в нашем мире, имеет свое начало в Греции» [3, с. 5]. Ярчайшими представителями литературы досократовской эпохи являются, как известно, Гомер, Софокл, Эсхил и Еврипид.

Безусловно, «Иллиада» и «Одиссея» (VIII век до н. э.) представляют собой классику, определившую всю культуру древней Греции. Как замечают исследователи, эпосы Гомера представляли своего рода «складские помещения», хранящие ценности – этические нормы и предписания поведения, то есть были заполнены информацией, детально расписывающей, что значит быть не просто человеком, а быть «греком». Гомер присутствовал повсюду в античном мире, все были хорошо знакомы с его историями и по устным «повествованиям», и посредством «уличного» искусства [12]. Фундаментальная ментальность Гомера продолжает оказывать свое влияние и сегодня. В «Иллиаде», как указывают ученые, ключевые слова – состязание, спор, аргумент, убеждение – то есть то, что мы полагаем объективностью и, в конечном счете, наукой. В «Одиссее» мы видим, что море – это свобода, приключения, богатство и знания – факторы, важные для развития науки и сегодня. Гомер видел своих «героев» воплощением телесного совершенства, что и сейчас является распространенной идеей: два «идола» западной культуры – это «знаменитость» и «спортсмен-боец», достигающие своего статуса посредством физической красоты или физической силы и смелости [13]. Именно эти образы доминируют сегодня не только в западно-европей-

ской, но и в нашей культуре как идеалы, к которым нужно стремиться «постсовременному» человеку.

А. Ф. Лосев пишет, что примат телесности, естественности и физического совершенства весьма отчетливо обнаруживает себя в гомеровском эпосе: «Здесь этическое мало чем отличается от того, что естественно свойственно человеку и что почти никак не зависит от таких понятий, которые мы теперь считаем по преимуществу моральными, вроде совести, долга, обязанности, борьбы с чувственными излишествами» [8]. Для Гомера гораздо важнее красота тела, физическая сила, великолепие одежды, блестящее развитие интеллекта, счастье, успех, слава, чем мораль в собственном смысле этого слова, продолжает А. Ф. Лосев. Одиссей Гомера предстает умным, красноречивым, ловким, изворотливым, отважным, терпеливым героем. У Гомера постоянно говорится о красоте женщин, мужчин, «всяких предметов», тем не менее, замечает А. Ф. Лосев, в эстетике Гомера красота не играет самостоятельной роли: красота Елены не является причиной войны; Парис, хотя и прославляется за красоту, но его красота есть, скорее всего, сластолюбие. Для гомеровских героев гораздо большее значение имеют огромные размеры, огромный рост, сила, физическая мощь и т.д. Ахилл, Агамемнон, Гектор, Аякс и др. – «гиганты», может быть даже «чудовища». Эпитет «прекрасный» часто соединяется у Гомера с эпитетом «великий», и это не только относительно мужчин, но и о женщинах: такой является, например, Афина в «Одиссее». О красоте богов у Гомера говорится редко, замечает А.Ф. Лосев, зато они всегда рисуются великанами и гигантами [8].

Происхождение людей в эпосе Гомера почти не затрагивается, жизнь их коротка, полна скорби и зависит от произвола богов. При этом в своих поступках они руководствуются скорее страстями, чем разумом или нравственными соображениями. Тем не менее, в человеке Гомера различаются тело и три вида духа: «Психе» – начало жизни и источник движения тела, она покидает тело после его смерти и перемещается в Аид. «Тюмье» – это аффективно-волевая часть духа; третий вид – «Ноос» – ум. Согласно философским взглядам Гомера, богам и людям присущи все три вида духовности, животным – только два первых. В Аиде психе ведет призрачное существование: «...там только тени умерших людей, сознания лишённые» [5].

Размышляя о сложном мире античного человека, ученые замечают, что у обретенного духа и осознанной души имеется обратная сторона, скрытая за общепринятым представлением о человеке и моделью антропологического развития. Обретя дух и превратившись в объект саморефлексии, человек начал скрывать телесное, считая тело бессмысленным и отвергая его как источник познания. Бесспорно, обретение духа ведет к потере телесного [10]. Однако, если вернуться к эпохе до «обретения духа» и перехода от мифа к Логосу, то в целом гомеровский человек характеризуется как «симфония импульсов и голосов» различного происхождения. В отличие от современ-

ного человека он воспринимает свое тело не как единый организм, а как нечто неоднородное, наделенное различными характеристиками, то есть гомеровский человек обладает не телом (в современном понимании этого слова), но множеством различных органов и частей тела [10, с. 317].

У Гомера тело оживляется не за счет сердца, а за счет крови. Ядром гомеровских представлений о человеке становится идея телесного воплощения сил, вызывающих импульс активности и побуждающих к действию. В текстах гомеровских поэм отсутствует множество необходимых и важных для нас, современных людей, понятий, относящихся к изображению человека. У него, например, нет слов, обозначающих индивидуальность, личность и ее особенности [10, с. 58]. Как утверждается, эротика стала одним из самых ценных «даров», полученных человечеством от греков. Не осуждая сексуальные желания с позиции морали, древние греки превратили эротика в искусство. Понятие любви в античные времена было еще очень неопределенным, поэтому Гомер у него умалчивает, рассказывая вместо этого о страстях, овладевающих его героями и терзающих их, когда они пытаются достичь своей эротической цели, например, борются за прекрасную Елену. Известно, что тело человека – мужчины и женщины – воплощается у древних греков также и в скульптурах Мирона, Фидия и Поликлета. «Открытие» ими тела привело, как отмечается, к далеко идущим последствиям: сам стиль культуры этого периода получил название скульптурного.

Сложные взаимоотношения «внутреннего» и «внешнего» в мире человека античной Греции получают воплощение в трагедиях Эсхила, Софокла и Еврипида. С тех пор, как Эсхил написал трагедию «Прометей прикованный», внимание к ней не ослабевает. Бесспорно, суждения о том, что в великом произведении решались важнейшие проблемы отношения индивида и человечества, абсолютно верны. Также нет сомнений и в том, что гений Эсхила вырос в самую трудную историю Афин. Все это, безусловно, нашло отражение в его творчестве, и в том числе в «Прометее». Эсхил, «отец трагедии», которому античные ученые приписывают 90 драматических произведений (из них 72 пьесы, известные нам по заглавиям), в своем «Прометее прикованном» увековечил, по классическому определению, образ «борца за свободу и счастье человечества»; эта трагедия, как известно, была одним из любимых произведений К. Маркса. Влияние «Прометея прикованного» на всю последующую всемирную литературу трудно переоценить: только в XVIII и XIX вв. образ Прометея встречается у Вольтера, Гете, Шелли, Байрона и других великих литераторов. Софокл, заставивший трагедию «спуститься с небес на землю», основное внимание в своих произведениях уделил человеку и проявлениям его внутреннего мира. Например, в «Царе Эдипе» все внимание Софокла сосредоточено на чувствах, овладевавших Эдипом по мере того, как он узнает о совершенных им преступлениях.

«Мир пошатнулся!» – эти слова шекспировского

Гамлета пронизывают драматургию Еврипида, – утверждают ученые [11, с. 22]. Безусловно, и Эсхил, и Софокл видели в мире много вольных или невольных проявлений зла. Но за страданиями отдельных людей, за жертвами и испытаниями Эсхил отчетливо видел конечную цель мироздания – торжество справедливости. В трагедиях Софокла непосредственная причинная связь между поведением людей и высшей волей богов слабее, чем в мировоззрении Эсхила; тем не менее и у него нарушение существующих нравственных норм приводит к падению объективно виновного человека. У Еврипида все иначе. Известно определение, данное Софоклом своему собственному творчеству: он, Софокл, изображает людей такими, какими они должны быть, а Еврипид – такими, каковы они на самом деле [11, с. 32], то есть именно Еврипид сосредоточил свое основное внимание на внутреннем мире человека – как мужчины, так и женщины.

Еврипид, которого в древности называли «философом на сцене», одним из первых обратился к изображению любовного конфликта в трагедии и сделал любовную страсть движущим мотивом событий, интересно отметить, что женщины, в целом, занимают видное место в произведениях Еврипида («Гекуба», «Троянки», «Электра», «Финикиянки», «Ифигения в Авлиде», «Алкеста», «Медея», «Андромаха»). В данном контексте важно отметить, что в конце V в. до н.э. у Еврипида греческая женщина достигает большой нравственной зрелости, ее самосознание пробудилось, и она начинает критически относиться к окружающим явлениям. Самые замечательные примеры самопожертвования во имя родины дают именно героини Еврипида. Противоречие между идеалом и действительностью, мечты об уничтожении зла и неправды также отображены в его женских образах. В высшей степени показательны примеры самопожертвования героинь: Ареста добровольно умирает, и ее жертва имеет тем большее значение, что она понимает ценность жизни. С полным осознанием этого умирает Ифигения, Макария, Поликсена. Тем более значительно выглядят женские образы у Еврипида, если представить то пренебрежение к духовному миру женщин, которое характерно для античного мира и связано – в большей степени – с принципиальным для античной Греции предпочтением гомосексуальной любви.

Исследователи отмечают, что, начиная с текстов Платона, античные мыслители подчеркивают контрастность дефиниций, связанных с мужским и женским [4]. Мужское, по Платону, – это «духовная беременность», а женское – «телесное». Тем более интересным представляется в данном контексте «греческое Просвещение» (вторая пол. V в. н. э.) с его эмансипацией личности и развитием индивидуализма. Что касается «женского вопроса», то последнее нашло отражение в двух направлениях: в отказе от условий морали, в нарушении установленных правил приличий и нравственности и в стремлении женщин к высшему образованию [3, с. 80]. Женская эмансипация, отрешенная от обычной

нравственности, нашла свое крайнее выражение в гетеризме: гетеры, «жрицы свободной любви», играли, как отмечают исследователи, в тогдашнем обществе важную роль и были окружены поклонением, воплощая, в некоторой степени, – «синтез» телесного и духовного. Кроме перечисленных качеств, как правило, они были еще и хорошо образованы. В целом, стремление женщин к высшему образованию в Греции было чрезвычайно жизненным. Исследователи пишут, что, начиная с первых шагов греческой философской мысли в VI в. и до падения античной культуры, перед нами проходит ряд женщин, с увлечением занимавшихся наукой и философией [3, с. 82]. Творчество Еврипида приобрело наибольшую популярность и получило достойную оценку со временем; после смерти его считали самым популярным и знаменитым античным драматургом V в. до н. э. Ему принадлежит гипотеза о первоначальной неразделенной материальной массе, потом разделившейся на эфир (небо) и землю, после чего и появились растения, звери и люди. Он критически относится к мифологии, как к основе народной греческой религии, признает божественную сущность, управляющую миром, но видит ее преимущественно не в лице обычных для греческой мифологии представителей; и изображает богов всегда с самых критических сторон, он осуждает захватнические войны и агрессивно относится к спартамцам из-за их жестокости в обращении с пленными и т. д.

Бесспорно, античный мир Греции в своих культурных репрезентациях подарил миру изображения борющегося и страдающего человека, но в борьбе и страданиях утверждающего свою человеческую сущность. Теоретики не раз замечали, что греческий мир имел свою «древность», свое «средневековье» и свое «новое время». Однако всякий исторический факт индивидуален. Ф. Ницше писал в «Рождении трагедии» о том, что творения Эсхила и Софокла представляют вершину слияния аполлонического и дионисийского, в то время, как трагедии Еврипида проникнуты сократическим рационализмом [9]. И здесь, на наш взгляд, уместно вспомнить то, что доказывает К. Палья: первичный конфликт всей западной культуры – это конфликт бинарных сил аполлонических и дионисийских начал [16], то есть начал духа и тела, рациональности и иррациональности.

**Выводы.** Получив отражение в философском дискурсе, мир культуры античной Греции позволяет анализировать зарождение многих бинарных оппозиций, социокультурных стереотипов и подходов к их трактовке. Если в русле бинаризма, присущего всей классической философии, главенствующее положение занимает дихотомия духа и тела, то в культурных нарративах и соответствующих дискурсах Древней Греции последнее приобретает форму конфликта аполлонического и дионисийского начал. В то же время необходимо заметить, что в литературе Древней Греции дуальность духа и тела не носили характер резкого противопоставления, присущий античной философии, что во многом является следствием введения чувственного опыта во внутренний мир героев

Гомера, Эсхила, Софокла и Еврипида. Телесная чувственность главных действующих лиц литературы античной Греции, способствовав превращению эротики в искусство, повлекла за собой рождение нар-

ратива телесного совершенства; последний в своих формах и модификациях и сегодня является одним из самых влиятельных нарративов в западной культуре как в ее высокой, так и низкой линии.

#### БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЕ ССЫЛКИ:

1. Барт Р. SZ [Текст] / Р. Барт. М.: Академический Проект, 2009. – 373 с.
2. Барт Р. Нулевая степень письма. [Текст] / Р. Барт – М.: Академический Проект, 2008. – 431 с.
3. Бузескул В. П. Античность и Современность [Текст] / В. П. Бузескул – Л.: Наука и школа, 1924. – 143 с.
4. Власова Т. И. Формирование гендерных стереотипов в западноевропейской философии [Текст] / Т. И. Власова – К.: Генеза, 2006. – 296 с.
5. Гомер. Одиссея [Текст] / Гомер – М.: Наука, 2000. – 488 с.
6. Деррида Ж. Поля философии [Текст] / Ж. Деррида – М.: Академический Проект, 2012. – 376 с.
7. Илин И. П. Нарратив [Текст] / И. П. Илин // Западное литературоведение XX века. Энциклопедия. – М.: Интрада, 2004. – 560 с.
8. Лосев А. Ф. История античной эстетики [Текст] / А. Ф. Лосев – М.: «АСТ», 2000 – Т. 1. – 624 с.
9. Ницше Ф. Рождение трагедии из духа музыки [Текст] / Ф. Ницше – М.: Азбука. 2014. – 224 с.
10. Хейстад У. М. История сердца в мировой культуре [Текст] / У. М. Хейстад – М.: «Тест», 2009. – 317 с.
11. Ярхо В. Драматургия Еврипида и конец античной героической трагедии [Текст] / В. Ярхо // Еврипид. Трагедии. М.: «Художественная литература», 1969. – 540 с.
12. Carrier R. Heroic Values in Classical Depiction of the Soul [Текст] / Heroic Carrier R. // <http://www.richardcarrier.info/HomerTsoVirgil.pdf?973461>.
13. Davidson J. A. The Homeric Question [Текст] / J. A. Davidson // A Companion to Homer. Eds. A. B. Wall and F. Stubbings. – New York: at Martin Press. – 234 p.
14. Jameson F. Postmodernism or The Cultural Logic of date Capetalim. [Текст] / F. Jameson – London, New York: Verso, 2009. – 438 p.
15. Jameson F. The Political Unconscious: Yarrative as a Socially Symbolic Act. [Текст] / F. Jameson – London: Goutledge, 1996. – 305 p.
16. Paglia C. Sexual Personae: Art and Decadence from Nefertiti to Emily Dickinson. [Текст] / C. Paglia – Yale Unniversity Press, 1990. – 732 p.
17. Postmodern Condition: a Gepont on knowledge // The Postmodern History geader: London and New York: Routlete, 1997. – 464 p.

#### REFERENCES:

1. Bart, R., 2009. SZ [SZ]. Moscow, 373 (in Russian).
2. Bart, R., 2008. Nulevaja stepen' pis'ma [Zero degree of writing]. Moscow, 431 (in Russian).
3. Buzeskul, V. P., 1924. Antichnost' i Sovremennost' [Antiquity and Modernity]. Leningrad, 143 (in Russian).
4. Vlasova, T. I., 2006. Formirovanie gendernyh stereotipov v zapadnoevropejskoj filosofii [Formation of gender stereotypes in Western European philosophy]. Kyiv, 296 (in Russian).
5. Gomer., 2000. Odisseja [Odyssey]. Moscow, 488 (in Russian).
6. Derrida, Zh., 2012. Polja filosofii [Fields of philosophy]. Moscow, 376 (in Russian).
7. Ilin, I. P., 2004. Narrativ [Narrative]. Moscow, 560 (in Russian).
8. Losev, A. F., 2000. Istorija antichnoj jestetiki [The History of Ancient Esthetics]. 1. Moscow, 624 (in Russian).
9. Nicshe, F., 2014. Rozhdenie tragedii iz duha muzyki [The birth of tragedy from the spirit of music]. Moscow, 224 (in Russian).
10. Hejstad, U. M., 2009. Istorija serdca v mirovoj kul'ture [Heart History in World Culture]. Moscow, 317 (in Russian).
11. Jarho, V., 1969. Dramaturgija Evripida i konec antichnoj geroicheskoj tragedii [The dramaturgy of Euripides and the end of the ancient heroic tragedy]. Moscow, 540 (in Russian).
12. Carrier, R. Heroic Values in Classical Depiction of the Soul // <http://www.richardcarrier.info/HomerTsoVirgil.pdf?973461> (in English).
13. Davidson, J. A. The Homeric Question // A Companion to Homer. Eds. A. B. Wall and F. Stubbings. New York: at Martin Press. 234 p. (in English).
14. Jameson, F., 2009. Postmodernism or The Cultural Logic of date Capetalim. London, New York: Verso, 438 p. (in English).
15. Jameson, F., 1996. The Political Unconscious: Yarrative as a Socially Symbolic Act. – London: Goutledge, 305 p. (in English).
16. Paglia, C., 1990. Sexual Personae: Art and Decadence from Nefertiti to Emily Dickinson. Yale Unniversity Press, 732 p. (in English).
17. Postmodern Condition: a Gepont on knowledge // The Postmodern History geader: London and New York: Routlete, 1997. 464 p. (in English).





УДК 008/16

doi: 10.15421/171747

## Transformation and communication research strategies: language - society – culture

S.M. Forkosh

*sergey.forkosh@gmail.com**T. Shevchenko national university of Kyiv,  
60, Volodymyrska St., Kyiv, 01033, Ukraine*

Main research strategies in the humanitarian sphere, connected with the transformation-communicative approach by K.-O. Apel, have been studied in the article. This approach is based on I. Kant's classic transcendental method, but has much wider sphere of application. Syncretic tendencies in humanitarian sciences cause the search of criteria or generalizing principles, which would allow not only combining basic research strategies, but also covering variable forms of the social-dynamics. Language in its various forms becomes the common ground, where it is possible not only to describe, but to explain disparate elements of the society's functioning. These elements, when developed, cause the formation of culture. The basis for the analysis of the interdisciplinary communication features are relevant branches of philosophy. Specific realities of the research activity are understood by the methodologist as the deep interrelation of language tools and specific features of scientific knowledge's changes. In fact, the researcher simultaneously performs double task: interprets scientific texts, improves his/her understanding of their structural characteristics, and also studies social, cultural, humanistic priorities of the available practices. Based on the characteristics of the modern culture (rapidity of development, lack of self-awareness and «maturation» vector, non-manifestation of methodological tools), sociological and linguistic sciences become to be a model in the humanitarian area. At the same time, awareness of the structural maturation of such knowledge is low. The development of linguistic sciences has more advanced conceptual design and it resonates with the evolution of the language philosophy. That's why, considering the socio-cultural transformations of the globalization era, grounds of clarification of the specific methodological potential, which are accumulated in the contemporary linguistics, should be considered. In this situation, some hopes are connected with the peculiarities of thinking in the technology sphere. However, the methodological component in the technological mindset is still in the embryonic condition. Therefore, pragmatic vectors should be found in the methodological consciousness of human knowledge. Summarizing, it can be said that transcendental-communicative approach allows identifying the connection between language and society, science and culture; establishing innovative methodological scheme, heuristic potential of which can be verified in the field of culture research.

**Keywords:** culture; language; methodological consciousness; transcendental pragmatics

## Трансформаційно-комунікативні стратегії досліджень: мова – суспільство – культура

С.М. Форкош

*sergey.forkosh@gmail.com**Київський національний університет імені Т. Шевченка,  
01033, вул. Володимирська, 60, Київ*

В статті розглядаються основні стратегії досліджень у гуманітарній сфері пов'язаних з трансформаційно-комунікативним підходом запропонованого К.О-Апелем, який спирається на класичний трансцендентальний метод І. Канта, але у значно ширшому його застосуванні. Синкретичні тенденції у гуманітаристиці зумовлюють пошук критеріїв або узагальнюючих принципів на підставі яких вдалося б не тільки об'єднати основні дослідницькі стратегії, але й охопити множинні прояви соціодинаміки. Мова у різних її проявах стає тим узагальнюючим полем, у якому можливо не тільки описати, але й пояснити різноманітні елементи функціонування соціуму, які в розвиненому вигляді приводять до формування культури. Апелю запропонував програму трансформації філософії, за якою передбачалося оновлення послань традиційної філософії, поняття раціональності й сенсу філософування, що конкретніше реалізується в трансформації традиції трансцендентальної філософії в кантівському варіанті. Основним завданням стає прояснення найважливіших передумов трансцендентально-герменевтичного поняття мови й, відповідно, орієнтованої на мову трансформації трансцендентальної філософії.

Таким чином, трансцендентально-комунікативний підхід дає можливість виявити взаємозв'язок мови і суспільства, науки і культури, становленню інноваційної методологічної схеми, евристичний потенціал якої можна перевірити в полі дослідження культури.

**Ключові слова:** культура; мова; методологічна свідомість; трансцендентальна прагматика

**Цитування даної статті:** Форкош С.М. Transformation and communication research strategies: language - society – culture / С.М. Форкош // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2017. – Т. 20. – № 3(143). – С. 93-97.

**Citation of this article:** Forkosh, S.M., 2017. Transformation and communication research strategies: language - society – culture. Scientific and theoretical almanac «Grani» 20; 3(143), 93-97. doi: 10.15421/171747 (in English).

**Peer-reviewed; approved and placed:** 01.02.2017

## Трансформационно-коммуникативные стратегии исследований: язык – общество – культура

С.М. Форкош

*sergey.forkosh@gmail.com*

*Киевский национальный университет имени Т. Шевченко,  
01033, ул. Владимирская, 60, Киев*

В статье рассматриваются основные стратегии исследований в гуманитарной сфере связанных с трансформационно-коммуникативным подходом предложенного К.О-Апелем, который опирается на классический трансцендентальный метод Канта, но в значительно более широком его применении. Синкретические тенденции в гуманитаристике обуславливают поиск критериев или обобщающих принципов на основании которых удалось бы не только объединить основные исследовательские стратегии, но и охватить множественные проявления социодинамики. Язык в различных ее проявлениях становится тем обобщающим полем, в котором возможно не только описать, а и объяснить разнородные элементы функционирования социума, в развитом виде приводящих к формированию культуры. Апель предложил программу трансформации философии, по которой предполагалось обновление посылок традиционной философии, понятие рациональности и смысла философствования, что конкретно реализуется в трансформации традиции трансцендентальной философии в кантовском варианте. Основной задачей становится прояснения важнейших предпосылок трансцендентально-герменевтического понятия языка и, соответственно, ориентированной на язык трансформации трансцендентальной философии.

Таким образом трансцендентально-коммуникативный подход дает возможность выявить взаимосвязь языка и общества, науки и культуры, становлению инновационной методологической схемы, эвристический потенциал которой можно проверить в поле исследования культуры.

**Ключевые слова:** культура; язык; методологическое сознание; трансцендентальная прагматика

**Formulation of the problem.** Understanding the connection of language, society and culture in philosophy creates a set of problems. Its solution is the basis of the unconventional understanding of social relations. Each problem has its «face» in the frames of the appropriate disciplinary research. At the same time, the potential of disciplinary methodological tools is limited by the scope of the study, and procedures of its transition to other areas are not grounded enough. Therefore there is a need for the interdisciplinary communication.

In different areas of the activity, the researcher meets stable communicative trend (linguistic, cultural, and methodological). In philosophy the intend to understand the importance of the language philosophy and in analytic philosophy - the understand the contemporary society and culture stands behind the desire to analyze the nature of communication trends. This analysis requires adequate tools, designs and models. If compared language, culture and society, the sharpest lines of research situations are in culture.

Generally, based on the characteristics of the modern culture (rapidity of development, lack of self-awareness and «maturation» vector, non-manifestation of methodological tools), sociological and linguistic sciences become to be a model in the humanitarian area. Phenomenological knowledge is growing rapidly in sociology and its formation is accompanied with the use of methodologically proven elements. At the same time, awareness of the structural maturation of such knowledge is low.

Faced with philosophy, linguistics analyzes the text in terms of the theory of knowledge and its hermeneutics, e.g. interpretive practices. But if philosophers are focused on the objective understanding of reality, the linguists are limited by the hermeneutic circle. The researchers emphasize that the hermeneutic circle which characterizes the understanding (or rather, the impos-

sibility of the understanding's reduction and interpretation of the text to a coherent algorithm) belongs to the very structure of meaning in «sciences of human spirit», where the interpreter deals with not idealized or model thinking as in the science of nature.

Not only the procedure of mutual understanding between people, but also the general process of understanding is presented as language event, even when we are talking about the outer linguistic phenomena or there is the language event in silent and carved in letters voice. It occurs in the inner dialogue of the soul with itself, during which the nature of thinking is being clarified.

**Analysis of studies and publications.** The essence of dialogue in all its modifications is implemented during the communication process, N. Luhmann said: «human relations, and social life is impossible without communication» [1, p. 43], that «only communication can maintain communication» [2, p. 114], based on the fact that only communication mechanism fulfill the function of communication, broadcasting the information.

One of the most famous researchers of communication problems is Karl-A. Apel. Philosophical ideas of K.-A. Apel on the nature of communication are aimed primarily on the context of the new civilization conditions of contemporary communicative community and on the search of opportunities of saving of such sustainable forms of human behavior's internal regulation as morality.

Focusing on the linguistic-conventional character of the human behavior, K.-A. Apel defines the inter-subjective communication as the verbal communication, which is studied by him from the perspective of linguistic practices, used for language games.

Apel created his own philosophy of language with the help of the use of transcendentalism methodology and on the basis of the critical analysis of his precedes-

sors' achievements. This philosophy allows better understanding of society, history and discourse ethics. Some positions of Apel's philosophical concept are investigated within the general context of problems and ideas of the Frankfurt School's critical theory. This is reasonable and is certified by the similar views of Apel's most significant points to the concept by Jurgen Habermas, and the polemic between two thinkers. However, Apel's concept differs from Habermas' position in the final attitude: Apel describes his position as «only» philosophical and thus just as classical academic philosophical position. He clearly and fundamentally separates philosophy from politics and social thought and supposes the possible influence of philosophy or science on the socio-political sphere only when it contributes to the sphere of education, in conditions, when the state does not restrict the rights and opportunities of the democratically organized universe. Philosophy and science should focus their efforts on the destruction of not reflective, dogmatic prejudices and should not just rely on the authority of the «great philosophers». Apel deliberately separated this critical potential of philosophical and scientific thinking from the social activity, he separated himself from political movements and goals. Not science is the theory of philosophy, but rather the philosophy is the theory of science [3, p. 77]. That is why, attention to the status of philosophy is crucial for Apel.

The aim of the study. On the basis of transcendental pragmatics by K.-A. Apel, it is possible to describe criteria or common principles, which would allow not only combining the basic research strategies, but also covering multiple manifestations of socio-dynamics.

Presentation of the main material. K.-A. Apel's philosophical concept is actual nowadays as it develops opportunities of the philosophical tradition of transcendentalism by turning towards the field of language. This leads to the solipsism's overcoming and transition from solitary Cartesian I to inter-subjectivity, created by the communicative community.

Apel suggested the program of philosophy's transformation. According to it, the upgrade of traditional philosophy's grounds and the concept of rationality and sense of philosophizing was supposed. This is implemented in transformation of the tradition of transcendental philosophy in Kant's version. The starting point for Apel was the idea of transcendentalism by itself, that is the reflection of the conditions of possibility of sciences and it forms the main task of philosophy.

As we are talking here about the terms of the opportunity not just of the language, but of the verbal behavior (actions), so far Apel himself calls it «transcendental pragmatics».

The name «transcendental pragmatics» means that the problem of the inter-subjectivity is solved on the basis of transcendental questions setting, through their reconstruction. So, in the methodological aspect arises the task of the linguistic and pragmatic transformation of the transcendental question setting with the help of the theory of speech action. This means that along with empirical pragmatics, which aims to comprehend the true-typical speech acts under certain conditions, which can

be studied from a sociological, ethnological and psychological position, «transcendental pragmatics» is aimed at the creation of «a system of rules, on which the ability of subject to express sentences in this or that situation is grounded»[4].

Apel aims to clarify the essential prerequisites of the transcendental-hermeneutic concept of language and, therefore, to transform the transcendental philosophy, which is oriented on the language. Analyzing the specific of the language's nature understanding in the history of philosophy, Apel distinguishes two approaches to language. The first «paradigm» (which comes from antiquity) suggests that the process of thinking is happening without language, and the results of the cognitive process are embodied in the form of language in order to transfer them to others. Here the language is given as the auxiliary function to the thinking, it performs tagging and message functions. Another «paradigm» (Wittgenstein's) proceeds from the base of the identity of language structures and world structures and considers communication to be a «private coding» (speaker) and «private decoding» (listener) of messages about the state of things. This happens due to the fact that they can be presented within a priori identical for all language structure. Both these approaches have typical understanding of thinking in isolation from the language. Both approaches don't understand the communication as a prerequisite for the possibility of reflective thinking in the form of «internal conversation». Apel criticizes both approaches, indicating an alternative way of transformation of the transcendental philosophy in line with the philosophy of language. The result of this transformation should become the rethinking of nature of the conceptual thinking, meaningful learning and meaningful action from the philosophy position.

In transcendental pragmatics the language is studied in three aspects: as a condition of the possibility of science, empirical and theoretical science about language, and, finally, the transcendental philosophy by itself. It has been emphasized by Apel that both theoretical and practical philosophy can be mediated by the philosophical analysis of language use.

With the help of new understanding of language, it is possible to create a modern philosophy that would be able to give an adequate response to the contemporary challenges. Apel's first step in this direction was to rethink the trinity denotation construction «sign-object-interpret». In behaviorists' pragmatics, attention was focused on the study of dual relationship «sign-object», despite the interpreter. Apel believes that the interpreter was perceived seriously, if he was taken into account as interpretation subject by other subjects of interpretation, members of the same interpretative process. In other words, the three-parts relationship «sign-object-interpret» will become clear only in conditions of at least imaginary participation of the another entity of interpretation.

Thus Apel introduces an additional member in the structure of the semiotic triangle «object - mark - interpreter» complementing it with another subject, which is in communicative relations with the first subject. This means the constitution of relationships that are called

«the communicative community» by Apel. He comes from the notion of language in the unity of syntactic, semantic and pragmatic components.

Important points of Apel's concept are his ideas on two kinds of communicative community: real and ideal communicative community. Real community is something, where the individual is in the process of socialization. The ideal communicative community is an imaginary construct of such community, where the content of any argument could be adequately understood and its correctness could be determined.

Apel believes that rational inter-mediation of survival imperatives in the real society and imperatives of the ideal communication community, that represents a vector of progress in social development, is absolutely necessary. A smart politician by Apel should behave under the circumstances, in this case the focus should be on the strategic behavior, but at the same time his task is to change the circumstances which would create the material conditions for further actions in accordance with the principles of an ideal communication community. Thus, the historical process by Apel is a process of convergence of real and ideal communication communities.

Functionally differentiated concept of language, achievements of classical semiotics in conjunction with the principles of inter and transcendental reflection, allows building the «bridge» from semiotics to ethics, as the field of tension between the real and the ideal communicative community can be understood as a field of tension between existent and appropriate. In terms of the ideal communicative community all rules of communication ethics are fulfilled. They act as the perfect communication a priori. Historically created life forms of the real community appear as actual communication a priori. If we think that exists only situational understanding, in this case we should talk about the different possibilities. This means that criteria, which allows distinguishing understanding from misunderstanding, are absent. The correlation of the real community of members of communication with an ideal communicative community removes this contradiction in the process of argumentation.

Specifics of Apel's approach is the answer to the question about the conditions of knowledge ability, which is connected with issues in the constitution of the objectivity during the process of learning, on the one hand, and issues of consciousness and inter-subjective importance of the results of learning, on the other. In this case we can talk about the attempt of synthesis of classical transcendental philosophy and philosophy of the language.

Fundamental grounds of classical transcendentalism have been reviewed by Apel in order to implement this synthesis. Kant wanted to answer the question about the conditions of ability of knowledge, and abstracting from the language and communication, he did not ask the question about inter-subjective importance of language judgments, and even more about the constitution of the objectivity in language. In transcendental pragmatics, the existence of pragmatic obviousness of transcendental language argumentation game is indicated. One of such obviousness, in addition to the existence of the cognitive

I, is the existence of the practice of speech communication, real communication community and the real world outside the consciousness. Semiotic structure of the language game of argumentation presumes the existence of the real world.

Agreeing with Wittgenstein about the impossibility of a private language, Apel, however, rejects his idea of pluralism of language games. Firstly, he argues that person easily can switch from one language to another, and then points out that the Wittgenstein's methodological apparatus is not sufficient enough to include it correctly into the theory of the process of language games' imitation, revival and assimilation of the past in contemporary life forms. Apel solves this problem, introducing the concept of transcendental language game, which is the basis of a particular language games and creates conditions for its mediation. According to Apel, «Transcendental language game» can be seen, on the one hand, as a limit precondition of the analytical philosophy of language and criticism of metaphysics and, on the other hand, it can be the basis for the transformation of the classical transcendental philosophy to the philosophy of language. From the side of regulatory concept of «transcendental language game and associated with it unlimited communication community, it is possible to solve the important problem of transcendental language philosophy on the essence that appears from the plurality of competing «language games» and brings the essence of things to the use of words.

The answer to the question on the essence should be expected not from the description of the use of words, but from the consensus of all virtual participants of the language game on the ideal rules of such use of words. But, all possible ways of achieving consensus on rules of words use are prescribed beforehand due the distinction between syntactic and semantic systems, aren't they? Apel refers to the history of human understanding. Despite the existing today, just as millennium ago, differences in language games, we can talk about the increasing communicative unity of mankind, mostly due to the language game of science. Of course, science and technology have complicated the human culture and social structure greatly, as well as the human icon of the world.

Though it is ridiculous to expect the achievement of a synthesis of different approaches on language understanding in the plane of linguistic competence, but in the plane of the communicative competence we can expect the verbal understanding between those, belonging to different linguistic communities. During this, the comparison of «inner form» (syntactic and semantic structure) of different languages can be used for semantic and pragmatic understanding, which transcends frames of separate languages.

By Apel, the result of the hermeneutic transformation of transcendental philosophy is the reduction of a fundamental difference between theoretical and practical philosophy. This removal leads to the situation, when the place of «minds acts» (Kant) that ensure the objectivity and inter-subjectivity of knowledge is occupied by «speech acts» that embody specific acts of understanding in the communicative community of scientists. On this



ground the following conclusion is made by Apel that «the transcendental-hermeneutic reflection on conditions of possibility of speech understanding in infinite communicative community creates the foundation of prima philosophiae's unity being the unity of theoretical and practical mind» [5, p. 261-262]. Among the views of K.-A. Apel, a special place is occupied by the constructive attitude to the potential of the theory of «language games» by L. Wittgenstein. Researcher not only used the methodological possibilities of this theory, but also consciously made a paradigm broadcast of methodological tools. Thus, methodological tools that have emerged during the study of language, implemented the heuristic potential in researches of the community.

**Conclusions.** The connection between language and society, science and culture forms the basis for the creation of innovative methodological scheme, its heuristic potential can be verified in the field of research of culture.

Within researches in the field of culture, the new qualitative situation that can be described as a methodological communication, is created. It is formed by researchers of cultural processes (current) and researchers of linguistic phenomena (potentially).

Depending on how organized and constructive the dialogue between culture expert and linguist is, so productive the formation of methodological tools for the field study will be.

#### БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ:

1. Луман Н. Невероятность коммуникации /[http://www.soc.pu.ru:8101/publications/pts/luman\\_c.html](http://www.soc.pu.ru:8101/publications/pts/luman_c.html)
2. Луман Н. Что такое коммуникация // Социологический журнал, 1995. – № 3. — С. 114—125
3. Апелъ К.-О. Трансцендентально-герменевтическое понятие языка // Вопросы философии, 1997. – № 1. – С. 76–92
4. Апелъ, Карл-Отто. Дискурсивна етика як політична етика відповідальності у ситуації сучасного світу / К. О. Апелъ. – 1999. С. 395-412
5. Апелъ, К.-О. Трансформация философии / Пер. с нем. В. Куренного, Б. Скуратова. — М.: Логос, 2001. — 339 с.

#### REFERENCES:

1. Luman, N., 2000. Neverojatnost'kommunikacii [Incredibility of communication]. /[http://www.soc.pu.ru:8101/publications/pts/luman\\_c.html](http://www.soc.pu.ru:8101/publications/pts/luman_c.html) (in Russian)
2. Luman, N., 1995. Chto takoe kommunikacija [What is communication]. Sociologicheskij zhurnal 3. 114—125 (in Russian)
3. Apel', K.-O., 1997 Transcendental'no-germenevticheskoe ponjatie jazyka [Transcendental-hermeneutic notion of language]. Voprosy filosofii 1. 76–92 (in Russian)
4. Apel', Karl-Otto, 1999. Dyskursyvna etyka yak politychna etyka vidpovidal'nosti u sytuatsiyi suchasnoho svitu [Discourse ethics as a political ethic of responsibility in the situation of the modern world]. 395-412 (in Ukrainian)
5. Apel', K.-O., 2001. Transformacija filosofii [Transformation of philosophy]. M.: Logos. 339. (in Russian)



УДК 141.2

doi: 10.15421/171748

## Отчуждение и проект универсальной эмансипации человека у раннего Маркса

В.В. Иванчук

vohinyashik@mail.ru

*Донбасский державний педагогічний університет,  
84100, Славянск, ул. Генерала Батюка, 19*

Рассматриваются источники и предпосылки формирования концепта отчуждения в раннем марксизме. Понятие отчуждения анализируется в связи с представлением о сущностных силах человека и в качестве исходного пункта проекта универсальной эмансипации, которая рассматривается как возможность свободного творческого воспроизводства человеческой личности во всех аспектах ее развития. Необходимость освобождения и преодоления отчуждения рассматривается как важнейшая цель общественного развития, сохраняющая свое значение в современном неомарксизме, а также в большинстве социально-философских теорий левой ориентации. В связи с тем, что появляются новые формы эмансипации личности, связанные с преодолением ее отчуждения и восстановления ее гармонии с природой и окружающей средой, становится очевидным, что первые марксистские представления о личности и характерных для нее силах, ее общности наконец, не включали еще современных представлений о самом человеке. Такое достаточно отвлеченное понимание проблемы освобождения человека оставалось, фактически, на всех стадиях развития марксистской теории вплоть до современных направлений неомарксизма. Не ставя себе цель возвратиться к теоретическим основаниям марксизма, современные исследователи стремятся изучить проблематику отчуждения и эмансипации человека, не опираясь на ее зависимость от идеологических и методологических установок. Такой подход становится очень важным и для современной философии, особенно в области социально-экономических и политических теорий, и может дать серьезные основания для дальнейших исследований.

**Ключевые слова:** отчуждение; самоотчуждение; сущностные силы; труд; воспроизводство человека; эмансипация

## Alienation and the project of man's universal emancipation by early Marx

V.V. Ivanchuk

vohinyashik@mail.ru

*Donbass State Pedagogical University,  
19, Generala Batyuka St., 84100*

Sources and backgrounds of the alienation concept formation in early Marxism have been considered. The concept of the alienation is analyzed in connection with the idea of man's intrinsic forces and as the starting point of the universal emancipation's project, which is considered to be a possibility of the free creative reproduction of the human being in all aspects of its development. The necessity of voiding and alienation overcoming has been studied being the major purpose of the social development, which saves its importance in the modern Neomarxism and also in the majority of left-orientated social-philosophical theories.

It has been grounded that the problem of alienation, its causes and consequences, together with a problem on alienation overcoming, are crucial elements of the wider problem, which is connected with the creation of man's emancipation project creation within the most aloof and alienated repressive social environment. The conflict and radical theory of the social development, which were created within the theory of Marxism, couldn't confine the simple ascertaining of the fact of alienation. As a result the Marxism got the characteristic design of alienation's removal in a context of the full relief of the person.

While studying the alienation's problem within the limits of Marxism, the whole bunch of problems merits special attention: correct representation of the alienation phenomenon in early Marxism, relation between the alienation and situations' objection, alienation within the limits of an ideological superstructure.

Attention accentuation is almost exclusive concerning social aspects of formation and consciousness existence theory within the limits of Marxism. This approach to a certain degree is not justified. But, anyway, the clear examination of thin facets and nuances of human individuality even till now day is quite difficult for a scientific method. It is extremely difficult to discover and feature laws of development of individual distinctions, it is much more productive to try to reduce these distinctions to some terminating panel of performances. This path is usually used by sciences while featuring the objects and it works good in the field of biology and others with known allowances and approaches for exposition of statistical objects. But it is absolutely unsuitable in situations, where we deal with single instances and with one-stage subjective acts, how it happens during the normal life.

**Цитування даної статті:** Иванчук В.В. Отчуждение и проект универсальной эмансипации человека у раннего Маркса / В.В. Иванчук // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2017. – Т. 20. – № 3(143). – С. 98-103.

**Citation of this article:** Ivanchuk, V.V., 2017. Otchuzhdenie i projekt universal'noj ehmansipacii cheloveka u rannego Marksa [Alienation and the project of man's universal emancipation by early Marx]. Scientific and theoretical almanac «Grani» 20; 3(143), 98-103. doi: 10.15421/171748 (in Russian).

Peer-reviewed; approved and placed: 11.02.2017

Marx already in his early works reinterprets the concept of alienation, gave it not only economic or sociopolitical, but also the existential content. This circumstance also allows using it more widely now as the given concept is the basic index of person's place in social systems.

The suggested problem is rather actual for domestic philosophy, especially regarding the reflection on social, economic and political realities and it can form a bottom for the further researches.

**Keywords:** alienation; self-alienation; essential powers; labour; reproduction of human; emancipation

## Відчуження і проект універсальної емансипації людини у раннього Маркса

В.В. Іванчук

*vohinyashik@mail.ru*

*Донбаський державний педагогічний університет,  
84100, Слов'янськ, вул. Генерала Батюка, 19*

Розглядаються витоки і передумови формування концепту відчуження в ранньому марксизмі. Поняття відчуження аналізується у зв'язку з уявленнями про сутнісні сили людини і в якості першого пункту проекту універсальної емансипації, яка розуміється як можливість вільного творчого відновлення людської особистості в усіх аспектах її розвитку. Необхідність визволення і подолання відчуження розглядається як найважливіша мета суспільного розвитку, яка зберігає своє значення в сучасному неомарксизмі, а також у більшості соціально-філософських теорій лівої орієнтації. У зв'язку з тим, що з'являються нові форми емансипації особистості, пов'язані з подоланням її відчуження й відновленням її гармонії із природою та навколишнім середовищем, стає очевидним, що перші марксистські уявлення про особистість і характерні для неї сили, її спільності нарешті, не включали ще сучасних уявлень про саму людину. Таке досить абстрактне розуміння проблеми звільнення людини залишалось, фактично, на всіх стадіях розвитку марксистської теорії аж до сучасних напрямків неомарксизму. Не ставлячи собі за мету повернутися до теоретичних підстав марксизму, сучасні дослідники прагнуть вивчити проблематику відчуження й емансипації людини, не спираючись на її залежність від ідеологічних і методологічних установок. Такий підхід стає дуже важливим і для сучасної філософії, особливо в сфері соціально-економічних і політичних теорій, і може дати серйозні підстави для подальших досліджень.

**Ключові слова:** відчуження; самовідчуження; сутнісні сили; праця; відтворення людини; емансипація

Настоящая статья посвящена вопросу, ключевому в рамках истории левой мысли и не менее принципиальному для всей современной философии – перспективам и возможности действительного преодоления отчуждения, проблеме, сформулированной в ранних работах К. Маркса.

Исследователями давно отмечается, что проблема отчуждения, его причин и последствий, равно как и вопрос о снятии отчуждения, являются ключевыми элементами более широкой проблемы, связанной с созданием проекта эмансипации человека от самой отчужденной и отчуждаемой репрессивной социальной среды (см. [3, 7]). Конфликтно-радикальная теория общественного развития, построенная в рамках марксизма, по своей природе не может ограничиться простой констатацией факта отчуждения или описанием характеристик последнего. Своим естественным итогом марксизм полагает собственный проект снятия отчуждения в контексте полного освобождения человека.

Несмотря на то, что по данной проблеме существует обширная литература (см., например, [8, 9, 10]), это не значит, что проблема близка к своему разрешению. Скорее наблюдается обратная ситуация, такой интерес исследователей говорит о том, что далеко не все вопросы прояснены, не представлена должным образом феноменология отчуждения или же речь идет о различных феноменах, обозначаемых одним термином.

В исследовании проблемы отчуждения в рамках марксизма заслуживает пристального внимания целая группа вопросов. К таковым относятся: корректное представление феномена отчуждения в раннем мар-

ксизме, сохранил ли Маркс в своих зрелых работах проблему отчуждения, как соотносятся отчуждение и ситуации опредмечивания – распредмечивания, отчуждение в рамках идеологической надстройки и ряд других вопросов, в которых акценты расставлены недостаточно четко.

Строгое и объективное научное рассмотрение данного понятия требует объединения и четкого разграничения всех имеющихся подходов и интерпретаций. Необходимо указать более или менее точные концептуальные границы понятия отчуждения и найти то исходное, интуитивно ясное свойство, качество, потеря которого и приводит к отчуждению человека. Какое именно из человеческих свойств и способностей является столь принципиальным, что его утрата ведет к потере самой человечности?

Одним из возможных ответов является указание на то, что само отчуждение возникает лишь в качестве результата проявления эгоистической природы человека, возможно, имеющей своими корнями еще более глубокие основания – свойства нашей индивидуальности. С этой точки зрения любой проект преодоления отчуждения выглядит достаточно утопично, поскольку для этого необходимо отказаться от самой отдельности каждого человека, которая не является недостатком или чьим-то злым умыслом, но является существенной особенностью человеческих индивидов. Маркс акцентирует внимание на другой не менее важной особенности человека – его социальности, требующей преодоления природного эгоизма во имя выживания сообщества. Сам коммунистический идеал построен на этой простой основе, правда без учета того обстоятельства, что человеческое сообщество, в

отличие от сообществ животных, построено именно как конгломерат индивидуальностей, достаточно автономных в своем бытии.

Человек в том качестве, в каком он себя рассматривает, а именно – в качестве разумного, сознательного существа, не может не стремиться к этой автономии, «робинзонаде», по определению самого Маркса, поскольку эта отдельность, если угодно, именно отчужденность нашего сознания от других подобных индивидов, наряду с его социальной детерминацией, составляет его суть и смысл.

Акцентирование внимания почти исключительно на социальных аспектах формирования и существования сознания представляет своеобразную антикартезианскую тенденцию в рамках марксизма. Этот подход до определенной степени является если не оправданным, то, во всяком случае, понятным, поскольку исследование тонких граней и нюансов человеческой индивидуальности и до сего дня представляет значительную трудность для научного метода. Чрезвычайно трудно находить и описывать законы развития индивидуальных различий, гораздо продуктивнее попытаться редуцировать эти различия к некоторому конечному набору характеристик. Этот путь, которым движется наука в целом, описывая свои объекты, хорошо зарекомендовал себя в области биологии и который, с известными поправками, подходит для описания статистических объектов, совершенно непригоден там, где мы имеем дело с единичными случаями, с одномоментными субъективными актами, из которых, по сути, и состоит жизнь нашего сознания.

Этот важнейший аспект человеческого существования достаточно хорошо понимал Гегель, предлагая иную модель для отчужденного духа – возвращение к своему идеальному источнику – абсолютной идее [1]. Последняя, проходя последовательно через все стадии самоотчуждения, приходит к себе, снимая природный эгоизм человека в религиозном сознании и ощущении единства с мировым целым.

Разумеется, некорректно было бы утверждать, что Маркс полностью заимствовал концепт отчуждения у Гегеля и вовсе не потому, что последний использует его в совершенно ином смысле, когда отчуждение является синонимом и важнейшей характеристикой овнешнения некоего идеального начала – абсолютной идеи. Сам термин отчуждение уже употреблялся практически всеми тогдашними философами и не только в Германии. Так, в неявной форме это понятие уже встречается как одна из характеристик государства у Т. Гоббса: последнее является результатом общественного договора граждан и тем самым отчуждает права и волю этих граждан, которые превращаются в слепое орудие безличной воли государственных институтов.

Маркс уже в своих ранних работах переосмысливает понятие отчуждения, придавая ему не только экономическое или социально-политическое, но и экзистенциальное содержание. Именно это обстоятельство и позволяет в настоящее время широко использовать данный концепт в качестве базовой ха-

рактеристики положения человека в известных нам социальных системах, несмотря на разницу в философских, идеологических и методологических установках исследователей.

Немаловажным обстоятельством выступает также тот факт, что понятие, переводимое на русский язык как отчуждение, в немецком языке имеет несколько аналогов, различающихся достаточно существенно, чтобы этим можно было пренебречь. Немецкое слово чужой (*fremd*) хотя и несет в себе элемент отстраненности, но часто не воспринимается как нечто враждебное или угрожающее (например, *Fremde* – иностранец, приезжий; впрочем, и здесь есть оттенки негативности, это слово означает также чужбина, чужак, посторонний и т.п.).

Маркс активно пользуется возможностями немецкого языка и уже в своих ранних произведениях представляет общую структуру отчуждения, выражая ее в понятиях *Veräußerung*, *Entäußerung*, *Entfremdung*, *Fremdigkeit*, представляя различные аспекты отчуждения и выстраивая четкую координацию между ними. Так, термины *Veräußerung*, *Entäußerung*, *Entfremdung* выражают усиление процесса отчуждения по мере развития товарно-денежных отношений. Слово *Veräußerung* характеризует акт передачи, отчуждения товара, т.е. изображает отношение простого обмена. Понятие *Entäußerung* характеризует более значимое содержание в превращенных социальных отношениях. Оно выражает овеществление социальных отношений в деньгах – носителе абстрактного богатства, в капитале. Понятие *Entfremdung* выражает наиболее глубинные процессы отчуждения, она связана с отчуждением всего социального мира, создаваемого человеком, от него самого. Мир духовной и материальной культуры становится здесь миром отчужденного труда и превращается в нечто чуждое и враждебное человеку, своему творцу.

При рассмотрении понятия отчуждения у раннего Маркса принято ссылаться на работу «Экономическо-философские рукописи 1844г.», в которой впервые была рассмотрена данная проблематика и необходимость радикальной эмансипации человека. Свой анализ Маркс начинает с экономических предпосылок отчуждения, соотношения труда и заработной платы, которые в современных нам реалиях обычно рассматриваются как антропологическая катастрофа: «Самой низкой и единственно необходимой нормой заработной платы является стоимость существования рабочего во время работы и сверх этого столько, чтобы он мог прокормить семью и чтобы рабочая раса не вымерла. По Смиту, обычная заработная плата есть самый низкий минимум, совместимый с «простой человечностью», т.е. с животным уровнем существования. Спрос на людей неизбежно регулирует производство людей, как и любого другого товара. Если предложение значительно превышает спрос, то часть рабочих опускается до нищенского уровня или до голодной смерти. Таким образом, существование рабочего сводится к условиям существования любого другого товара. Рабочий стал товаром, и счастье для него, если ему удастся найти покупателя» [4, с. 523].



Подобными описаниями изобилуют не только ранние произведения Маркса, не оставляя сомнения в том, что вопрос об отчуждении труда не плод воображения молодого мыслителя, но важнейший концепт его теории, имеющий поистине универсальное значение. Эта ситуация описывает не только буржуазное общество на ранних стадиях его развития, но и современные формы государственно-олигархического капитализма, когда доходы основной части населения поддерживаются на уровне простого выживания, да и то не всегда. Уже из этой экономической ситуации вырисовывается социальный и психологический механизм отчуждения и необходимость его преодоления. Не подлежит сомнению, что этот мотив преодоления отчуждения остается для мыслителя одним из основных на протяжении всей жизни, несмотря на то, что в поздних работах Маркса данный термин почти не встречается. Тем не менее, всякий, кто прочитал его главный труд, едва ли усомнится, что вскрытие механизмов капиталистической эксплуатации, проделанное в «Капитале», имеет своей целью последующую эмансипацию, радикальное освобождение человека.

Далее Маркс рассматривает различные этапы развития социума, фиксируя специфику отчуждения на каждом этапе: «Мы берем отправным пунктом современный экономический факт: Рабочий становится тем беднее, чем больше богатства он производит, чем больше растут мощь и размеры его продукции. Рабочий становится тем более дешевым товаром, чем больше товаров он создает. В прямом соответствии с ростом стоимости, мира вещей растет обесценение человеческого мира. <...> При тех порядках, которые предполагаются политической экономией, это осуществление труда, это его претворение в действительность выступает как выключение рабочего из действительности, опредмечивание выступает как утрата предмета и закабаление предметом, освоение предмета – как отчуждение, как самоотчуждение. <...> Точно так же обстоит дело и в религии. Чем больше вкладывает человек в бога, тем меньше остается в нем самом. Рабочий вкладывает в предмет свою жизнь, но отныне эта жизнь принадлежит уже не ему, а предмету. Таким образом, чем больше эта его деятельность, тем беспредметнее рабочий. Что отошло в продукт его труда, того уже нет у него самого. Поэтому, чем больше этот продукт, тем меньше он сам. Самоотчуждение рабочего в его продукте имеет не только то значение, что его труд становится предметом, приобретает внешнее существование, но еще и то значение, что его труд существует вне его, независимо от него, как нечто чужое для него, и что этот труд становится противостоящей ему самостоятельной силой; что жизнь, сообщенная им предмету, выступает против него как враждебная и чуждая» [4, с. 560-561].

Здесь Маркс сообщает нам нечто чрезвычайно важное. Он впервые проводит аналогию между социально-экономическими аспектами отчуждения и его идеологической и религиозной составляющей. В одной строке он выражает свое отношение к религии

как одному из завершающих моментов в истории отчуждения человека от его сущностных сил. В дальнейшем радикальная критика религии становится частью системы марксизма, наряду с критикой капитализма и отчужденного труда.

После описания отчуждения рабочего от природы и от его самого Маркс переходит к новому аспекту отчуждения человека – от его родовой сущности. «Мы рассмотрели акт отчуждения практической человеческой деятельности, труда, с двух сторон. Во-первых, отношение рабочего к продукту труда, как к предмету чуждому и над ним властвующему. Это отношение есть вместе с тем отношение к чувственному внешнему миру, к предметам природы, как к миру чуждому, ему враждебно противостоящему. Во-вторых, отношение труда к акту производства в самом процессе труда. Это отношение есть отношение рабочего к его собственной деятельности, как к чему-то чуждому, ему не принадлежащему. Деятельность выступает здесь как страдание, сила – как бессилие, зачатие – как оскопление, собственная физическая и духовная энергия рабочего, его личная жизнь (ибо что такое жизнь, если она не есть деятельность?) – как повернутая против него самого, от него не зависящая, ему не принадлежащая деятельность. Это есть самоотчуждение, тогда как выше речь шла об отчуждении вещи» [4, с. 564].

Для раннего Маркса человек представляет собой универсальное существо, которое тем не менее постоянно у малает свою всеобщность в антагонистических обществах. Это обстоятельство, равно как и сама универсальность, рассматривается в качестве теоретической проблемы и следует признать, что таковой она остается и в настоящее время: «Практическое созидание предметного мира, переработка неорганической природы есть самоутверждение человека как сознательного – родового существа, т.е. такого существа, которое относится к роду как к своей собственной сущности, или к самому себе как к родовому существу. <...> Поэтому именно в переработке предметного мира человек впервые действительно утверждает себя как родовое существо. Это производство есть его деятельная родовая жизнь. Благодаря этому производству природа оказывается его производением и его действительностью. Предмет труда есть поэтому опредмечивание родовой жизни, человека: человек удваивает себя уже не только интеллектуально, как это имеет место в сознании, но и реально, деятельно, и созерцает самого себя в созданном им мире. Поэтому, отчужденный труд отнимая у человека предмет его производства, тем самым отнимает у него его родовую жизнь, его действительную родовую предметность, а то преимущество, которое человек имеет перед животным, превращает для него в нечто отрицательное, поскольку у человека отбирают его неорганическое тело, природу. Подобным же образом отчужденный труд, принижая самостоятельность, свободную деятельность до степени простого средства, тем самым превращает родовую жизнь человека в средство для поддержания его физического существования. Присущее человеку сознание его ро-

довой сущности видоизменяется, стало быть, вследствие отчуждения так, что родовая жизнь становится для него средством. <...> Вообще положение о том, что от человека отчуждена его родовая сущность, означает, что один человек отчужден от другого и каждый из них отчужден от человеческой сущности» [4, с. 567].

Приведенный выше текст является ключевым для понимания трех важнейших концептов марксизма. Это, во-первых, само отчуждение, рассматриваемое как результат развития определенной социально-экономической системы. Во-вторых, это понятие родовой сущности человека и, в-третьих, постановка задачи радикального освобождения человека. Также, в философской литературе, начиная с работ раннего К. Маркса, рассматривается понятие «сущностные силы», которое имеет непосредственное отношение к проблематике отчуждения и к пониманию его природы. Авторы, стремящиеся определить данное понятие, как правило, стремятся выразить его деятельно-всеобщий характер: «...коренные связи человека со средой носят характер сущностных сил, выступающих в виде потребностей, способностей, интересов, чувств, то есть субъективно-деятельных состояний, направленных приложений, устремлений индивидов к определенным отношениям с миром» [2, с. 23; см. также 5].

В работах раннего Маркса отчетливо выделяются три базовых онтологических уровня сущностных сил человека, соответствующих также основным группам человеческих свойств и потребностей: природный, общественный, духовный. Специфика изучения такого феномена, как отчуждение состоит прежде всего в его всеобщности, что непосредственно связано с его общеполитическим смыслом как разрывом между самим субъектом и любой его функцией, что приводит к обеднению и трансформации субъекта и самой функции. В социальном контексте субъектом прежде всего выступает человек, а его функцией – сознательная социальная деятельность. Следует отметить, что указанные уровни в рамках марксизма вовсе не являются рядоположными или равноценными. Традиционно больший приоритет отдается природным и социально значимым свойствам человека, которые считаются определяющими, его духовные или даже просто субъективные, ментальные характеристики отодвигаются на второй план или же вовсе игнорируются.

Опыт изучения последовательных трансформаций понятия отчуждения в западноевропейской философии говорит о двух разнонаправленных тенденциях, во-первых, онтологизация понятия отчуждения, раскрытие его всеобщего характера, что постепенно сближало философскую позицию с рядом религиоз-

ных учений, в которых положение человека в мире является изначально отчужденным. Во-вторых, все более детально разрабатывается социально-философское и социально-психологическое понимание отчуждения, исследуются его структуры и характеристики, ведется поиск путей преодоления отчуждения.

Собственно возникновение философского понимания отчуждения как раз и связано с тем, что человек начинает понимать самого себя как исключительно экономического индивида, воспроизводит себя только в этом качестве, предавая забвению свои сущностные силы, если воспользоваться термином К. Маркса. Состояние неполного, частичного, усеченного воспроизводства сущностных сил или самой сущности человека как раз и является основным смыслом концепта отчуждения в западноевропейской философской традиции.

Сущность человека возникает, появляется, высвечивается в результаты некоей деятельности, работы, в том числе работы духовной, понимаемой как самостановление и самообоснование человеческих качеств, характеристик и смыслов. В связи с подобным пониманием сущности человека развивается также и представление об отчуждении последнего от его сущностных сил. Отчуждение предстает уже не в качестве некоей болезни, от которой следует просто избавиться, но в качестве необходимого этапа развития сущностных сил человека, или, если воспользоваться метафорой болезни, то отчуждение – это необходимая болезнь роста человека, этап в становлении его человечности, через который нельзя перешагнуть или просто отменить. Все негативные аспекты отчуждения являются ничем иным, как отражением действительного роста человека и его возможностей.

В соответствии с этим новую форму приобретает и вопрос об эмансипации человека как радикальном преодолении отчуждения и восстановления (впрочем, никогда не имевшей места) гармоничного состояния человека и предметной среды, человека и его собственных сущностных сил, его социальности, наконец его самого. Этот проект освобождения человека остается актуальным на всех этапах развития марксистской теории, вплоть до современных неомарксистских построений [6]. Не ставя своей целью возвращение к теоретическим основам марксизма, современные левые стремятся удержать всю проблематику отчуждения и вопрос об эмансипации человека вне зависимости от своих идеологических и методологических установок. Данная проблематика является достаточно актуальной и для отечественной философии, особенно в части рефлексии в отношении социально-экономических и политических реалий и может служить основой для дальнейших исследований.

## БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЕ ССЫЛКИ:

1. Гегель Г.В.Ф. Феноменология духа / Г.В.Ф. Гегель. – СПб: Наука, 1992. – 444 с.
2. Железов Е.А. Сущностные силы человека: философско-мировоззренческий характер [Текст] / Е.А. Железов. – Казань, 1989. – 246 с.
3. Зиновьева Д.М. Психология отчуждения [Текст] / Д.М. Зиновьева. – Волгоград: Изд-во ГОУ ВПО «ВАГС», 2005. – 172 с.
4. Маркс К. Из ранних произведений [Текст] / К. Маркс, Ф. Энгельс. – М.: Госполитиздат, 1956. – 690 с.
5. Прокументик К.В. Сущностные силы человека: структура и уровни / К.В. Прокументик. – Интернет-ресурс. Режим доступа: <https://www.hse.ru/data/2013/03/20/.../Прокументик%20Статья%20ВАК>. Заголовок з экран.
6. Фромм Э. Бегство от свободы. Человек для себя [Текст] / Э. Фромм. – Минск: ООО «Попурри», 1998. – 356 с.
7. Martineau J. Time, Capitalism and Alienation. A Socio-Historical Inquiry into the Making of Modern Time / J. Martineau. – Leiden-Boston, Brill, 2015. – 179 p.
8. Meszaros I. Marx's Theory of Alienation / I. Meszaros. – London, 2006. – 352 p.
9. Ollman B. Alienation. Marx's Conception of Man in a Capitalist Society / B. Ollman. – Cambridge, University Press, 2001. 339 p.
10. Wendling A. Karl Marx on Technology and Alienation. A. Wendling. – NY, Macmillan, 2009. – 252 p.

## REFERENCES:

1. Gegel', G.V.F., 1992. Fenomenologiya duha [Phenomenology of the spirit]. SPb: Nauka, 444 (in Russian)
2. ZHelezov, E.A., 1989. Sushchnostnye sily cheloveka: filosofsko-mirovozzrencheskij harakter [Essential forces of man: philosophical and philosophical nature]. Kazan', 246 (in Russian)
3. Zinov'eva, D.M., 2005. Psihologiya otchuzhdeniya [Psychology of alienation]. Volgograd: Izd-vo GOU VPO «VAGS», 172 (in Russian)
4. Marks, K., 1956. Iz rannih proizvedenij [From early works]. M.: Gospolitizdat, 690 (in Russian)
5. Prozumentik, K.V. Sushchnostnye sily cheloveka: struktura i urovni [Essential forces of man: structure and levels]. Access mode: <https://www.hse.ru/data/2013/03/20/.../Prozumentik%20Stat'ya%20VAK> (in Russian)
6. Fromm, E.H., 1998. Begstvo ot svobody. CHelovek dlya sebya [Escape from freedom. Man for himself]. Minsk: ООО «Popurri», 356 (in Russian)
7. Martineau, J., 2015. Time, Capitalism and Alienation. A Socio-Historical Inquiry into the Making of Modern Time. Leiden-Boston, Brill, 179 p. (in English).
8. Meszaros, I., 2006. Marx's Theory of Alienation. London, 352 p. (in English).
9. Ollman, B., 2001. Alienation. Marx's Conception of Man in a Capitalist Society. Cambridge, University Press, 339 p. (in English).
10. Wendling, A., 2009. Karl Marx on Technology and Alienation. A. Wendling. NY, Macmillan, 252 p. (in English).



УДК 141.2

doi: 10.15421/171749

## До питання про роль стереотипів споживання у формуванні здоров'язбережуваної поведінки особистості

О.В. Добридень

dobrioksana@yandex.ua

ДЗ «Дніпропетровська медична академія МОЗ України»,  
49044, Дніпро, вул. Вернадського, 9

Доводиться, що стереотипи споживання відіграють важливу роль у процесі формування індивідуального знання про користь і небезпеки для здоров'я від споживання комплексу товарів і послуг, серед яких, зокрема: продовольчі товари, одяг і взуттєві вироби, гігієнічні засоби, господарські товари, електронна та побутова техніка, медико-профілактичні препарати і послуги, wellness-технології тощо. Головною властивістю впливу стереотипів споживання на індивідуальне знання щодо здоров'язбереження є використання соціальним суб'єктом шаблонних суджень, що не опираються на власний соціальний досвід. Натомість такі судження виходять з матриці стандартизованих колективних образів, які засвоюються особистістю у соціальних практиках споживання.

З'ясовується, що на рівні побутової культури стереотипи споживання, зазвичай, сприяють появі неповного знання, що обертаються навколо лише деяких якостей товару або послуг і не дають можливості об'єктивного бачення останніх. Таким чином, з одного боку, відбувається збереження пізнавальних зусиль індивіду, і це є позитивним чинником, бо неможливо пізнати всі речі та явища світу творчо і самостійно, особливо в умовах сучасної інформаційної перенасиченості. З іншого боку, некритичне ставлення до стереотипів споживання, які застаріли і не відповідають дійсному стану речей і явищ, обов'язково призведе до неадекватної здоров'язбережуваної поведінки з непередбачуваними для здоров'я наслідками.

**Ключові слова:** культура здоров'я; культура споживання; соціальна безпека; ставлення до здоров'я; здоров'язбереження

### To the question about the role of consumption-stereotypes in the forming of health-saving individual behavior

O.V. Dobryden

dobrioksana@yandex.ua

State establishment "Dnepropetrovsk Medical Academy of Health Ministry of Ukraine",  
9, Vernadskij St., Dnipro, 49044, Ukraine

It is proved that the formation of new consumer attitudes on the background of the displacement of traditional culture communication, nutrition, life occurs in conditions of significant events for healthsaving global nature: first, the scope of medical services during the twentieth century was transformed from private medical practices to health and beauty industry with its huge research institutes and pharmaceutical corporations. Second, because of the opportunities of new technologies radically changed ideas about the biological nature of man and the nature of her health.

Established that at the individual level of consciousness growing number of needs, and therefore increased consumption of goods and services is influenced by stereotypes of consumption as a set of sustainable conventional representations about objects and consumption patterns by which creates the algorithm of usual attitudes to meet the needs of in individual behaviors. However healthsaving is not only with the most significant in human life, but crucial for its existence. So healthsaving behavior – a system of targeted actions of the individual, based on fundamental living needs are in maintaining health and increasing life expectancy. As the main components healthsaving behavior seems appropriate to consider: the relation to their health, adherence to daily routine of activity and rest, healthy food regimen, medical, preventive and sports and recreational activities, compliance emotional balance in communication. That is, under the direct influence consumer attitudes are cognitive, motivational, volitional, emotional and physical parameters healthsaving.

It was found that consumption patterns play an important role in the formation of individual knowledge about the benefits and dangers to health from consumption of complex products and services, including, in particular, foodstuffs, clothing and footwear products, toiletries, household goods, electronic and home appliances, medical and preventive medicine and services, wellness-technology and more. The main feature of the impact of consumer attitudes on the individual knowledge of healthsaving is the use of social actors stereotyped judgments that do not lean on your own social experience. Instead, these judgments are from of the matrix of standardized collective images that are absorbed by the individual social practices.

Emphasized: first, consumption patterns require constant critical thinking when it comes to maintaining their health; must

**Цитування даної статті:** Добридень О.В. До питання про роль стереотипів споживання у формуванні здоров'язбережувальної поведінки особистості / О.В. Добридень // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2017. – Т. 20. – № 3(143). – С. 104-109.

**Citation of this article:** Dobryden, O.V., 2017. Do pytannia pro rol stereotypiv spozhyvannia u formuvanni zdoroviazberzhuvalnoi povedinky osobystosti [To the question about the role of consumption-stereotypes in the forming of health-saving individual behavior]. Scientific and theoretical almanac «Grani» 20; 3(143), 104-109. doi: 10.15421/171749 (in Ukrainian).

Peer-reviewed; approved and placed: 10.02.2017



use structural characteristics of stereotypes in creating stereotypes consumption of healthy lifestyles and developing effective systems healthsaving in Ukraine.

**Keywords:** health culture; the culture of consumption; social security; attitude to health; healthsaving

## К вопросу о роли стереотипов потребления в формировании здоровьесберегающем поведении личности

О.В. Добридень

*dobriksana@yandex.ua*

*ГУ «Днепропетровская медицинская академия МЗ Украины»,  
49044, Днепр, ул. Вернадского, 9*

Обосновывается, что стереотипы потребления играют важную роль в процессе формирования индивидуального знания о пользе и рисках потребления комплекса товаров и услуг, среди которых, в частности: продовольственные товары, одежда и обувные изделия, гигиенические средства, хозяйственные товары, электронная и бытовая техника, медико-профилактические препараты и услуги, wellness-технологии и тому подобное. Главным свойством воздействия стереотипов потребления на индивидуальное знание о здоровьесбережении является использование социальным субъектом шаблонных суждений, которые не опираются на собственный социальный опыт. Такие суждения происходят из матрицы стандартизированных коллективных образов, которые усваиваются личностью в социальных практиках потребления.

Выясняется, что на уровне бытовой культуры стереотипы потребления, как правило, способствуют появлению неполного знания лишь о некоторых качествах товара или услуг и не предоставляют возможности объективного видения последних. Таким образом, с одной стороны, происходит сохранение познавательных усилий индивида, и это является положительным фактором, так как невозможно узнать все вещи и явления мира творчески и самостоятельно, особенно в условиях современной информационной перенасыщенности. С другой стороны, некритическое отношение к стереотипам потребления, которые устарели и не соответствуют действительному положению вещей и явлений, обязательно приведет к ошибкам в здоровьесберегающем поведении с непредсказуемыми для здоровья последствиями.

**Ключевые слова:** культура здоровья; культура потребления; социальная безопасность; отношение к здоровью; здоровьесбережение

**Постановка проблеми.** Сьогодні проблема здоров'я людини привертає увагу дедалі зростаючої кількості дослідників від різноманітних наукових галузей, що є цілком закономірним. Оскільки сучасне суспільство можна охарактеризувати не лише такими усталеними епітетами, як суспільство знання, суспільство високих технологій, суспільство інформації, а й такими як суспільство ризику, суспільство технологічних загроз (з яких також випливають екологічні, продовольчі небезпеки тощо), суспільство надмірного споживання з усіма невтішними наслідками, доведеться звикнути до того, що одна з головних умов гармонійного існування людини, а саме – її власне здоров'я, знаходиться де facto під постійним негативним впливом наслідків прогресу цивілізації. Природно-соціальна реальність вкрай суперечлива: безсумнівно побутова та науково-практична користь сучасних технологій, які активно увійшли у повсякденність, істотно змінюючи природне середовище, а з ним також менталітет і психологію поведінки людини, на жаль, раз у раз обертається розчаруваннями, побоюваннями і погіршенням показників потенціалу здоров'я людини.

**Аналіз досліджень і публікацій.** Особлива роль здоров'я для буття людини зумовлює необхідність постійного практичного і теоретичного доповнення та оновлення інформаційного поля у всіх причетних до здоров'язбереження сферах. Запропоновані для дослідження «стереотипи споживання» є незмінним супутником сучасної масової свідомості, масової культури, суспільства масового споживання. Цілком

об'єктивно, що здоров'язбереження не стало винятком і культура здоров'я людини навіть не мислиться поза впливом певних стереотипних сужень.

Стереотип як соціальний феномен привертає чималу увагу сучасних науковців. Так, приміром, О.В. Андрієнко розкриває сутність стереотипу у порівнянні з такими поняттями, як соціальний міф, архетип, забобон, ідеологія; С.І. Широка вважає, що поведінковий стереотип забезпечує культурну спадкоємність і збереження традицій; В.Т. Куєвдою стереотипи розглядаються у контексті традиційності як фактора соціальної та психічної детермінації поведінки людини. Досліджені такі явища, як етнічний стереотип (М.В. Губіна, О.В. Квас, Ю.Р. Сілецький, О.О. Шиприкевич), професійний стереотип (О.М. Самкова, М.І. Петрус), соціальний стереотип (О.А. Іванова, О.Є. Блинова, Н.П. Суходольська); стереотипи як засіб формування суспільної думки і формування стереотипів під впливом ЗМІ (М.В. Бутиріна, М.О. Турчинова, В.Г. Вольвач). Значна увага сучасних дослідників акцентована на різноманітних гранях гендерних особливостей поведінкових стереотипів (Т.І. Власова, О.М. Балакірева, О.Ю. Вілкова, Т.В. Кубріченко, Л.О. Пампуха, В.Б. Поповська, О.О. Тарасова).

Попри значну й багатосторонню зацікавленість вітчизняних і іноземних науковців різнобічними аспектами стереотипів поведінки, питання взаємозв'язку здоров'язбережуваної поведінки і стереотипів споживання ще не стало предметом окремого дослідження і потребує ґрунтового аналізу.

**Мета дослідження.** Мета статті полягає в окресленні основних проблем, що виникають внаслідок впливу стереотипів споживання на поведінку людини, яка прагне опікуватись власним здоров'ям, тобто на здоров'язбережувану поведінку. Висвітлення соціально-культурних підвалин таких проблем сприятиме глибшому і змістовнішому розумінню складових культури здоров'я особистості і тим самим визначатиме сьогочасні вимоги і пріоритети у системі особистої та соціальної безпеки у контексті охорони здоров'я громадян України.

**Виклад основного матеріалу.** Формування нових стереотипів споживання на фоні витіснення традиційної культури спілкування, харчування, побуту відбувається в умовах значущих для здоров'язбереження явищ глобального характеру: поперше, сфера медичних послуг протягом ХХ століття трансформувалася з приватних лікарських практик в індустрію здоров'я та краси з її гігантськими науково-дослідними інститутами і фармацевтичними корпораціями. По-друге, завдяки можливостям новітніх технологій радикально змінилося уявлення про біологічну природу людини і сутність її здоров'я.

Таким чином, перед нами постає проблема, яка, поза всяким сумнівом, є значно ширшою ніж виключно соціально-філософська, тому що за сучасних умов питання здоров'язбереження стосується, насамперед, можливості існування людини як живого організму без патологічних змін. При цьому питання про сутність фізичного здоров'я людини тісно пов'язане з питаннями моральної відповідальності й дотриманням норм правового поля у суспільстві, а також суб'єктивним слідуванням стереотипам споживання, які, в свою чергу, визначають орієнтири здоров'язбережуваної поведінки особистості. В зв'язку з цим виникає актуальна необхідність постійного аналізу всіх складових і механізмів турботи про власне буття і здоров'я, зокрема таких важливих чинників впливу на динаміку і якісне наповнення здоров'язбережуваної поведінки людини? як стереотипи споживання.

У світовій філософській спадщині нескладним буде знайти чимало прикладів осмислення сутності феноменів, які за своєю природою наближені до поняття стереотипу (приміром, вчення про знання і думку Платона, «примари» людського розуму Ф. Бекона, упередження як пасивність розуму І. Канта, архетипи К. Юнга, колективні уявлення Е. Дюркгейма, хибні упередження Х.-Г. Гадамера тощо) і які певною мірою визначаються пристосуванням свідомості та поведінки як окремої людини, так і суспільства в цілому до стійких узагальнених масових уявлень про об'єкти, процеси і явища буття.

Першим же, як відомо, хто запропонував використання поняття «стереотип», став американський публіцист Уолтер Ліппман, який у своїй відомій книзі «Громадська думка» (Walter Lippmann, «Public opinion», 1922) підводить до того, що людина «...отримує уявлення про більшість речей до того, як безпосередньо стикається з ними ... Стереотипи маркують об'єкти або як знайомі, або як дивні і не-

звичайні, посилюючи відмінності за цим параметром ... Вони наповнюють свіже сприйняття старими образами і проєктують на світ те, що було приховано в пам'яті. Стереотипи – бастион нашої традиції, і, сховавшись за стінами цього бастиону, ми можемо відчувати себе в безпеці» [6, с. 104-109].

Безмалъ сторіччя відділяє нас від тих слів, а й сьогодні зображені Ліппманом властивості стереотипу є впливовим фактором у формуванні ціннісних орієнтацій та ідентичності особистості, адаптації людини до сучасного інформаційного простору, у пошуках об'єктів для задоволення потреб, у виборі моделі поведінки у разі певних соціальних практик.

Перш ніж спробувати проаналізувати сутність стереотипів споживання та розглянути ступінь їх впливу на формування здоров'язбережуваної поведінки людини, визначимось з розумінням вищезазначених понять.

В класичних наукових теоріях існує константа, згідно з якою рушійною силою поведінки людини слугують її потреби. Разом з тим необхідно чітко усвідомлювати, що головною умовою «вдалого існування» суспільства споживання є задоволення потреб у такий спосіб, коли відбуватиметься постійне продукування нових потреб у незмінно збільшеному обсязі. На індивідуальному рівні свідомості людини зростання кількості потреб, а отже, збільшення споживання товарів і послуг, знаходиться під впливом стереотипів споживання як сукупності стійких загальноприйнятих уявлень про об'єкти і моделі споживання, завдяки яким створюється звичний алгоритм ставлення до можливостей задоволення потреб у поведінкових практиках особистості. В той же час здоров'язбереження залишається навіть не найважливішою з поведінкових практик людини, а вирішальною для її існування. Отже, здоров'язбережувана поведінка – це система цілеспрямованих дій особистості, в основі яких знаходяться фундаментальні вітальні потреби у збереженні здоров'я та збільшенні тривалості життя. В якості головних складових здоров'язбережуваної поведінки бачиться доречним розглядати: ставлення до власного здоров'я, додержання щоденного розпорядку активності і відпочинку, режим здорового харчування, медико-профілактична і спортивно-оздоровча активність, додержання емоційного балансу у спілкуванні. Тобто, під безпосереднім впливом стереотипів споживання знаходяться когнітивні, мотиваційні, вольові, емоційні і фізичні параметри здоров'язбережуваної поведінки.

Стереотипи споживання відіграють важливу роль у процесі формування індивідуального знання про користь і небезпеки для здоров'я від споживання комплексу товарів і послуг, серед яких, зокрема: продовольчі товари, одяг і взуттєві вироби, гігієнічні засоби, господарські товари, електронна та побутова техніка, медико-профілактичні препарати і послуги, wellness-технології тощо. Головною властивістю впливу стереотипів споживання на індивідуальне знання щодо здоров'язбереження є використання соціальним суб'єктом шаблонних суджень, що не опираються на власний соціальний досвід. Натомість

такі судження виходять з матриці стандартизованих колективних образів, які засвоюються особистістю у соціальних практиках. І слід погодитись з українським дослідником В.Т. Куєвдою, який зазначає: «Як ідеальні конструкти (елементи свідомості) стереотипи закорінюються у сфері буденної (побутової) свідомості та складають ядро традиційно-побутової культури» [5, с. 81]. Утім, варто розуміти, що на рівні побутової культури стереотипи споживання, зазвичай, сприяють появі неповного знання, що обертається навколо лише деяких якостей товару або послуг і не надають можливості об'єктивного бачення останніх. Таким чином, з одного боку, відбувається збереження пізнавальних зусиль індивіду, і це є позитивним чинником, бо неможливо пізнати всі речі та явища світу творчо і самостійно, особливо в умовах сучасної інформаційної перенасиченості. З іншого боку, некритичне ставлення до стереотипів споживання, які застаріли і не відповідають дійсному стану речей і явищ, обов'язково призведе до неадекватної здоров'язбережуваної поведінки з непередбачуваними для здоров'я наслідками.

В цьому ключі видатний представник сучасної німецької практичної філософії Д. Бюлер застерігає від необгрунтованого спотворювання або применшення небезпек глобального масштабу і закликає подбати про адекватне пізнання, виходячи з наступного: «По-перше, внаслідок технологічної та економічної глобалізації сфера наслідків сучасної цивілізації та людська діяльність загалом поширилися на всю планету, навіть на весь можливий простір майбутнього життя людства. По-друге, численні високотехнологічні проекти та опосередкований ними звичний життєвий рівень та рівень споживання загрожують не лише умовам життя, а й можливості відповідальності багатьох інших... Тому, по-третє, чимало наших установлених понять або стереотипів, з допомогою яких ми досі характеризували практичні та технічні побічні наслідки, або втратили сенс, або потребують перевірки на адекватність у кожному конкретному випадку» [4, с. 82].

Розглянемо конкретний випадок і перевіримо його на адекватність знання, тобто скоріше в цьому разі спробуємо розкрити невідповідність стереотипу споживання реаліям сьогодення і здоров'язбережуваним очікуванням споживачів. Не в далекому минулому був поширений такий стереотип: потрібно вживати рибу, оскільки в ній багато фосфору, що є корисним для здоров'я організму людини. Сьогодні цей традиційно-успадкований стереотип дещо модифікувався і виглядає наступним чином: м'ясо жирних сортів риби, особливо сьомги і форелі, є джерелом поліненасичених жирних кислот Омега-3, які не синтезуються в організмі людини, проте вкрай необхідні для забезпечення обміну речовин і запобігання серцево-судинним захворюванням і діабету, підвищення імунітету тощо. Тепер звернімося до конкретних фактів. Постачальником ринку продажу так званої червоної риби в Україні виявляються фермерські рибні господарства, переважно з Норвегії (відповідно до власних спостережень автора). Йдемо далі

шляхом знань, засвоєних ще за часів відвідування клубу юних натуралістів. Червонуватий колір м'яса сьомги і форелі легко пояснюється харчовим ланцюжком: риба харчується ракоподібними, які концентрують в собі каротиноїди (жовті й червоні органічні пігменти), які у вигляді астаксантину (один з каротиноїдних групи) в свою чергу потрапляють у харчовий процес ракоподібних від морських водоростей. Проте логічним є припущення, що рибу з фермерських господарств не відгодовують морськими креветками. То ж звідки той червоний колір?

Відповідь знайдемо на сайті Державного агентства рибного господарства України: «Астаксантин – це каротиноїдний кормовий пігмент, який в природі зустрічається в планктоні, ракоподібних та рибі... Експертна група стверджує, що синтетичний астаксантин є безпечним для лососевих видів риб в пропорції до 100 міліграм на 1 кілограм повного раціону... Експертна група не змогла дійти однозначного висновку щодо безпечності астаксантину для декоративних птахів. Дослідження, що одночасно проводилося Європейським агентством з безпеки харчових продуктів (EFSA) підтвердило, що використання астаксантину в раціоні лосося та форелі в межах максимально дозволених рівня не загрожує здоров'ю споживачів» [8]. Одразу викликає здивування факт нез'ясованості шкідливого впливу на птахів, а з іншого боку – безпечності для людини. Якщо ж взяти до уваги, що на українському ринку взагалі поширюється попит на такі штучні кольорові пігменти, як карофіл, то також виникає питання, яка ж має бути кількість співробітників контролюючих органів для професійного забезпечення відповідності синтетичних препаратів безпечним нормам застосування? Адже достатньо ввести слово «карофіл» в пошукову систему і отримаєш безліч пропозицій і рекомендацій яким чином зробити червоною не лише рибу, а яскраво-жовтими яєчні жовтки і рожевою шкіру курчат-бройлерів тощо.

Таким чином, коли людина похилого віку, прирізом, віддає останнє з пенсії за найдешевше – голови та хвосту від червоної риби, сподіваючись на профілактично-оздоровчий ефект згідно із стереотипом, результат може бути зовсім зворотнім з огляду на дотримання/недотримання норм використання штучних кормових пігментів. Застереження в контексті дискурсивної етики від Д. Бюлера є дуже своєчасним: «Ти не можеш воліти бути науковцем, тобто претендувати на раціональність свого дослідження, і водночас серйозно стверджувати, що ти як дослідник не визнаєш жодної моральної норми» [3, с. 36]. Досить часто доводиться стикатися з ситуацією, коли наукові досягнення у сфері продовольства, прирізом, не збігаються з розумінням гуманізму. Це викликає особливе занепокоєння, тому що досягнення сучасного науково-промислового комплексу у сфері біології та хімії справді вражають: надавати продукту бажаного кольору неприродним шляхом і навіть не за допомогою зовнішніх втручань і маніпуляцій, а застосовуючи гранульовані добавки для внутрішньо-

го застосування живими організмами! І все з однією метою – надати товару привабливого для покупців вигляду і тим самим збільшити прибутки від збуту. Простіше кажучи – це звичайне обдурювання споживачів. Бо ж не вживала та птиця зеленої трави і кукурудзи для яскраво-жовтих жовтків і не траплялися на шляху штучно вирощених сьомги і фореї каротиноїди крилю. І невідомо, як з часом штучні барвники відіб'ються на здоров'ї. Однак, поруч з такою продукцією не висить оголошення з поясненнями щодо цього. Отже, некритичне ставлення до стереотипів споживання є наслідком легковажного слідування рекламним слоганам і тут складно не погодитись з думкою О.С. Блинової, що «більшість соціальних стереотипів не утворюються стихійно у свідомості людини. Вони або передаються соціумом у готовому виді, або формуються в результаті цілеспрямованого впливу» [2, с. 60]. Дійсно, не є таємницею, що за безпосередньої участі засобів масової інформації формування індивідуального знання відбувається за певною схемою: людина не створює знання особисто, вона переймає запропонований зміст знань, які спрямовані на постійне заохочування до споживання. Якщо врахувати, що масові виробництво і споживання є визначальними у кругообігу ринкової економіки, то стає зрозуміло провідна роль ринкових структур і ЗМІ у процесі стереотипізації об'єктів, де вони виступають у ролі стереотипізаторів.

У всій безлічі маркетингових заходів, спрямованих на підвищення продажів, вдало використовується той факт, що стереотипи споживання здебільшого неможливо емпірично перевірити і, як справедливо зазначає С.І. Широка, «застиглі способи дії, поведінкові шаблони та схеми хоча й створюють уявлення про впорядкованість повсякденності й стабільність життєвого плину, одночасно несуть у собі загрозу втрати особистістю суто людських рис – творчого підходу до дійсності, унікального переживання подій, самостійного прийняття рішень у ситуації морального вибору тощо» [7, с. 69]. І все-таки, справедливості заради, слід відзначити також позитивні сторони стереотипів споживання, які передусім тримаються на тому, що обсяг достовірних знань в них доволі часто перевищує обсяг недостовірних. Думається, що саме в цьому необхідно шукати головне пояснення стійкості стереотипів споживання. Втім, у випадках, коли успадковані стереотипи споживання не співпадають з висновками особистого досвіду внаслідок неочікуваного спричинення (тобто не відповідає суті, що закладено в стереотипі) користі або шкоди здоров'ю, відбувається кореляція власних уявлень.

Результати від подібного порівняльного аналізу можуть бути неоднозначними і значною мірою визначаються психофізіологічними і помітно характеристиками суб'єкта. З одного боку, критичне ставлення, яке властиве для людини з активною позицією у намаганнях бути здоровою, сприятиме пізнавальній діяльності з отримання нового продуктивного знання незалежного від стереотипних уявлень. З іншого боку виникає питання: чому стереотипи споживання у певних випадках залишаються актуальними для

соціального суб'єкта навіть тоді, коли вони мали б руйнуватися під тиском доказів наукового знання й особистих проблем із здоров'ям? Відповідь знайдемо у сфері можливостей соціального суб'єкта. Хоч би яким завуальованим не був стереотип споживання, все одно потужність альтернативних ЗМІ, які в науково-популярному стилі, з залученням відомих науковців, представляють альтернативне знання про незнайомі сторони звичних речей, повільно, але зростає. Вони є загальнодоступними. Перешкодою для отримання такого альтернативного знання, яке є необхідним для співставлення і критичного осмислення стереотипів споживання, можуть бути емоційно-вольові характеристики суб'єкта та його матеріально-грошові можливості. Ригідність мислення соціального суб'єкта може стати на заваді й обернутися ігноруванням розбіжності стереотипу споживання навіть у разі власного протилежного досвіду. Беручи ж до уваги стресову нестабільність сучасного суспільства, вартим уваги є спостереження О.В. Башмакової: «При погіршенні емоційного стану (зростання тривоги, незадоволеності собою, життям чи його окремими аспектами, зниженні активаційних та енергетичних компонентів психічного стану) зменшується особистісна активність у контролюванні власного здоров'я та поведінки стосовно нього, а схильність покладати контроль та відповідальність на інших (соціальне чи метафізичне оточення) суттєво зростає» [1, с. 16]. В той же час відсутність належного матеріально-грошового забезпечення, навіть за наявності критичного ставлення до стереотипів споживання і в цілому високого рівня освіченості, вкрай обмежить можливості здоров'язбережувальної поведінки у всіх її параметрах.

**Висновки.** Здоров'язбереження – це не тематична, а наскрізна проблематика нашого сьогодення, яка вимагає від кожного соціального суб'єкта індивідуальних і спільних активних зусиль у питаннях вироблення стратегії здорового споживання.

Якщо в оцінці потреб сучасної людини виходити з таких параметрів, як необхідність, кількість і якість, то домінування потреби збереження здоров'я виявляється беззаперечним. При цьому параметр необхідності визначається значущістю здоров'я як умови для фізіологічного і соціального буття людини. Внаслідок забруднення навколишнього середовища, неякісних продуктів харчування і води, а також багатьох інших ризиків техногенного характеру, кількість різноманітних потреб, що виникають у зв'язку із погіршенням стану здоров'я і необхідністю його відновлення, дедалі зростатиме і не обмежуватиметься лише віковими потребами з боку людей похилого віку. Що ж до якості, або ж в нашому розумінні своєрідності потреби у здоров'ї, то вона полягає в тому, що її задоволення вимагає включення абсолютно всіх складових життєдіяльності людини як-от: продовольча сфера, умови проживання і якість життя, сфера охорони здоров'я, екологічна та техногенна безпека, вільний доступ до інформації тощо. Якщо ж подивитись під іншим кутом зору і говорити вже про наслідки від власне якості за-



доволення потреб, то уявімо собі необхідність задовольнити потребу в отриманні інформації в контексті здоров'язбереження. Некомпетентне або взагалі хибне інформування щодо, приміром, використання медичних препаратів, проживання на забруднених територіях може виявитися фатальним і призвести до таких ушкоджень організму, які не підлягають виправленню. Тобто якісне знання разом з активною потребою застосування отриманого знання забезпечуватимуть безпеку здоров'язбережувальної поведінки. В той же час в контексті інших сфер жит-

тя хибність інформації загрожуватиме помилкою, можливо не виправною, проте не погіршенням стану здоров'я, інвалідністю або навіть смертю. Враховуючи сказане, підкреслимо ще раз: по-перше, стереотипи споживання вимагають постійного критичного осмислення, якщо мова йде про збереження власного здоров'я; необхідно використовувати конструктивні характеристики стереотипів споживання для створення стереотипів здорового способу життя і включати такий досвід у розроблення результативної системи здоров'язбереження в Україні.

#### БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ:

1. Башмакова О.В. Емоційні та психосоціальні чинники ставлення до здоров'я: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.01 / О.В. Башмакова; Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К., 2007. – 21 с.
2. Блинова О. Є. Роль соціальних стереотипів у становленні світоглядних орієнтацій особистості / О. Є. Блинова // Психологія і особистість. – 2015. – № 2 (8). – Ч. 1. – С. 58–70.
3. Бьолер Дитрих. Відповідальність за майбутнє з глобальної перспективи. Актуальність філософії Ганса Йонаса та етики дискурсу / Дитрих Бьолер // Передмова Гюнтера Альтнера. Переклад з німецької, післямова, примітки Анатолія Єрмоленка. – К.: Стило, 2014. – 157 с.
4. Бьолер Дитрих. Ідея та обов'язковість відповідальності за майбутнє. Ганс Йонас та етика діалогу: перспективи духу епохи / Дитрих Бьолер // Філософська думка: український науково-теоретичний часопис. – 2007. – № 3. – С. 81–99.
5. Кувєда В. Міфологічні джерела української етнокультурної моделі: психологічний аспект. Монографія. – Донецьк: Український культурологічний центр, Донецьке відділення НТШ, 2007. – 264 с.
6. Липпман Уолтер. Общественное мнение / Уолтер Липпман // Пер. с англ. Т.В. Барчуновой; редакторы перевода К.А. Левинсон, К.В. Петренко. – М.: Общественное мнение, 2004. – 384с.
7. Широка С.І. Стереотип поведінки: філософсько-антропологічний аспект / С.І. Широка // Гуманітарний часопис. – 2015. – № 2. – С. 64–70.
8. Державне агентство рибного господарства України: Політика у сфері рибальства та санітарні норми рибної продукції. Червень 2014. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://darg.gov.ua/\\_politika\\_u\\_sferi\\_ribalstva\\_0\\_1\\_0\\_1630\\_1.html?search=%EF%F2%E0%F5%B3%E2.%20%C0%F1%F2%E0%EA%F1%E0%ED%F2%E8%ED%20%96%20%F6%E5](http://darg.gov.ua/_politika_u_sferi_ribalstva_0_1_0_1630_1.html?search=%EF%F2%E0%F5%B3%E2.%20%C0%F1%F2%E0%EA%F1%E0%ED%F2%E8%ED%20%96%20%F6%E5)

#### REFERENCES:

1. Bashmakova, O.V., 2007. Emocijni ta psyhosocialni chynnyky stavlennya do zdorov'ya [Emotional and psychosocial factors of relationship to health]. In-t psykologiyi im. G. S. Kostyuka APN Ukrayiny, Kyiv (in Ukrainian).
2. Blynova, O. Ye., 2015. Rol socialnyx stereotypiv u stanovlenni svitoglyadnyx oriyentacij osobystosti [The role of social stereotypes in the development of individual idealogical orientation]. *Psykologiya i osobystist* 2 (8), 58-70 (in Ukrainian).
3. Boler, Dytryx, 2014. Vidpovidalnist za majbutnye z globalnoyi perspektyvy. Aktualnist filosofiyi Gansa Jonasa ta etyky dyskursu [Responsibility for the future of contemporary global perspective. The relevance of philosophy of Hans Jonas and discourse ethics]. *Stylos*, Kyiv (in Ukrainian).
4. Boler, Dytryx, 2007. Ideya ta obov'yazkovist vidpovidalnosti za majbutnye. Gans Jonas ta etyka dialogu: perspektyvy duxu epoxy [The idea of binding and responsibility for the future. Hans Jonas and the ethics of dialogue: perspectives of an era]. *Filosofska dumka: ukraïnskyj naukovo-teoretychnyj chasopy* 3, 81-99 (in Ukrainian).
5. Kuyevda, V., 2007. Mifologichni dzherela ukraïnskoyi etnokulturnoyi modeli: psykologichnyj aspect [Mythological sources of ukrainian ethnocultural models: the psychological aspect]. *Ukraiïnskyj kulturologichnyj centr, Doneczk* (in Ukrainian).
6. Lippman, Uolter, 2004. Obshhestvennoe mnenie [Public opinion]. *Obshhestvennoe mnenie*, Moscow (in Russian).
7. Shyroka S.I., 2015. Stereotyp povedinky: filofsksko-antropologichnyj aspect [Stereotype behavior: a philosophical and anthropological aspect]. *Gumanitarnyj chasopys* 2, 64-70 (in Ukrainian).
8. Derzhavne ahentstvo rybnoho hospodarstva Ukrayiny: Polityka u sferi rybal'stva ta sanitarni normy rybnoyi produktsiyi. Cherven' 2014 [The State Agency of Ukraine fisheries: fisheries policy and health standards of fish products. June 2014.]. – Access mode:[http://darg.gov.ua/\\_politika\\_u\\_sferi\\_ribalstva\\_0\\_1\\_0\\_1630\\_1.html?search=%EF%F2%E0%F5%B3%E2.%20%C0%F1%F2%E0%EA%F1%E0%ED%F2%E8%ED%20%96%20%F6%E5](http://darg.gov.ua/_politika_u_sferi_ribalstva_0_1_0_1630_1.html?search=%EF%F2%E0%F5%B3%E2.%20%C0%F1%F2%E0%EA%F1%E0%ED%F2%E8%ED%20%96%20%F6%E5) (in Ukrainian).



УДК 745.5

doi: 10.15421/171750

## Синтез добра і краси петриківського розпису

Т.А. Гарькава

*Aries\_design@mail.ru**Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара,  
49010, Дніпро, пр. Гагаріна, 72*

У статті розглянуто петриківський декоративний розпис як унікальний прояв української народної культури, визнаний на світовому рівні як нематеріальна культурна спадщина людства, у контексті його філософських засад.

**Ключові слова:** петриківський декоративний розпис; українська народна культура; філософські засади; природоцентризм; каллокагатія

## Synthesis of goodness and beauty of Petrykivsky decorative painting

Т.А. Harkava

*Aries\_design@mail.ru**Oles Honchar Dnipro national university,  
72, Gagarin Ave., Dnipro, 49010, Ukraine*

Petrykivsky decorative painting as a unique manifestation of Ukrainian national culture has been studied in the article. This painting is recognized all over the world as an intangible cultural heritage of humanity in the context of its philosophical principles. Petrykivsky decorative painting by its basis — murals, reaches Tripoli and puts the Ukrainian culture among the ancient cultures of the world. At various stages of ethnos' existence, Ukrainian folk decorative art was an important part of the spiritual life and reflected its identity, ensuring the continuity of spiritual connection between generations. Motives of Petrykivka decorative painting describe the local flora and fauna and the local historical tradition. Folk artists get their inspiration from the mother nature, traditional for the Ukrainian people worship to Mother-land and all beautiful things, which are created by it. However, Petrykivsky decorative painting is not a direct reflection of natural motifs. World, created in paintings, is the product of the imagination of folk artist. Calocagathia (synthesis of beauty and goodness) of Petrykivsky school is seen in high spiritual and moral culture of the Ukrainian people, in their pursuit to improve the space of their life, to perpetuate the generous beauty of the world by the love to beauty and goodness in all its forms using a variety of colors and patterns.

**Keywords:** Petrykivsky decorative painting; Ukrainian folk culture; philosophical principles; Environmental centrism; Calocagathia

## Синтез добра и красоты петриковской росписи

Т.А. Гарькава

*Aries\_design@mail.ru**Днепро́вский национальный университет имени Олеся Гончара,  
49010, Днепр, пр. Гагарина, 72*

В статье рассмотрена петриковская декоративная роспись как уникальное проявление украинской народной культуры, признанная на мировом уровне как нематериальное культурное наследие человечества, в контексте его философских основ.

**Ключевые слова:** петриковская декоративная роспись; украинская народная культура; философские основы; природоцентризм; каллокагатия

Всесвітнє визнання петриківський декоративний розпис офіційно отримав 15 грудня 2013 року, коли ЮНЕСКО було занесено його до репрезентативного списку нематеріальної культурної спадщини людства. Сприяла такому широкому визнанню творчість українських народних майстрів самобутнього декоратив-

ного розпису, який за місцем концентрації осередків називається (сел. Петриківка на Дніпропетровщині) петриківським. Зростає загальний інтерес до українського народного декоративно-прикладного мистецтва, яке ґрунтується на духовних традиціях, висвітлює естетичні вподобання, звичаєво-обрядові, етично-мо-

**Цитування даної статті:** Гарькава Т. А. Синтез добра і краси петриківського розпису / Т. А. Гарькава // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2017. – Т. 20. – № 3(143). – С. 110-113.

**Citation of this article:** Harkava, T.A., 2017. Syntez dobra i krasny petrykivs'koho rozpysu [Synthesis of goodness and beauty of Petrykivsky decorative painting]. Scientific and theoretical almanac «Grani» 20; 3(143), 110-113. doi:10.15421/171750 (in Ukrainian).

**Peer-reviewed; approved and placed:** 04.02.2017

ральні переконання українського народу та є важливою складовою як національної, так і світової культур. Історичні зміни приходять з новим поколінням, його іншим знанням, розумінням та баченням світу. Покоління будь-яких спільнот живуть переважно філософсько, сформованою його попередниками. Так є внаслідок світоглядної інерції. Покоління української спільноти навіть інерцію думки набували з чужих джерел – писати історію власної тисячолітньої культури з часу «прокляття» І. Мазепи було важко і небезпечно.

Звідси зрозуміло доволі пізній час появи перших публікацій про українську культуру, яка в критичні моменти нашої історії документувала нашу національну самобутність. На нашу думку, першими в сенсі культурознавства були розвідки Миколи Костомарова «Дві руські народності» (1876) та Івана Нечуя-Левицького «Світогляд українського народу» (1876). Однак ці праці висвітлювали тільки деякі аспекти життя українського народу та його етнопсихологічні особливості. Першим, хто науково підійшов до цілого комплексу української культури, був Михайло Грушевський у своїй десяти томній «Історії України-Руси» (т.І. Львів, 1898 – т.Х. Київ, 1937). Хронологічно черговим важливим дослідженням стала праця Івана Огієнка «Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу» (1918), де надана важлива інформація про розвиток української культури у межах I – XIX ст.

Праці радянських дослідників української культури А. Козаченка («Українська культура, її минулина і сучасність», 1931 р.), М. Марченка («Історія української культури з найдавніших часів до середини XVII ст.», 1961 р.), Н. Глухенької («Петриківські декоративні розписи», 1965 р.), О. Тищенко («Декоративно-прикладне мистецтво східних слов'ян і давньоруської народності», 1983 р. та інших відзначаються тенденційністю і вузькопроблематичністю.

У час державної розбудови України, коли кайдани з розуму зняті, кожен відчуває потребу звернення до джерел. «Пізнай себе» - кредо поведінки, висунуте Григорієм Сковородою, - одне з найважливіших завдань після тривалого часу приховування істини про глибину і суть української культури, нав'язування стереотипу її вторинності.

Нині спостерігається піднесення інтересу до вивчення і дослідження українського народного мистецтва (Р. Захарчук-Чугай, Є. Антонович «Українське народне декоративне мистецтво» [2], М. Семчишин «Тисяча років української культури» [7], М. Кириченко «Український народний декоративний розпис» [3], колективна історико-етнографічна монографія «Українці» за науковою редакцією А. Пономарьова [9] та інші).

Однак звернення до петриківського декоративного розпису в основному обмежується його популяризацією шляхом видання альбомів репродукцій творів петриківчан, часом із невеликим екскурсом до життєпису народних майстрів [6; 8], главою книги [5], стислим викладом [3; 7].

Існування лагуни у дослідженні петриківського декоративного розпису, його визнання на високому світовому рівні вимагає і зобов'язує до глибоких досліджень цього феномена.

Одним із першочергових завдань у низці проблем із дослідження петриківського декоративного розпису

– яскравого представника українського народного декоративно-прикладного мистецтва - стоїть завдання розкриття філософських засад розпису як явища світової культури, що і є метою даної статті.

Народна декоративна творчість в Україні - це живе явище філософії національного духу, про що свідчить зростання інтересу до її вивчення науковців різних галузей науки: це і жива, побутуюча сторінка у всесвітній книзі народної культури.

Саме поняття «культура» належить до складних філософських понять так, як і саме життя, якому вона є своєрідним рефлексом. Означена система «культура» - це складний процес вдосконалення світу довкола нас і світу в нас самих, творення і плекання цінностей духовного і матеріального характеру [7].

Національна культура – це культура суспільна, тобто культура точно означеної людської спільноти; це групова культура, проте вона одночасно індивідуальна в тому смислі, що відрізняється у своїй конкретності від інших національних культур. І в такому смислі від прадавніх часів існувала і існує українська національна культура, яка має свою предметність. Ця культура, це не що інше, як знання, розвиток і передача всього того найкращого, що було створене в Україні, про життя і його одвічні істини.

Українське народне декоративне мистецтво – унікальне явище національної культури. Воно завжди правдиво показувало світові життя нації, її духовне багатство, рівень культури, творчі сили і здібності, енергію, виступало як феномен незнищеності [2]. Конкретні історико-соціальні чинники зумовлювали періоди спадів і піднесення народної творчості, однак ніколи не підтверджувалася думка стосовно відмирання народного мистецтва, загибелі традицій. Поки існує земля, а людина працює на ній, доти житиме народне мистецтво. Завжди взаємозумовлені поняття: Земля – Природа – Людина – Мистецтво.

Народне декоративне мистецтво розглядається як важлива художньо-декоративна цінність, що виконує численні функції: пізнавальну, естетичну, комунікаційну, виховну тощо. У цьому сенсі важливе усвідомлення народної естетики, яка має традиції й особливості. Багато дечого ми не знаємо про народні художні впадобання, ідеали, поняття краси, моральної чистоти. Інколи важко зрозуміти стійкі системи багатоклірного розпису, абстрактність форм тощо. Звідси – важливість поліфункціонального дослідження народного мистецтва, мислення людей, їхнього світосприйняття, фантазування, опоетизування і творення.

В умовах України класичне народне мистецтво головним чином є мистецтвом селянським. Чи створювалося воно професіоналом-ремісником, чи становило частину господарського життя – завжди було складовою натуральної творчості в тому значенні, що базувалося на місцевій природній сировині, традиційних прийомах її обробітку, оригінальній місцевій технології [9]. Художні вироби, успадковані від попередніх поколінь, поступово оновлювалися відповідно до нових естетичних та етичних норм общини. Своєрідність декоративного розпису обумовлена особливістю розвитку України, її природними умовами. Твори декоративно-прикладного мистецтва в тій чи іншій мірі відображають культурний рівень українського народу

відповідного історичного періоду. Так, вчені археологи за оздобленням архітектурних знахідок майже безпомилково визначають епоху та приналежність конкретному етносу.

Як представник декоративного розпису петриківський розпис сягає своїм корінням – стінописом – Трипілля (V – II тис. до н.е.), що ставить українську культуру однією з найперших у ряду найдавніших культур світу. Важливі висновки дослідників про місцеві етнічні корені трипільської культури – вона не була прийшлою, а мала свої автохтонні джерела. Високий мистецький рівень прикладного мистецтва, орнаментального оздоблення, створеного нашими пращурами, продовжував існувати після трипільської доби. Є свідчення, що язичницькі й князівські будівлі розписувалися розкішними орнаментами як на дереві, так і на мурованих стінах із виразними рисами національної самобутності.

Петриківський розпис зародився у вигляді селянського хатнього малювання. Виникнення традиції розпису стін пов'язане з матеріалом, з якого будувало житло населення Степової частини України – глина, побілені стіни. Біле тло стіни слугувало для селянина чистим полотном, на якому розгорталася творча фантазія петриківчанина. Виникає навіть своєрідний термін «мальована хата», тобто така, яка була щедро декорована настінним розписом й вирізнялася своєю барвистістю та красою. Художні особливості петриківського малювання зумовлені погодними умовами місцевості, географічним розташуванням у Степовій зоні, рослинністю, естетичними смаками та вподобанням селян.

Упродовж століття в Україні формувалися різноманітні школи декоративного розпису, що мали власні особливі стилі його виконання.

Та все ж, в основному, подібність була у використанні здебільшого рослинних орнаментальних мотивів (квіти, стебла, плоди тощо) у їх поєднанні із зображенням тварин та людей у стилізованій формі, часто народженій фантазією народних майстрів. За збігом численних обставин найбільше й найкраще зберігся і розвинувся петриківський розпис.

Вже до початку XX сторіччя сформувалися унікальний стиль і головні композиційні різновиди петриківського розпису: окрема квітка, гілочка, букет, вазон із квітами, жанрова композиція, фриз (бігунець) і килимок.

Чарівний петриківський розпис наповнений неймовірною святковістю колориту, пластичною різноманітністю в трактуванні сюжетних мотивів. Весь малюнок розпису ніби розгорнутий на площині стіни, аркуша паперу або предмета домашнього начиння.

Дивлячись на твори народних майстрів, здається, що на них зображені звичайні квіти або ягоди. Але варто придивитися уважно, щоб зрозуміти – перед вами плід творчої фантазії художників, їхній стиль та бачення рідної природи. Твори їхні – прямий відгук на рідкісну багатство та щедрість природу. У народному мистецтві зв'язок художника і рідної землі особливо глибокий та безпосередній. Тому своєрідність української природи була і є в народній творчості джерелом безмежних варіацій форм і видів діяльності, малюнка орнаментальних узорів, кольорової палітри. Від барвистої в'язі петриківського розпису віє ароматом трав,

ягід та квітів привільних степів Придніпров'я. Поклоніння перед земним багатством, що відзначає мистецтво петриківчан, спонукає їх до створення своєрідного декоративно-художнього літопису флори та фауни Придніпров'я.

Філософія петриківського декоративного розпису базується на природоцентризмі: квітковому орнаменті місцевої флори і фауни, образно переосмисленому творчою уявою, багатою фантазією майстрів, які крізь квітку, гілочку, букет, барвистий орнамент вчать бачити Всесвіт, любити матінку-природу в розкішній купелі авторського світобачення.

Улюблений мотив українця – квітка. Це – посмішка рослини, знак її глибинної сутності, вершина щорічного циклу розвитку від зернини до плоду, що дає нове насіння. Квітування для селянина – найважливіша пора, оскільки визначає, чи зав'яжеться на квітці плід, чи зав'яне пустоцвітом. Так і в житті людини закладається «у квітучому віці» все, що треба здійснити на віку. Народна пісня порівнює дівчину і її коханого з квітами. Зів'яла квітка означає розлуку, смерть. І в цьому ж ряду знамениті Шевченкові порівняння: «Думи мої – квіти мої, діти», «моя пташко, мій маковий цвіте», «мій братику – королевий цвіте». Ось чому в селянському сприйнятті світу квітка – один з найзмістовніших символів і поетичних засобів, що відображає ці символи. Це – очі землі, проникливий погляд у бездонні небеса, чиста душа народу, який красою коронує життя.

Петриківський розпис побудований на чіткій знаковій системі, яка відображає сприйняття світу нашими далекими предками. Це знакове письмо – також філософія, що простежується у трактуванні елементів розпису. Наприклад:

дерево – це розвиток, зростання;  
сосонки, ялинки – вічна молодість, здоров'я, ріст;  
барвінок – молодість, здоров'я, ясність, нескореність, добра пам'ять;  
«безконечник» або «бігунець» – вічність, безупинність нескінченність руху;  
дубове листя – сила, міцність, довголіття;  
виноград, кетяги винограду, виноградна лоза – родючість, добробут, багатство;  
троянда, ружа – кохання;  
біла лілія – чистота, невинність, цнотливість;  
калина – дівоча врода, краса, доля, щастя;  
горицвіт – чисте, шире серце;  
соняшник – сонце, постійність, витривалість;  
птаха – зародження життя, родючість, приплід, достаток;  
голуб – мир, спокій, добро, вірне кохання;  
півень – пробудження життя, світанок;  
кінь – уособлення земного добробуту, життя, витривалість.

Култ природи, що існував в українців, преклоніння і обожествлення відтворилося і в народному мистецтві, особливо у застосуванні орнаментів, початки якого зафіксовані ще в палеоліті. Найпростіші орнаменти, що з'явилися в цю епоху, виконували роль оберегів, що відлякували злі сили і притягували щастя й добробут. Таке значення орнаменту в обрядовості українців існує й донині: орнаментом прикрашали й прикрашають (закриваючи від злих духів) отвори в будинку (двері,



вікна) та одязі (комір, поділ, манжети рукавів). Каллокагатія (синтез Краси і Добра) Петриківської школи у високій духовно-моральній культурі серця українського народу, у прагненні естетизувати простір свого буття, увічнити шедру красу Божого світу любов'ю до краси і добра у всіх вимірах, у всіх формах, у найрізномітніших кольорах і геометричних візерунках - утвердити в душах райський розмай [6]. «... в кожній країні є спогади раю!» - писала Леся Українка, а Тарас Шевченко закликав: «Подивіться на рай тихий, на свою Україну!».

Краса і щедрість української природи примножуються талантом майстрів та натхненням у малому пізнати велике. На цих розписах царює Квітка-Казка, буяє вічне Літо, квітує вічна Весна, розкошує вічна золота Осінь, відповідаючи на одвічне питання, адже Краса завжди була ключем у прагненні людини до щастя і благодаті.

Високомистецькі декоративні вироби різнофункціонального призначення і є зразками справжньої краси, добра, життєствердної основи для постійного подальшого розвитку, для радості та життя, згідно зі словами визначного українського філософа Григорія Сковороди, котрий, питаючи: «Для чого делаем материи вышиваных разными нитками и взору приятными цветами...», відповідав: «Для радости сердца».

Упродовж всього свого існування людство вабить таємниця Краси, залишаючись «річчю в собі», в якій ховається Таїна Життя. У прагненні до щастя краса завжди була золотим ключем до сердець людей.

Назвати всі філософсько-етичні чи естетичні кон-

цепції Краси, мабуть, неможливо, однак формулювання в Стародавній Греції органічної єдності Істини, Добра й Краси як синтезу абсолютних цінностей людства для нас видається прийнятним.

Можна в цілому говорити про Красу, прекрасне як про загальнолюдську цінність, як історичний продукт, як сферу свободи духу людини, як вузлову естетичну категорію, яка через засоби мистецтва облагороджує і звеличує людину, будить в ній бажання творити за законами Краси в ім'я безсмертя.

Споконвіку людина намагалася прикрасити свій побут, мати речі не просто потрібні та зручні, але й красиві. Петриківський розпис, завдяки своїм високим декоративним властивостям, органічно вписується і в інтер'єр сучасних будівель та приміщень як власне настінним розписом, так і використанням розписаних хаклів, картин, рушників, посуду, оздоблювальних картин.

Проведене дослідження стверджує, що петриківський декоративний розпис є невід'ємною складовою української національної культури. Його самобутність у його філософії, що базується на природоцентризмі. Мотиви петриківського розпису сягають своїм корінням у місцеву флору та фауну, в історичні традиції. У рідній природі степового Придніпров'я черпають натхнення народні майстри, у традиційному поклонінні українського народу землі-матінці і всьому прекрасному, що вона народжує.

Дана тема має глибоку дослідницьку перспективу і потребує подальшого вивчення та аналізу.

#### БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ:

1. Гарькава Т. Петриківський розпис: навч. посібник / Т. Гарькава; за наук. ред. Є. А. Антоновича. – Д.: Ліра. – 116 с.
2. Захарчук-Чугай Р.В. Українське народне декоративне мистецтво: навч. посібник / Р.В. Захарчук-Чугай, Є.А. Антонович. – К.: Знання, 2012, - 342 с.
3. Кириченко М.А. Український народний декоративний розпис: навч. посібник / М.А. Кириченко. – К.: Знання-Прес, 2006. – 230 с.
4. Петриківка: Альбом репродукцій у 2 т. / редкол.: Г.Ф. Губанова та ін.; вступ. слово Л.В. Тверської. – Д.: ВАТ «Дніпрокнига», 2001. Т. 1. – 214 с.
5. Ружицкий В.А. Основы петриковской росписи / В.А. Ружицкий, А.С. Малинина. – Х.: Скорпион, 2003. – 110 с.
6. Сагач Г.М. Благословенна краса петриківського розпису / Г.М. Сагач // Таврійський вісник освіти. – 2016. - №3 (55). – С. 17 - 21.
7. Семчишин М. Тисяча років української культури / М. Семчишин. – К.: АТ «Друга рука», МП «Фенікс», 1993. – 550 с.
8. Тетяна Пата: Альбом / упоряд. та автор передм. Н.А. Глухенька. – К.: Мистецтво, 1973. – 94 с.
9. Українці: Історико-етнографічна монографія у 2 кн. / за наук. ред. А. Пономарьова. – Опішне: Укр. Народнознавство, 1999. 544 с.

#### REFERENCES:

1. Har'kava, T. Petrykivs'kyu rozpys [Petrikivsky]. D.: Lira. 116 (in Ukrainian).
2. Zakharchuk-Chuhay, R.V., 2012. Ukrayins'ke narodne dekoratyvne mystetstvo [Ukrainian Folk Decorative Art]. K.: Znannya. 342 (in Ukrainian).
3. Kyrychenko, M.A., 2006. Ukrayins'kyu narodnyy dekoratyvnyy rozpys [Ukrainian folk decorative painting]. K.: Zannya-Pres. 230 (in Ukrainian).
4. Hubanova, H.F., 2001. Petrykivka: Al'bom reproduksiy [Petrykivka: Album reproductions]. D.: VAT «Dniprokyha». Vol. 1. 214 (in Ukrainian).
5. Ruzhitskiy, V.A., 2003. Osnovy petrikovskoy rospisi [Fundamentals of Petrikov's painting]. H.: Skorpion. 110. (in Russian).
6. Sahach, H.M., 2016. Blahoslovenna krasa petrykivs'koho rozpysu [Blessed Beauty Petrikivsky]. Tavriys'kyu visnyk visnyk osvity 3 (55), 17 - 21 (in Ukrainian).
7. Semchishyn, M., 1993. Tysyacha rokiv ukrayins'koyi kul'tury [Thousand Years of Ukrainian culture]. K.: AT «Druha ruka», MP «Feniks». 550 (in Ukrainian).
8. Hlukhen'ka, N.A., 1973. Tetyana Pata: Al'bom [Tatiana Pat: Album]. K.: Mystetstvo. 94 (in Ukrainian).
9. Ponomar'ova, A., 1999. Ukrayintsi: Istoryko-etnografichna monohrafiya [Ukrainian: Historical and ethnographic monograph]. Opishne: Ukr. Narodoznavstvo. 544 (in Ukrainian).



УДК

doi: 10.15421/171751

## Политика в представлениях россиян: опыт социологического исследования

Е.А. Трофимов

trewal15@yandex.ru

Амурская региональная Академия наук и образования

Статья посвящена анализу представлений россиян на политику. Отмечается, что российские граждане-подданные являются политически пассивной этнонациональной группой и de facto не встроены в процессы принятия политических решений. Политику россияне воспринимают как деятельность «государства» по управлению социумом, а стремление участвовать в политической жизни сводят к получению информации о деятельности «государства». Слабый интерес к политике в массовом сознании россиян, дистанцирование населения от всего политически организованного связано с традиционным расхождением интересов «государства» и социума, рассмотрением stato либо в проекции божественного происхождения, либо отождествления с населением.

Установлено, что интерес к политике россияне проявляют в периоды: а) активации государством державного дискурса; б) появления устойчивого убеждения в расхождении интересов государства от интересов населения; в) «выборов». Выявлены основные факторы, влияющие на интерес россиян к политике.

Цель исследования заключается в выявлении особенностей представлений россиян на политику.

Гипотеза исследования: в российском социуме доминирует принципиальная дистанцированность населения от политики, что определено персоналистским характером Российского «государства» и феноменом «Русской власти», в котором суверен сакрализован и рассматривается в качестве представителя всего населения, осуществляющего деятельность от его имени.

В исследовании использовались диалектический, социологический, сравнительный, логический методы исследования.

Гипотеза подтверждена.

**Ключевые слова:** моноцентризм; подданничество; политический нигилизм; политическая культура; политическое сознание; «Русская власть»

## Politics in views of Russians: the experience of the sociological research

E.A. Trofimov

trewal15@yandex.ru

Amur Regional Academy of Sciences and Education

Results of the sociological research of the Russians have been given in the article. These results are revealing their perception of a policy as one of the spheres of the public life and a kind of activity.

The non-inclusion of the Russians into political processes has been established; their attitude to politics as a sphere of public life, that has no direct relationship to their daily lives, has been found. The political activity in submissions of the Russians belongs to the sphere of domination and is carried out by the sovereign and his close circle, who manipulate the ideas of the Russians, permanently activating subjective and civil discourses. The latter refers to the borrowing from another civilization some paradigm and applying it during the «election» period; first one is connected with the preservation of the basic parameters of the political system, e.g. a personified state, a non-institutionalized institutions, a traditional subordinate society, which consists of «little people» who need protection and who want to kneel before the «state».

Based on the results of the research in the experimental region, the peculiarity of the views of Russian citizens on politics has been revealed: the growing interest to politics during the period of the activation of the governmental and imperial discourses by the «state», which is reviving the archaisms of the «Russian power». Interest is falling down in the period of increasing social and economic burden on the population, which is deepening the disunity of the population and social depression. At the same time, both in the first and second cases, the Russians usually remain to be passive observers. This is caused by the combination of both modern and traditional views on the political sphere of society with absolute dominance of the latter ones in their minds.

The reasons and factors that influence the population's interest in politics, as well as negative tendencies that stop the development of civil self-awareness of the Russians have been identified in the article: а) the orientation of potential transformation groups of authoritarian political ideas on distancing themselves from the political process; and the orientation of the

**Цитування даної статті:** Трофимов Е.А. Политика в представлениях россиян: опыт социологического исследования/ Е.А. Трофимов // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2017. – Т. 20. – № 3(143). – С. 114-121.

**Citation of this article:** Trofimov, E.A., 2017. Politika v predstavleniyah rossiyan: opyt sociologicheskogo issledovaniya [Politics in views of Russians: the experience of the sociological research]. Scientific and theoretical almanac «Grani» 20; 3(143), 114-121. doi: 10.15421/171751 (in Russian).

Peer-reviewed; approved and placed: 13.02.2017 10.12.2016

conservative ones on the integration into it within the institution of service and (or) receipt of material benefits; b) the absence of a critical view of the population on politics under conditions of relative «stability» and satisfaction of physiological needs; c) the understanding of politics as a collective interest, rather than a private one, which reinforces the negative tendency of society's mass and leads to the formation of a new-totalitarian milieu.

The conducted research broadens the understanding of the Russians' perception of politics and lead to the development of a set of measures for its (perception) correction.

**Keywords:** monocentrism; subordination; political nihilism; political culture; political consciousness; «Russian power»

## Політика в уявленнях росіян: досвід соціологічного дослідження

Є.О. Трофімов

*trewal15@yandex.ru*

*Амурська регіональна Академія наук і освіти,*

Стаття присвячена аналізу уявлень росіян на політику. Відзначається, що російські громадяни-піддані є політично пасивною етнонаціональною групою і *de facto* не ввійшли в процеси прийняття політичних рішень. Політику росіяни сприймають як діяльність «держави» з управління соціумом, а прагнення брати участь у політичному житті зводять до отримання інформації про діяльність «держави». Слабкий інтерес до політики в масовій свідомості росіян, дистанціювання населення від усього політично організованого пов'язано з традиційною розбіжністю інтересів «держави» і соціуму, розглядом *stato* або в проекції божественного походження, бо ототожнення з населенням.

Встановлено, що інтерес до політики росіяни проявляють в періоди: а) активації державою державного дискурсу; б) появи стійкого переконання в розбіжності інтересів держави від інтересів населення; в) «виборів». Виявлено основні чинники, що впливають на інтерес росіян до політики.

Мета дослідження полягає у виявленні особливостей уявлень росіян на політику.

Гіпотеза дослідження: в російському соціумі домінує принципова дистанційованість населення від політики, що визначено персоналістським характером Російської «держави» і феноменом «Руської влади», в якому суверен сакралізований і розглядається в якості представника всього населення, що здійснює діяльність від його імені.

У дослідженні використовувалися діалектичний, соціологічний, порівняльний, логічний методи дослідження.

Гіпотеза підтверджена.

**Ключові слова:** моноцентризм; підданство; політичний нігілізм; політична культура; політична свідомість; «Руська влада»

**Постановка проблеми.** В известном аристотелевском тезисе «Человек по своей природе есть существо политическое» присутствует неточность, позволяющая ставить любого представителя рода Нома на один уровень с себе подобными по биологическим признакам, в то время как сама политика представляет собой феномен социальный. Избегая биологизаторства в данном вопросе отметим, что между представителями различных социумов существуют значительные отличия, вызванные влиянием совокупности факторов, откладывающих отпечаток на их социально-политическое развитие, понимание индивидуумом своего места и роли в трансформации политического бытия. Поэтому изучение любой политики следует начинать с изучения представлений большинства населения на политику как вид деятельности и сферу общественной жизни. В данной статье рассматриваются представления россиян на политику, позволяющие понять природу «Русской власти».

Под производным прилагательным «русский» в работе понимается не этнонациональная, а социокультурная характеристика общности, проживающей на территории России. Данное понимание является доминирующим в России. Понятие «граждане-подданные» используется в качестве указания на переходный характер политического статуса россиян (еще

не граждане, но уже не подданные), обладающих декларируемыми политическими правами и осознающими политические обязанности в рамках подданнического дискурса. Социологическое исследование в Амурской области проведено с целью подтверждения как результатов опроса ведущих российских социологических центров, ряд из которых находится в высокой степени зависимости от «государства»; а также прогнозирования развития ситуации в случае ухудшения социально-экономической обстановки в России и архаизации российской политики.

**Анализ исследований и публикаций.** В исследовании использованы преимущественно социологическая и условно политологическая литература и источники. Важное место в работе занимает ряд выводов социологического исследования «Дифференциация гражданских и политических практик в России: институциональная перспектива», подготовленного Институтом социологии РАН в 2013 году, а также результаты исследований ВЦИОМ, ФОМ, Левада-Центра; ведущее место отводится социологическому исследованию (массовый опрос) автора, проведенному в мае 2015 (первая волна, опрошено 306 респондентов) и апреле 2016 года (вторая волна, опрошено 290 респондентов).

**Цель исследования.** Выявить особенности пред-

ставлений россиян на политику, спрогнозировать поведенческую реакцию населения России в случае ухудшения социально-экономической обстановки и усиления авторитарного тренда в политической системе. Исследование позволяет определить общий вектор стратегии, противостоящий авторитарной трансформации в России, в том числе со стороны зарубежных стран, в первую очередь близлежащих.

**Изложение основного материала.** Российские граждане-подданные являются политически пассивной этнонациональной группой и de facto не встроены в процессы принятия политических решений, что объясняется наличием в их сознании паттернов, воспроизводящих подданническую политическую культуру и заставляющих их служить «государству», а не отстаивать собственные интересы, воспроизводя соответствующие политические институты и процессы.

Поддержание подданнических представлений населения на политику осуществляется соответствующей «государственной» стратегией, направленной на формирование и укрепление у индивидуумов психологии «маленького человека», исключенного из политической жизни, не имеющего собственного взгляда на мир, подверженного манипулированию и ищущему защиты у тех, кто возьмет ответственность за его будущее. Как справедливо замечает Л. Д. Гудков, государство методично формирует одномерную массу или плазму «разрозненных, напуганных, озлобленных людей, которыми очень легко манипулировать

и подчинять их себе» [12]. Репродукция психологии «маленького человека», *summa summarum*, определяет в сознании россиян феноменологию политики, ее рассмотрение не как области солидарных отношений и способа защиты личных интересов, а как сферу властвования, чуждую простым людям. Население, изначально отделенное от «государства», начинает обращаться к последнему, главным образом в случае возникающего убеждения, что Левиафан не выполняет негласный договор и нравственных обязательств, утрачивает сакральный божественный характер и связь с населением, становится «чужим».

В условиях относительной «стабильности» российские подданные, руководствуясь авторитарным концептом гражданственности [16], стремятся преклониться перед «государством» в надежде на то, что последнее удовлетворит их минимальные физиологические потребности. Низкую заинтересованность участия населения в политическом процессе демонстрируют результаты социологических исследований (Таблица 1. Интерес россиян к политике. Ответы россиян на вопрос: «Насколько Вы интересуетесь политикой?» (в процентах, %)<sup>1</sup>; Таблица 2. Интерес жителей экспериментального региона к политике. Ответы жителей Амурской области на вопрос: «Насколько Вы интересуетесь политикой?» (в процентах, %)<sup>2</sup>, Таблица 3. Ответы россиян на вопрос: «В какой мере Вы согласны со следующим суждением: «Политика нагоняет на меня тоску»») [7].

Таблица 1. Интерес россиян к политике. Ответы россиян на вопрос: «Насколько Вы интересуетесь политикой?» (в процентах, %)

	1996	2003	2004	2005	2006	2007	2010	2011	2012	2013	Ср.Z
Очень интересуюсь	4	5	6	7	6 (12)	7 (7)	3	3 (7)	- 6	1 (9)	5 (8)
Скорее интересуюсь	31	28	37	32 (36)	32	37 (35)	29	31 (32)	- (31)	28 (36)	32 (34)
Скорее не интересуюсь	43	44	34	36 (36)	40	36 (35)	38	42 (39)	- (37)	41 (38)	39 (37)
Совсем не интересуюсь	21	19	20	24 (14)	21	18 (19)	26	22 (20)	- (26)	26 (16)	23 (19)
Затрудняюсь ответить	2	2	3	2 (2)	2	2 (3)	4	2 (2)	- (1)	4 (1)	№ (2)

Ср.Z – средний показатель за период.

Таблица 2. Интерес жителей экспериментального региона к политике. Ответы жителей Амурской области на вопрос: «Насколько Вы интересуетесь политикой?» (в процентах, %)

	Амурская область, % (чел.)		
	май 2015	апрель 2016	Ср.Z
Очень интересуюсь	12,42 (38)	8,97 (26)	10,74
Скорее интересуюсь	47,71 (146)	47,93 (139)	47,82
Скорее не интересуюсь	24,84 (76)	31,03 (90)	27,85
Совсем не интересуюсь	11,76 (36)	8,28 (24)	10,07
Затрудняюсь ответить	3,27 (10)	3,79 (11)	3,52

Ср.Z – средний показатель за период.



Таблица 3. Ответы россиян на вопрос: «В какой мере Вы согласны со следующим суждением: «Политика нагоняет на меня тоску» (в процентах, %)

	2010	2011	2012	2013	Ср.З	Амурская область, % (чел.)		
						май 2015	апрель 2016	Ср.З
Полностью согласен	17	17	17	16	17	15,03 (46)	7,84 (24)	11,74
Скорее согласен	30	35	31	43	35	27,78 (85)	27,59 (80)	27,68
Скорее не согласен	33	28	33	24	30	28,10 (86)	35,17 (102)	31,54
Совершенно не согласен	12	12	10	7	10	20,59 (63)	15,86 (46)	18,29
Затрудняюсь ответить	9	8	10	9	5	8,50 (26)	13,10 (38)	10,74

Ср.З – средний показатель за период.

Таблица 4. Ответы жителей Амурской области на вопрос: «Готовы ли Вы лично более активно участвовать в политике?» (в процентах, %)

	2006	2010	2012	2013	2014	Ср.З, %	Амурская область, % (чел.)		
							май 2015	апрель 2016	Ср.З
Определенно да	5	5	3	3	2	3,6	11,44 (35)	5,52 (16)	8,48
В какой-то мере да	14	14	14	13	17	14,4	26,14 (80)	28,28 (82)	27,21
Скорее нет	30	31	38	35	39	34,6	31,05 (95)	44,83 (130)	37,94
Определенно нет	47	46	39	45	36	42,6	26,47 (81)	16,55 (48)	21,51
Затрудняюсь ответить	4	4	6	5	6	5	4,90 (15)	4,48 (13)	4,69

Ср.З – средний показатель за период.

Как следует из анализа результатов социологических исследований, политика нагоняет тоску на 52 % россиян и 39,42 % респондентов экспериментального региона, при этом интерес к политике проявляют по данным ВЦИОМ 42 % россиян, а по данным Левада-Центра – 37 % россиян, что ниже показателей большинства стран Западной Европы и США [1, с. 50-51; 9, с. 82].

Следует обратить внимание на то, что 53 % респондентов воспринимают политику как «грязное дело», не согласны с такой позицией – менее четверти опрошенных, 22 % респондентов – выражают прочие мнения или затрудняются с ответом [15]. Причем для представителей относительно «политизированных» групп, мужчин и лиц с высшим образованием восприятие политики как «грязного дела» более характерно, чем для аполитичных, женщин, респондентов, имеющих среднее и неоконченное среднее образование. При этом сторонники тезиса «политика – грязное дело» проявляют брезгливость к политике и стремятся от нее дистанцироваться, в то время как противники тезиса ориентированы: а) на альтруизм, лишенный конкретики; б) потребление информации, а не на конкретную деятельность по защите собственных интересов; в) возможность улучшить ма-

териальное положение [2, с. 27, 28, 30, 31]. Вместе с тем, оценка политической активности населения не может рассматриваться как стабильная. Социологическое исследование, проведенное в Амурской области после крымских событий (май 2015) выявило значительное отклонение от средних показателей социологических исследований Левада-Центра и ВЦИОМ (Таблица 2.), что свидетельствует о наличии положительной корреляции между государственным дискурсом, реализуемым Российским «государством» и политическими интересами россиян.

Повышение у населения интереса к политике закономерно сопровождается повышением его стремления участвовать в политической деятельности и наоборот. В данном случае следует обратить внимание на результаты социологических исследований Левада-Центра в 2006, 2010, 2012, 2013, 2014 годах [10] и исследования в экспериментальном регионе (май 2015; апрель, 2016) (Таблица 4. Ответы жителей Амурской области на вопрос: «Готовы ли Вы лично более активно участвовать в политике?» (в процентах, %)).

Вместе с тем, готовность принять участие в политике не означает вовлечение населения в борьбу за собственные интересы. Речь скорее идет о стремле-

нии россиян получить большую информацию о деятельности «государства» и функционировании других политических акторов. В этом заключается и отличие в восприятии политики российскими гражданами-подданными и жителями стран «старой» демократии, которые ориентированы на личное участие и конструирование политического бытия.

Значительные колебания интереса россиян к политике, а также желания участвовать в политической жизни общества, но в качестве потребителя информации следует связывать с паттернами политической культуры россиян, а также со способностью «государства» их активировать. Очевидно, что реанимация «государством» державного дискурса, связанного с «победами и свершениями», «собираем земель», «наказанием чужестранцев» и т. п. [5] позволяет народу почувствовать единство, виртуально избавиться от комплекса одиночества и политической неполноценности; и, напротив, ослабление интереса к политике связывается с «государственными» просчетами, «поражениями и неудачами», которые приводят к выходу россиян из психопатического состояния и пробуждают в их сознании демократический концепт гражданственности: число респондентов, выбравших ответ «Граждане обязаны контролировать государство и ограничивать его, используя политические права и свободы» выросло на 11 % по двум замерам в экспериментальном регионе – с 39 % в мае 2015 года до 50 % в апреле 2016 года. Вместе с тем, «государственные просчеты и поражения» реанимируют демократический концепт гражданственности у незначительного процента респондентов, заставляя большую часть населения дистанцироваться от политики (Таблица 5. Ответы жителей Амурской области на вопрос: «В каких акциях протеста Вы согласились бы принять участие? Необходимо расставить предпочтения от 0 до 5»), направив протестное на-

строение не на «главу государства» [3], а на его «учреждения», иные группы общества и отдельных индивидов, занимающих равное с ними положение, или репродуцируют апатию [14].

Более половины россиян не интересуется политикой. Наибольший интерес к политической сфере они проявляют в трех основных случаях: а) в процессе включения «государства» во внешний конфликт. При этом россияне отождествляют себя с «государством» (мы и есть Российское государство!), в силу чего утрачивают способность критически оценивать действия *stato*; б) в случае невыполнения «государством» негласного договора, связанного с реализацией паттерналистских обязанностей Левиафана; в) в процессе «выборов». В последнем случае речь идет о политизации социальных отношений в преддверии очередного избирательного цикла, основанной не на дифференциации интересов разных групп, а на заинтересованности суверен-государства и его «учреждений» привлечь к легитимирующей процедуре значительное число участников (но «государство» может использовать и иную стратегию, направленную на снижение электоральной активности).

Нежелание граждан взаимодействовать с «государством» в других случаях является следствием традиционного для российской политики авторитарного стиля управления, несвязанности деятельности суверена с реальными потребностями людей, порождающих недоверие подданных ко всему политически организованному. В этом плане актуальным выглядит пессимизм россиян в оценке собственных возможностей влиять на принятие политических решений (Таблица 6. Ответы россиян на вопрос: «Могут ли такие люди, как Вы, влиять на принятие государственных решений в стране?» (в процентах, %, ) и Таблица 7. Ответы россиян на вопрос: «Могут ли такие люди

Таблица 5. Ответы жителей Амурской области на вопрос: «В каких акциях протеста Вы согласились бы принять участие?» Необходимо расставить предпочтения – баллы от 0 до 5

Вид протеста	Сумма баллов/ Средний балл**	
	Май 2015	Апрель 2016
1. Бытовые протесты (ЖКХ, транспорт и т. д.)	929/3,13	732/2,53
2. Экологические протесты	910/2,97	808/2,79
3. Протесты в сфере трудовых отношений	892/2,92	817/2,82
4. Политические протесты (ограничение политических прав и свобод)	613/2,00	500/1,72
5. Национальные протесты	446/1,46	335/1,16
6. Религиозные протесты	323/1,06	207/0,71
7. Иные протесты (чел.)	0/0,00	1*/0,00
8. Ни при каких обстоятельствах участвовать в акциях протеста вне зависимости от вида не буду (чел.)	35/11,44	29/10
9. Затрудняюсь ответить (чел.)	12/3,92	7/2,41
10. Отказ ответить (чел.)	25/8,17	12/4,14

\* против гейпарадов; для пунктов \*\* 8,9,10 – процент респондентов

Таблица 6. Ответы россиян на вопрос: «Могут ли такие люди, как Вы, влиять на принятие государственных решений в стране?» (в процентах, %)

	02.06	10.07	02.10	02.12	03.13	03.14	Ср. Z	Амурская область, % (чел.)		
								05.15	04.16	Ср. Z
Определенно да	2	3	2	1	3	1	2	12,75 (39)	10,34 (30)	11,55
В какой-то мере да	13	21	12	14	10	11	13,33	22,22 (68)	29,66 (86)	25,94
Скорее нет	39	31	34	39	35	38	36	28,76 (88)	30,69 (89)	29,73
Определенно нет	45	41	51	42	49	47	45,83	28,43 (87)	24,14 (70)	26,29
Затрудняюсь ответить	2	5	2	4	4	4	3,33	7,84 (24)	5,17 (15)	6,51

Ср.Z – средний показатель за период.

Таблица 7. Ответы россиян на вопрос: «Могут ли такие люди как Вы, влиять на принятие решений в своем регионе, городе, районе?» (в процентах, %)

	02.06	02.10	02.12	03.13	03.14	Ср. Z	Амурская область, % (чел.)		
							05.15	04.16	Ср. Z
Определенно да	3	2	1	2	1	1,8	21,24 (65)	20,00 (58)	20,62
В какой-то мере да	21	16	21	14	18	18	34,97 (107)	40,69 (118)	37,83
Скорее нет	36	34	38	34	38	36	22,22 (68)	23,45 (68)	22,84
Определенно нет	39	46	37	46	41	41,8	18,63 (57)	10,34 (30)	14,49
Затрудняюсь ответить	2	2	4	4	2	2,8	3,92 (12)	5,52 (16)	4,72

Ср.Z – средний показатель за период.

как Вы, влиять на принятие решений в своем регионе, городе, районе?» (в процентах, %) [10].

Сравнительный анализ результатов социологических исследований Левада-Центра и социологических исследований, проведенных в экспериментальном регионе, позволяет выявить парадоксальную картину – жители экспериментального региона<sup>3</sup> позитивно оценивают собственные возможности по оказанию влияния как на федеральный, так и региональный и местный политические процессы. В процентном отношении отклонения выходят за рамки статистической погрешности. Следует полагать, что аномальное значение показателей социологического исследования в экспериментальном регионе прямо связано с информационным вакуумом и «государственной» пропагандой; отсутствием публичной политики в регионе; склонности носителя сознания традиционного типа поддерживать социально одобряемые ответы; крымскими событиями, способствовавшими укреплению в сознании авторитарно мыслящего населения уверенности в том, что «государство» действует в его интересах; трансцендентным состо-

янием российского социума, лишаящим граждан возможности сформировать систему собственных ценностей и интересов, идентифицировав ее не с «общенациональными» и «государственными» интересами, а с личными или, как минимум, с интересами близких к ним социальных общностей.

Кроме того, политика в представлениях россиян связана с совокупностью коллективного интереса, а не частных, что отвечает условно коллективистской природе российского социума и создает среду для массовых фрустраций – искусственный коллективизм, построенный не на основе личных интересов, а на основе поиска внутреннего и внешнего врага, политических абстракций, манипулировании, расплывчатости идейно-политических ориентаций, их неопределенности и хаотичности [6, с. 29] опасен для устойчивости развития политики и, в условиях наблюдающихся процессов массовизации, может являться дестабилизирующим фактором, витализирующим тоталитаризм.

**Выводы.** Российские граждане-подданные являются политически пассивной этнонациональной

группой и de facto не встроены в процессы принятия политических решений. Политика ими воспринимается как деятельность «государства» по управлению обществом, а стремление участвовать в политической жизни, в большей степени, как желание получить информацию о деятельности «государства». Рассматривая себя как часть «государства», его сомнительные «успехи», россияне рассматривают как личные достижения; а просчеты принимают как неэффективность деятельности stato, но не персонифицированного лидера, а бюрократического аппарата, в обоих случаях дистанцируясь от последних.

Причинами и факторами, влияющими на интерес населения к политике, являются: а) сохранение традиционного расхождения интересов «государства» и населения, а также сохранение сословной структуры общества, препятствующей отделению личных интересов от государственных и групповых; б) наличие и укрепление у индивидуумов комплекса «маленьких людей» с помощью инструментария, характерного

для авторитарных государств; в) сохранение условного коллективизма и негативной атомизации социума, способных проявляться исключительно в условиях мобилизационного управления, наличия внутреннего или внешнего конфликтов; г) резкое, а не медленное падение условий жизни населения и неспособность «государства» реализовать внегласный договор, обеспечив физиологическое выживание индивидуумов; д) искусственная политизация общества в период «выборов».

Таким образом, витализацию гражданских представлений на политику в российском социуме следует осуществлять в направлении «социализации» государства, сближения его интересов с интересами населения, что предполагает складывание сложной институциональной структуры и функциональной системы общества и государства, нейтрализацию централизации и унификации; расширение политических прав и свобод, преодоление условного коллективизма и негативной атомизации.

#### ПРИМЕЧАНИЯ:

<sup>1</sup> Таблица подготовлена на основании результатов социологических исследований Левада-Центра. [4; 11] В расчет средних показателей включены данные исследований 1996, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2010, 2011, 2012, 2013 года. В скобках указаны данные ВЦИОМ [13].

<sup>2</sup> Социологический опрос. Первая волна – май 2015 (306 респондентов), вторая волна – апрель 2016 (290 респондентов). Статистическая погрешность не более 3 %.

<sup>3</sup> Амурская область относится к числу депрессивных регионов и занимает 70 место среди 85 российских регионов в рейтинге по уровню долговой нагрузки. Отдельные показатели экономического развития региона: а) Отношение госдолга субъекта РФ на 1 июля 2016 года к налоговым и неналоговым доходам его бюджета за 12 месяцев (1.6.2015-1.6.2016) – 99,6%; б) Отношение госдолга субъекта РФ на 1 января 2016 года к налоговым и неналоговым доходам его бюджета в 2015 году – 95,4%; в) Объем госдолга субъекта РФ на 1 июля 2016 года – 32,06 млрд. руб.; г) Изменение госдолга за 6 месяцев 2016 года – 5,2 % [8].

#### БИБЛИОГРАФИЧЕСКИЕ ССЫЛКИ:

1. Андреевкова А. В., 2010. Политическое поведение россиян (часть 1) // Мониторинг общественного мнения: экономические и социальные перемены. – № 3 (97) – С. 47-60.
2. Дифференциация гражданских и политических практик в России: институциональная перспектива: Научно-аналитический доклад. – М.: Институт социологии РАН, 2013. – 185 с.
3. Июньские рейтинги одобрения и доверия. URL: <http://www.levada.ru/2016/06/30/iyunskie-rejtingi-odobreniya-i-doveriya-6/>.
4. Насколько Вы в целом интересуетесь политикой? <http://www.levada.ru/archive/gosudarstvo-i-obshchestvo/politicheskoe-uchastie/naskolko-vy-v-tselom-interesуетесь-политикой/>.
5. Колесников А., 2016. Хотят ли русские войны. Война и террор в восприятии россиян. URL: <http://carnegie.ru/2016/03/21/ru-63077/ivnz>.
6. Поливаева Н. П., 2008. Политическое сознание в условиях трансформации российского социума: Автореф. дисс... д-ра полит. н. – М.: Московский государственный социальный университет, 2008. – 54 с.
7. Политика нагоняет на россиян тоску. URL: <http://www.levada.ru/15-08-2013/politika-nagonyaet-na-rossiyan-tosku>.
8. Рейтинг субъектов РФ по уровню долговой нагрузки – итоги I полугодия 2016 года. URL: [http://vid1.rian.ru/ig/ratings/gosdolg\\_07\\_2016.pdf](http://vid1.rian.ru/ig/ratings/gosdolg_07_2016.pdf).
9. Российская идентичность в социологическом измерении. Аналитический доклад. Часть 2. (Особенности жизненных ценностей и устремлений россиян. демократические ценности в структуре массового сознания россиян) // ПОЛИС: Политические исследования, 2008. – № 2. – С. 81-104.
10. Россияне о взаимодействии с властью. URL: <http://www.levada.ru/29-04-2014/rossiyane-o-vzaimodeistvii-s-vlastyu>.
11. Скажите, насколько в целом Вы интересуетесь политикой? URL: <http://www.levada.ru/16-12-2013/interes-k-politike>.
12. Социолог Лев Гудков: «У большинства людей собственного мнения просто нет». URL: <https://openrussia.org/post/view/16964/>.
13. Участие россиян в политической жизни страны в 2013 году: Исследование ВЦИОМ. URL: <http://gtmarket.ru/news/2013/04/03/5773>.
14. Федотова В. Г., 2005. «Русская апатия как противостояние хаосу // Политический класс.- № 1. – С. 38-45.
15. ФОМ, проект «Доминанты», опрос «ФОМнибус», 27 мая 2012. URL: <http://fom.ru/Politika/10660>.
16. Яковенко И. Г., 2012. Проблема гражданского долга // Нева. – № 11. URL: <http://magazines.russ.ru/neva/2011/12/ia14.html>.



## REFERENCES:

1. Andreenkova, A. V., 2010. Politicheskoe povedenie rossiyan (chast' 1) [Political behavior of Russians (part 1)]. Monitoring obshchestvennogo mneniya: ehkonomicheskie i social'nye peremeny 3 (97), 47-60 (in Russian).
2. Differenciaciya grazhdanskikh i politicheskikh praktik v Rossii: institucional'naya perspektiva [Differentiation of civil and political practices in Russia: an institutional perspective]. M.: Institut sociologii RAN, 2013. 185 (in Russian).
3. Iyun'skie rejtingi odobreniya i doveriya [June ratings of approval and trust]. Access mode: <http://www.levada.ru/2016/06/30/iyunskie-rejtingi-odobreniya-i-doveriya-6/>. (in Russian).
4. Naskol'ko Vy v celom interesuetes' politikoj? [How much are you generally interested in politics?]. Access mode: <http://www.levada.ru/archive/gosudarstvo-i-obshchestvo/politicheskoe-uchastie/naskolko-vy-v-tselom-interesuetes-politikoi>. (in Russian).
5. Kolesnikov, A., 2016. Hotyat li russkie vojny. Vojna i terror v vospriyatii rossiyan [Do Russia want wars. War and terror in the perception of Russians]. Access mode: <http://carnegie.ru/2016/03/21/ru-63077/ivnz>. (in Russian).
6. Polivaeva, N. P., 2008. Politicheskoe soznanie v usloviyah transformacii rossijskogo sociuma [Political consciousness in the conditions of transformation of the Russian society]. M.: Moskovskij gosudarstvennyj social'nyj universitet, 54 (in Russian).
7. Politika nagonyaet na rossiyan tosku [Politics is catching up on Russians yearning]. Access mode: <http://www.levada.ru/15-08-2013/politika-nagonyaet-na-rossiyan-tosku>. (in Russian).
8. Rejting sub'ektov RF po urovnyu dolgovoj nagruzki – itogi I polugodiya 2016 goda [Rating of the subjects of the Russian Federation by the level of the debt load - the results of the first half of 2016]. Access mode: [http://vid1.rian.ru/ig/ratings/gosdolg\\_07\\_2016.pdf](http://vid1.rian.ru/ig/ratings/gosdolg_07_2016.pdf). (in Russian).
9. Rossijskaya identichnost' v sociologicheskom izmerenii. Analiticheskij doklad. CHast' 2. (Osobennosti zhiznennyh cennostej i ustremlenij rossiyan. demokraticheskie cennosti v strukture massovogo soznaniya rossiyan) [Russian identity in the sociological dimension. Analytical report. Part 2. (Features of vital values and aspirations of Russians, democratic values in the structure of mass consciousness of Russians)]. 2008. POLIS: Politicheskije issledovaniya 2, 81-104 (in Russian).
10. Rossiyanе о vzaimodejstvii s vlast'yu [Russians are about interaction with the authorities]. Access mode: <http://www.levada.ru/29-04-2014/rossiyane-o-vzaimodejstvii-s-vlastyu>. (in Russian).
11. Skazhite, naskol'ko v celom Vy interesuetes' politikoj? [Tell me, how much are you interested in politics in general?]. Access mode: <http://www.levada.ru/16-12-2013/interes-k-politike>. (in Russian).
12. Sociolog Lev Gudkov: «U bol'shinstva lyudej sobstvennogo mneniya prosto net» [Sociologist Lev Gudkov: «Most people have no opinion of their own»]. Access mode: <https://openrussia.org/post/view/16964/>. (in Russian).
13. Uchastie rossiyan v politicheskoy zhizni strany v 2013 godu: Issledovanie VCIOM [Participation of Russians in the political life of the country in 2013: Research VTsIOM]. Access mode: <http://gtmarket.ru/news/2013/04/03/5773>. (in Russian).
14. Fedotova, V. G., 2005. Russkaya apatiya kak protivostoyanie haosu [Russian apathy as a confrontation of chaos.]. Politicheskij klass 1, 38-45 (in Russian).
15. FOM, proekt «Dominanty», opros «FOMnibus» [FOM, the project «Dominant», the survey «Fomnibus.».]. 27.05.2012. Access mode: <http://fom.ru/Politika/10660>. (in Russian).
16. YAkovenko, I. G., 2012. Problema grazhdanskogo dolga [The problem of civil debt]. Neva 11. Access mode: <http://magazines.russ.ru/neva/2011/12/ia14.html>. (in Russian).



УДК 32.321[30]:329

doi: 10.15421/171752

## Між модерном і постмодерном: проблематизація поняття «політична ідентичність» у науковому дискурсі ХХ ст.

Л.Я. Угрин

uhryn\_l@ukr.net

*Львівський національний університет імені Івана Франка  
79000, Львів, вул. Університетська, 1*

Визначено історичні передумови й наукові підстави категоріального оформлення поняття «політична ідентичність» у ХХ ст. З'ясовано, що проблематизація політичної ідентичності розпочалась у період пізнього Модерну і відображала ускладнення структури соціально-політичних відносин індустріального суспільства, появу суверенного індивіда, ідентичність (самість) якого формувалася у взаємодії з іншими індивідами й групами. Основним пояснювальним принципом у вивченні ідентичності стає аналіз соціально-політичних контекстів, до яких суб'єкт був залучений через діяльність. Акцентовано, що проблематизація політичних вимірів ідентичності відбувалася в контексті утвердження політичної суб'єктності індивіда в умовах розвитку парламентаризму, партійних систем і прав людини. Процеси осмислення й концептуалізації політичної ідентичності були започатковані дослідженнями партійної, ідеологічної та класової ідентичностей. Пліуралізація пізньомодерних суспільств мала наслідком зростання множинності групових ідентичностей, їх конфліктність, що зумовило актуалізацію спільної макрополітичної ідентичності, яка б інтегрувала групові відмінності й була основою цілісності суспільства. Їй відповідали моделі національної та громадянської ідентичності, в яких найбільше зосереджені політичні аспекти колективних ідентичностей в епоху Постмодерну.

**Ключові слова:** тотожність; самість; партійна ідентичність; ідеологічна ідентичність; колективна ідентичність; класова ідентичність

## Between modern and postmodern: problem of the «political identity» concept in the scientific discourse of the 20th century

L.Y. Uhryn

uhryn\_l@ukr.net

*Ivan Franko National University of Lviv  
1, Universytetska St., Lviv, 79000, Ukraine*

The sociopolitical and intellectual preconditions of the «political identity» concept's categorical construction in the 20th century, as well as its historic and political origins have been defined in the article. It has been proved by the author that the «political identity» concept had replaced certain concepts, traditional for the Western classic philosophy discourse, such as «oneness», «selfness» and «self-awareness». Moreover, it was actualized by the cultural and sociopolitical context of late Modern and by the situation of transition from traditional society towards the post-traditional one, which was characterized by the increasing complexity of the social structure and expansion of political participation's possibilities for citizens and groups. More relevant reflection of the social and communication dimensions of identity were provided, grounded by the psychoanalytical and sociological traditions of its interpretations and were further developed by the representatives of the symbolic interactionism and social constructivism. The conceptualization of the political identity began in the first half of the 20th century within the electoral studies, during which it was equated with party, ideological and class identification. Its broader interpretation was developed within the theories of modernization, transitology, new social movements, social and political systems, which emphasized the institutional and behavioral dimensions of political identity, as well as its integrative functions. It has been established in the study that the division into individual and collective (social) identities facilitated the differentiation of the identity research in political and social sphere and its subject identification. As a result, the collective identities most fully integrated into the subject field of political science, as they were interpreted as a reflection of common expectations, goals being as a factor of collective action mobilization, which is inevitably linked with resources, institutions and separation of powers in the modern societies. The development of plural social structure and social practices during the late Modern and Postmodern era promoted the plurality of group identities and the emergence of identity politics, which became a mechanism of the struggle for representation and acknowledgment of groups and communities' equality and uniqueness. On the other hand, these processes caused the need for formation or construction of common macro-political identity, which would be beyond the party, ideology, class and other differences and therefore it would become the basis of society's integrity and political system stability. Its most common models during the researched period were national and civic identity.

**Keywords:** oneness; selfness; party identity; ideological identity; collective identity; class identity.

**Цитування даної статті:** Угрин Л.Я. Між модерном і постмодерном: проблематизація поняття «політична ідентичність» у науковому дискурсі ХХ ст. / Л.Я. Угрин // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2017. – Т. 20. – № 3(143). – С. 122-128.

**Citation of this article:** Uhryn, L.Y., 2017. Mizh modernom i postmodernom: problematyzatsiia poniattia «politychna identychnist» u naukovomu dyskursi XX st. [Between modern and postmodern: problem of the «political identity» concept in the scientific discourse of the 20th century]. Scientific and theoretical almanac «Grani» 20; 3(143), 122-128. doi: 10.15421/171752 (in Ukrainian).

**Peer-reviewed; approved and placed:** 11.02.2017

## Между модерном и постмодерном: проблематизация понятия «политическая идентичность» в научном дискурсе XX в.

Л.Я. Угрин

*uhryn\_l@ukr.net*

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко  
79000, Львов, ул. Университетская, 1*

Определены исторические предпосылки и научные основания категориального оформления понятия «политическая идентичность» в XX в. Выяснено, что проблематизация политической идентичности началась в период позднего Модерна и отражала усложнение структуры социально-политических отношений индустриального общества, появление суверенного индивида, идентичность (самость) которого формировалась во взаимодействии с другими индивидами и группами. Основным объяснительным принципом в изучении идентичности становится анализ социально-политических контекстов, в которые субъект был интегрирован через деятельность. Акцентируется, что проблематизация политических измерений идентичности происходила в контексте утверждения политической субъектности индивида в условиях развития парламентаризма, партийных систем и прав человека. Процессы осмысления и концептуализации политической идентичности были начаты исследованиями партийной, идеологической и классовой идентичности. Плюрализация обществ позднего Модерна привела к росту множественности групповых идентичностей, их конфликтности, что обусловило актуализацию общей макрополитической идентичности, которая интегрировала бы групповые различия и была основой целостности общества. Ей отвечали модели национальной и гражданской идентичности, в которых сосредоточены политические аспекты коллективных идентичностей в эпоху Постмодерна.

**Ключевые слова:** тождество; самость; партийная идентичность; идеологическая идентичность; коллективная идентичность; классовая идентичность

**Постановка проблемы.** Понятия «ідентичність» стало важливим елементом сучасного політологічного дискурсу. Воно відображає особливі, унікальні характеристики суб'єкта політики на протипагу універсалізованим й уніфікованим зразкам сучасного глобалізованого світу, а отже, є важливим ресурсом функціонування розвитку і сучасних спільнот, і держав, формування їх зовнішньої та міжнародної політики. «В епоху глобалізації, коли всі й усе взаємопов'язані, стверджує французький вчений Д. Моїзі, надзвичайно важливо встановити власну індивідуальність: я унікальний, я інший, я готовий боротися, доки ви не визнаєте моє існування» [9, с. 29]. В цьому актуальність дослідження і феномена ідентичності, й наукових рефлексій щодо самого поняття як епістемологічної проблеми через незавершеність і відкритість сучасного дискурсу політичної ідентичності. В цьому контексті важливо з'ясувати особливості становлення й категоріального виокремлення поняття «ідентичність» у предметних межах політичної науки.

**Аналіз досліджень і публікацій.** Проблема актуалізації й формування поняття і дискурсу політичної ідентичності досліджена у працях західних учених К. Аппіаха, Р. Баумайстера, З. Баумана, Р. Брубейкера, А. Вагнера, Л. Гейтса, Ф. Глісона, М. Кастельса, Ф. Купера, В. Маккензі, А. Мелуччі, Л. Хадді, Ст. Холла та ін. Однак, ця проблематика недостатньо відображена у вітчизняних політологічних дослідженнях, що зумовлено передусім пізньою (кінець 90-х рр.) інтеграцією поняття «ідентичність» у пострадянську гуманітарну науку і зосередженості більше на її філософських та антропологічних аспектах. В цьому контексті важливими є праці В. Абушенко, М. Кармазіної, С. Куцупал, О. Матузкової, Н. Мельник, Г. Міненкова, О. Попової, Р. Рябчука, А. Свяшук, М. Сусоева, В. Стельмах, Н. Федотової, Л. Хашиєвої,

в яких досліджуються деякі аспекти, передусім історичні, концептуалізації політичної ідентичності.

**Мета дослідження** – з'ясувати передумови й особливості виокремлення поняття «політична ідентичність» у дискурсі соціальних наук XX ст.

**Виклад основного матеріалу.** Поняття «ідентичність» першим почав застосовувати З. Фройд, проте концептуально, а не термінологічно: він згадував його у своїх працях, але чітко не визначив. Вперше, на думку багатьох науковців, поняття «ідентичність» було ґрунтовно представлено й описано в роботі американського психолога Е. Еріксона «Дитинство і суспільство» (1950), який продовжив психоаналітичну традицію З. Фрейда. До того часу для позначення процесів самоусвідомлення, самовизначення суб'єкта у літературі використовувались поняття «тотожність», «самість» («self»), «самосвідомість».

До епохи Модерну ідентичність/тотожність не були проблематизовані ні соціально, ні політично, а сприймалися метафізично – характеристикою буття, сутністю тотожній самій собі, «вродженою універсалією», наявною в усіх індивідів і покликаною забезпечити єдність людини в її персональній історії. На рівні суспільних практик домінували приписувані від народження форми ідентичності, детерміновані установленними соціальними структурами та ролями; процес індивідуальної самоідентифікації обмежувався корпоративними інститутами (поліс, церква, купецька гільдія, цех чи бюргерська община). «У такому суспільстві, зазначають П. Бергер і Т. Лукман, ідентичності легко впізнавані, і об'єктивно, і суб'єктивно. Усі знають про всіх, ким є інший і він сам. Лицар є лицарем, а селянин – селянином, як для інших, так і для себе самого. Тому тут немає проблеми ідентичності» [1, с. 265]. Ідентичність могла існувати лише як відповідність (тотожність) картині світу, спільної для всіх членів спільноти і була орієнтована на точне

відтворення принципів моделей його життєдіяльності і способів типізації соціального досвіду.

Лише з епохи Модерну відбувається, за висловом німецького соціолога П. Вагнера, «вивільнення людей від нав'язаних зв'язків» [2, с. 60]. «Зміни, що знаменували настання Сучасності, вирвали індивіда з його вкоріненості у традиціях і структурах» і знаменували «народження суверенного індивіда» [6]. Під впливом ускладнення соціальної реальності і структури соціальних відносин індустріального суспільства, збільшенні кількості соціальних інститутів та посиленні залежності індивідів і груп один від одного проблематизується соціальна ідентичність на рівні індивіда. Людина як органічна частина спільноти сприймається тим, ким вона стає у процесі самореалізації у державі, соціальних групах (корпораціях). Її ідентичність (або до Е. Еріксона – самість) формується у взаємозв'язку і взаємодії з іншими індивідами й групами. Ці ідеї, сформульовані Гегелем, були розвинуті представниками символічного інтеракціонізму і соціального конструктивізму у першій половині ХХ ст. Відповідно в європейській науці розширюється предметне поле дослідження ідентичності та її дискурсу через вирізнення її соціального та комунікативного вимірів у межах психологічних та соціологічних підходів. Ідентичність розглядалася і аналізувалася відкритим процесом формування самосвідомості індивіда через сприйняття себе іншими й інтеріоризацію соціальних ролей, норм, інститутів, символів, інакше кажучи, через взаємодію індивіда та суспільства. З такого погляду, ключ до розуміння ідентичності знаходиться не так у внутрішній самості індивіда (суб'єкта), його духовній структурі, як в аналізі тих контекстів, у які він був залучений через діяльність. «Уявлення про індивідуальність та ідентичність перестали опиратися на передумову одвічного існування якоїсь «сутності» людської природи» [3], а індивід як цілісність більше не сприймався даним таким при житті і тотожним «самому собі» – його цілісність могла бути реалізована лише у соціальному просторі комунікації. Соціальне середовище (контекст) виступає пояснювальним принципом проблем ідентичності – потенціал ідентичності (індивідуальної та колективної) визначається контекстом суспільства й цивілізації, в межах яких формуються і функціонують основні смисли, норми і цінності, й навколо яких суспільство організоване; вони окреслюють символічні кордони ідентичності.

Узагальнюючи відзначимо: акценти в інтерпретації феномена ідентичності зміщуються в цей період з індивідуалістських на соціальні. Соціальність, інтерсуб'єктність ідентичності підкреслюють Бергер і Лукман: «Ідентичність формується соціальними процесами. Одного разу викристалізувавшись, вона підтримується, видозмінюється або навіть переформовується соціальними відносинами. Соціальні процеси, пов'язані з формуванням і підтриманням ідентичності, детермінуються соціальною структурою» [1, с. 280].

Отже, Модерн, його культура й політичні трансформації стали контекстом «пробудження» й проблематизації ідентичності в науці та суспільно-полі-

тичних практиках. Дискурс ідентичності формувався дискурсом Модерну і відображав суперечливі процеси індустріалізації, становлення капіталізму, націй та інтеграції національних держав.

Концептуалізація зв'язків між індивідом і суспільством, здійснена в межах психологічного і соціологічного підходів, мала наслідком появу поняття «соціальна ідентичність», з якого і виокремилось поняття «політична ідентичність». Зростаючу популярність поняття, його поширеність у соціальних науках у ХХ ст. вчені пов'язують саме із цим. Зокрема, Ф. Глісон у статті «Ідентифікуючи ідентичність», вказує, що «слово «ідентичність» було ідеально пристосоване для обговорення відносин між індивідом і суспільством». Воно відображало «новий вид концептуального зв'язку між цими двома сторонами, оскільки одночасно враховувало і окрему особистість і сукупність соціальних і культурних особливостей, що наділяли різні групи унікальністю» [13, р. 926]. Це поняття – відповідь на виклики суспільного буття періоду пізнього Модерну, коли було «набагато складніше встановити, хто ми такі, прийнятним чином підтримувати власну ідентичність у процесі нашого життя та добиватися її визнання іншими» [10, р. 194].

Акцентування в інтерпретації соціальної ідентичності на груповій приналежності індивіда дозволило виділяти різні види ідентичностей (національну, етнічну, расову, професійну, гендерну і т.д.), а також сприяло актуалізації теоретичних основ аналізу політичних вимірів ідентичності, зумовлених передовсім розвитком парламентаризму, партійних систем і прав людини у західних суспільствах. Американська дослідниця Л. Хадді, аналізуючи взаємозв'язок соціальної і політичної ідентичностей, вказує, що «політична ідентичність є соціальною ідентичністю з політичною релевантністю» [14]. На основі вивчення залежностей між усвідомленням групової ідентичності й політичними установками Л. Хадді вказала на значимість соціальної групи у формуванні політичної ідентичності.

Проблематика політичної ідентичності була започаткована у США в межах електоральних і партійних студій ще у I пол. ХХ ст. А. Зігфрідом, П. Лазарсфельдом, Б. Берельсоном, Г. Годе та ін. Прикладні дослідження електоральної поведінки в умовах політичної конкуренції, проведені у 1944 р. вченими Колумбійського університету під керівництвом П. Лазарсфельда, дали змогу обґрунтувати висновки, що в основі електоральної поведінки окремого виборця лежить процес солідаризації з соціальною групою. Електоральний вибір індивіда визначався не лише його особистою волею, через яку він демонстрував свою лояльність, а й соціальною дією, яка детермінується правилами, приписами, нормами тих соціальних груп, до яких належить індивід. В межах цих досліджень були з'ясовані механізми впливу соціальної структури (а отже, й групової ідентичності) на політику через електоральний вибір. В остаточному підсумку автори прийшли до висновку, що саме соціальні характеристики відіграють вирішальну роль у формуванні політичних переважень громадян [15].



У контексті дослідження електоральної поведінки вчених Мічиганського університету Е. Кемпбелла, П. Конверта, В. Міллера і Д. Стоукса (т. зв. «мічиганська четвірка») була обґрунтована домінантність партійної ідентифікації у політичному виборі громадянина. Перша робота, яка репрезентувала соціально-психологічний напрямок в електоральних дослідженнях мала, назву «Виборець приймає рішення», фундаментальніший виклад теорія знайшла у праці «Американський виборець» (1960) [9]. На основі емпіричних досліджень вони довели, що електоральний вибір особи визначається взаємодією трьох установок – партійної ідентифікації, ставлення до поточних подій та до кандидата. Основна серед них – партійна ідентифікація, дві інші – швидкоплинні та мінливі. Відповідно вчені визначили партійну ідентифікацію «постійною позитивною ідентифікацією з партією основним, а не ситуативним об'єктом установки» (це визначення, однак, не враховувало можливість ідентифікації з кількома партіями). Основи партійної ідентичності закладались на етапі первинної соціалізації громадянина (тобто формувались на основі сімейних традицій, успадковувались від батьків). Загалом поняття «партійної ідентифікації» пов'язувалося з поняттям «партійних переваг», розглядалось їхнім необхідним елементом.

Розвиток досягнень мічиганської школи на прикладі британської партійної системи здійснили Д. Батлер і Д. Стоукс у книзі «Політичні зміни у Британії» (1969). Використовуючи більшою мірою поняття самооцінки (self-image) виборцем себе як прихильника певної партії, аніж партійна ідентифікація, вони стверджували, що «індивіди, персоніфікуючи себе з певним класом, формують позитивне ставлення до партії, яка захищає інтереси цього класу» [8, р. 88], тобто групові (класові) відмінності продовжували залишатися більше детермінованими партійною ідентифікацією, аніж іншими соціальними поділами (регіон, релігія, вік, стать). Подібно до представників мічиганської школи вони розглядали процес ідентифікації з партією як «фотографічну репродукцію» з поглядів батьків, яка з часом слабшає.

Емпірично підтвердили можливість застосування результатів мічиганської школи в країнах з багатопартійною системою у 60–70-х рр. ХХ ст. європейські вчені. Вони аналізували формування партійної ідентичності в контексті політичної соціалізації. Результатами досліджень, які активно проводились у межах проєктів Ф. Грінстайна, Г. Хаймана, Д. Істона, П. Хейза, П. Абрамсона, К. Дженнінгса, Н. Ніємі, П. Аллербека, У. Розенмейра була підтверджена гіпотеза, згідно з якою мірою партійних переваг вимірюється партійною самоідентифікацією, яка знову ж таки формується спонтанно, передовсім передається від батьків до дітей.

Спільними рисами цих досліджень є отождолення партійної й політичної ідентичності, що звужувало аналіз поняття «політична ідентичність», «відсікало» інші аспекти і прояви (інституційні, поведінкові) політичної ідентифікації та чинники, що на неї впливали. По-друге, основною категорією цих двох напрямів у дослідженні партійної ідентифікації є категорія

«солідарності», що визначалася провідним мотивом електорального вибору. Виборець, голосуючи, солідаризується з соціальною групою, з якою себе ідентифікує або безпосередньо з партією. При цьому соціально-психологічний підхід не заперечує значимості соціально-економічних характеристик, розглядаючи їх чинником формування партійної ідентифікації. По-третє, ці концепції (особливо сформовані в межах мічиганської школи) акцентують на спонтанних, нерідко ірраціональних чинниках партійної ідентифікації. І, по-четверте, обґрунтовані на усталених соціальних статусах і партійній ідентифікації, ці концепції не могли бути повністю релевантними у поясненні значимих змін і трансформацій у виборчих перевагах електорату.

Партійна ідентичність, електоральні переваги, зрозуміло, корелювалися з ідеологічними ознаками партій і відповідно – з ідеологічною ідентичністю. Дискурс ідеологій та політичної ідентичності формувався на спільних поняттях: «соціальна база», «ідеологічна платформа», «політичні переваги». На важливі ідентифікаційні функції ідеології – забезпечувати «членам групи когерентність, загальну орієнтацію в просторі і часі, в засобах і цілях», вказав у своїй хрестоматійній праці Е. Еріксон [7, с. 198]. Роль ідеології у формуванні партійних переваг обґрунтував у контексті теорії «раціонального виборця» Е. Даунс у праці «Економічна теорія демократії» (1957). За Даунсом, індивід не ідентифікує себе з групою, а виступає самостійним політичним актором, діючи при цьому в інтересах досягнення максимальної користі для себе: «кожний громадянин голосує за ту партію, котра, як він вважає, надасть йому більше переваг, аніж будь-яка інша» [12, р. 36]. Провідну роль в оцінці й виборі партії «раціональними виборцями» відіграють ідеологічні міркування. Політична ідентифікація актора, якому притаманний індивідуалізм, егоїзм, формується в процесі усвідомленого, виваженого вибору (на протигагу афективним чинникам, як вважали представники мічиганської школи) на основі ранжування своїх потреб. При цьому політична ідентифікація є досить стійкою, хоча й має суто індивідуальний характер, і дозволяє адаптуватися до чинних інститутів. Е. Даунс й інші прихильники теорії раціонального вибору – Дж. Бюкенен, М. Олсон, Г. Саймон, Дж. Стіглер, Г. Таллок – не розглядали ідентичність основним предметом аналізу, однак, їхній вплив на розвиток теорії ідентичності був дуже вагомим.

Незважаючи на скептицизм щодо партійної ідентичності, яким через визнання факту різкого зниження кількості «стійких» симпатиків консервативної й республіканських партій відзначалися американські дослідження уже в 80-х рр., досі поняття «партійна ідентифікація» є одним з основних в електоральних дослідженнях учених у США і Західній Європі. Вони фокусуються на вивченні ціннісних та ідеологічних орієнтацій актора, ролі когнітивних та ірраціональних чинників і впливу соціальних груп у сприйнятті політичного, доходячи різних висновків щодо того, який компонент партійної ідентичності у структурі політичної ідентичності є базовим.

В контексті аналізу становлення поняття «по-

літична ідентичність» підкреслимо, що дослідження партійної ідентичності, попри їхню предметну обмеженість, є важливими, оскільки започаткували процеси осмислення і концептуалізації феномена в межах політичної науки. До того часу ідентичність була предметом наукових рефлексій філософії, антропології, етнографії, психології та соціології. У межах останніх були напрацьовані загальнотеоретичні принципи дослідження ідентичності. Аналіз партійної ідентифікації/ідентичності як елемента (чинника) електоральної поведінки сприяв «експансії» ідентичності і в політичну науку, і в політичний та публічний дискурс. Навіть, попри звуження інтерпретації політичної ідентичності як партійної чи ідеологічної аж до їхнього отождолення, ці дослідження поступово сприяли сприйняттю ідентичності вагомим елементом політичної реальності і політичного аналізу. Значимість досліджень партійної ідентичності й у тому, що вони сприяли обґрунтуванню групової (колективної) природи політичної ідентичності, яка виявляється у процесі міжсуб'єктної взаємодії – чи то між індивідом і групою, чи то у міжгрупових відносинах.

Окремим випадком групової політичної ідентичності у західній соціальній науці розглядалася класова ідентичність, концептуалізація якої відбувалася в контексті аналізу класової свідомості й класових інтересів. З 1950-х рр. вивчення класової свідомості займає центральне місце у дослідженнях соціальної стратифікації Дж. Голдторпа, Е. Ботта, Д. Локвуда, М. Манна, Р. Франкенберга та ін. Зокрема, М. Манн, який вивчав соціальні позиції британських робітників, у теорії чотирьох стадій класової свідомості першою визначив класову ідентичність – вона, на його думку, відображає сприйняття членами класу власної позиції у класовій структурі, репрезентує здатність робітників ідентифікувати себе з класом, усвідомлювати свої інтереси класовими, структурованими особливими ролями у процесі виробництва. Друга стадія – класова опозиція – здатність визначати класових опонентів через протилежність класових інтересів. Ці дві стадії діалектично взаємодіють і посилюють одна одну. На третій стадії, названою класовою тотальністю, формуються уявлення про всезагальність і для кожного члена класу і для суспільства у ситуації протилежності інтересів й ідентичності, тобто через сприймання робітниками власної соціально-економічної ситуації і державного устрою з класового погляду. Четверта – стадія соціальної альтернативи – передбачає формування уявлення про бажаний суспільний устрій, при якому долається «пригнобленість» класу, і визначаються способи його досягнення [16, р. 24–33]. Визначені стадії послідовно відображали рівень зрілості класу. В контексті своїх досліджень М. Манн розглядає «марксизм теорією ескалації свідомості від першого рівня до четвертого. Свідомість зростає у міру того, як робітник співвідносить свій конкретний досвід з аналізом ширших, а пізніше – альтернативних структур» [16, р.13].

Особливістю досліджень класової ідентичності була прикладна спрямованість, акцентування на її детермінованості об'єктивним соціальним станови-

щем людей, співвідношенні з класовими інтересами і структурними аспектами соціальної нерівності. Класова ідентичність у літературі пізньомодерного періоду розглядалась «квазіприродною», хоча насправді вона не могла бути фіксована, а тому – усталеною. З розмиванням під впливом постіндустріальних тенденцій у капіталістичному виробництві чітких класових розмежувань й уявлень про однорідність робітничого класу у західних суспільствах інтерес до вивчення класової ідентичності із середини 70-х рр. спадає. Під впливом «культурного повороту» у соціальних науках формується й скептичне ставлення до латентного редукціонізму ідентичності суб'єкта і його класової позиції. Натомість проблематика групової ідентичності у західній науці у 60-70-х рр. зміщується у сферу вивчення маргінальних груп – расових, етнічних, гендерних, сексуальних, які прагнули визнання рівноправності й репрезентації власної ідентичності у межах гомогенізуючої політичної спільноти та національної держави. У результаті цих тенденцій з'явилося і набуло популярності поняття «політика ідентичності», яке описувало прагнення маргінальних груп інституційно закріпити можливості репрезентації та реалізації своїх відмінностей – передовсім культурних.

Ще одним напрямом теоретизування політичної ідентичності, який так само, за висловом Ст. Холла, сприяв «історичному народженню політики ідентичності» і концептуалізації самого поняття, стали дослідження масових рухів, зокрема нових суспільних рухів. Їхнє виникнення у 60-х рр. ХХ ст. також було пов'язано з конфліктами у культурній сфері, кризою традиційних ліберальних цінностей і формуванням постматеріальних. Вони представляли тип суспільних рухів, що радикально відрізнявся від традиційних робітничих рухів, і в літературі позначався нерідко поняттям «нові ліві» рухи. Теоретики цього напрямку – К. Мангейм, А. Турен, Ч. Тіллі, А. Мелуччі, Ю. Габермас – доводили, що необхідним елементом руху є колективна ідентичність, яка формувала почуття спільності (в тому числі емоційної) та солідарності між його учасниками. С. Холл зазначив, що кожний з рухів – феміністських, расових, анти-воєнних і т.п. апелював до соціальної ідентичності своїх прихильників [6], на відміну від традиційних робітничих, які акцентували на інтересах та ідеології. Лідери нових соціальних рухів особливої значимості надавали їхній ідентифікації з цілями й цінностями рухів, необхідної для масової мобілізації прихильників.

Саме в контексті теорії нових соціальних рухів сформувалася теорія колективної ідентичності, яку пов'язують насамперед з іменами А. Мелуччі, С. Холла, А. Турена, Ч. Тіллі. Вона засновувалась на концептуалізації колективних дій, спрямованих не тільки на владу і перерозподіл матеріальних ресурсів, а й на зміну «символічних кодів» (А. Мелуччі), задоволення постматеріальних потреб (Р. Інгларт), захисту природного середовища і т.п., що більше відповідали уже постмодерному світогляду. Політична ідентичність пов'язувалась зі здатністю суб'єкта до колективних дій і культурних та ціннісних змін. За

Мелуччі, така ідентичність є ситуативною, виникає у процесі політичних дій, оскільки нові соціальні рухи демонстрували, що індивіди більше не прив'язані до певних соціальних класів чи категорій, а зосереджені на локальних проблемах або культурних суперечностях.

Раса, етнічна (національна) приналежність, громадянство, релігія, питання гендеру та сексуальна орієнтація стали з другої половини ХХ ст. основними елементами колективної ідентифікації індивідів. Вони почали визначати не лише набір прав і свобод індивіда, а й державну політику. Сама держава поряд з індивідами, групами та спільнотами сприймалась важливим «місцем перебування ідентичності» (А. Турен). Держава представляла ідентичність національної спільноти у внутрішньосоціальних та зовнішніх відносинах, репрезентувала суспільство творцем його власної історії. Політика і влада відповідно стали важливою сферою ідентифікації й утвердження ідентичності. Колективні ідентичності концептуалізувались надіндивідуальними, основними властивостями яких визначались згуртованість і солідарність спільноти, сформовані на основі позаособистісних ознак, цінностей та інтерсуб'єктивних практик. У сукупності вони визначають сприйняття та інтерпретацію світу спільнотою. В цьому сенсі колективні ідентичності розглядалися контекстом формування індивідуальних ідентичностей через процеси інтерналізації та соціалізації спільних смислів, цінностей та спільних (часто інституціоналізованих) ролевих і поведінкових моделей.

Колективні ідентичності, узагальнюючи досвід груп (спільнот), не тільки створювали уявлення і відчуття цілісності колективів, а й трактувались певними сутностями, незмінними (на відміну від індивіда), самостійними об'єктами з незалежними від їхніх членів формами існування. Відповідно в інтерпретації колективної ідентичності, її особливості акцентувалось на певній автономності від того поділяє чи не поділяє свою приналежність і лояльність до колективу кожен її член окремо. Незалежно від ідентифікації окремих індивідів вона здатна нав'язувати соціально-політичну реальність, відповідну змісту її когнітивних елементів – через формування картину світу, символічних та ціннісних структур, навіть попри наміри відмовитись чи трансформувати їх. Поділ на колективні (соціальні) та індивідуальні (персональні) ідентичності у науковій літературі значною мірою сприяв розмежуванню досліджень ідентичності у політичній і соціальній сферах, визначенню ідентичності окремим предметом політологічного дослідження, акцентувавши на необхідності комплексного вивчення і концептуалізації політичної ідентичності, а не

лише її окремих аспектів – партійної чи ідеологічної. Саме колективні ідентичності найбільшою мірою інтегрувались у предметне поле політології, оскільки вони інтерпретувались відображенням спільних очікувань, цілей, чинником мобілізації колективних дій, що в модерних суспільствах неминуче пов'язано з ресурсами, інститутами, розподілом влади.

Актуалізація політичного виміру колективних ідентичностей була визначена й практичними потребами розвитку пізньомодерних суспільств – впорядкуванням та узгодженням індивідуальних та групових ідентичностей, які множились у процесі плюралізації суспільних практик, автономізації та як наслідок – конфліктності. Сприйняття колективних ідентичностей елементом соціального і політичного порядку змістило акценти в дослідженнях у бік їхньої процесуальності та функціональності. Наприклад, представник структурного функціоналізму Т. Парсонс описував соціальну ідентичність системою кодів, зразків поведінки, які детермінують соціальні і політичні дії суб'єкта. Відповідно ідентичність інтерпретувалась характеристикою суб'єкта, результатом інтерналізації ним соціальних норм і цінностей, які уможливають його орієнтацію та діяльність у соціально-політичній системі й стабілізують її. Подібно у теоріях модернізації (Л. Біндер, Л. Пай, Ч. Тіллі) криза ідентичності аналізувалась однією з криз політичного розвитку (поряд з кризами легітимності, участі, проникнення, розподілу); її подоланням значною мірою визначалась ефективність модернізаційної стратегії, досягнення легітимності політичного режиму та єдності суспільства [11]. Так само Д. Растоу – родоначальник транзитологічної парадигми – визначав національну єдність і національну ідентичність необхідною структурною передумовою демократизації політичного режиму, які повинні передувати всім іншим її стадіям, визнаватися на несвідомому рівні, сприйматися як щось природне [5].

**Висновки.** Отже, політична ідентичність проблематизується у контексті переходу від пізнього Модерну до Постмодерну в умовах радикальних соціально-політичних й ціннісних трансформацій, що різко змінили спосіб життя людей, їхні соціальні ролі, критерії стратифікації. Плюралізація соціальної структури і соціальних практик, з одного боку, сприяли множинності групових ідентичностей та ідентифікаційних моделей, з іншого – зумовила необхідність формування спільної ідентичності, яка б знаходилась над партійними, ідеологічними, класовими відмінностями і була основою цілісності суспільства. Їй найбільше відповідала модель національної і громадянської ідентичності.

#### БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ:

1. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П. Бергер, Т. Лукман. – М.: «Медиум», 1995. – 323 с.
2. Вагнер П. Социальная теория и политическая философия / П. Вагнер // Логос. – 2008. – № 6. – С. 56–72.
3. Миненков Г. Концепт идентичности: перспективы определения (часть I) [Электронный ресурс] / Г. Миненков // Режим доступа : <http://belintellectuals.eu/publications/174/>
4. Моизи Доминик. Геополитика эмоций. Как культуры страха, унижения и надежды трансформируют мир/ Доминик Моизи; пер с англ. А. Патрикеева. – М.: Московская школа полит. исследований, 2010. – 216 с.

5. Растой Д. А. Переходы к демократии: попытка динамической модели / Д. А. Растой // Полис. – 1996. – № 5. – С. 5–15.
6. Холл Стюарт. Вопрос культурной идентичности / Стюарт Холл [Электронный ресурс] // Художественный журнал. – 2010. – № 77/78 // Режим доступа: <http://xz.gif.ru/numbers/77-78/hall/>
7. Эрикссон Э. Идентичность, юность, кризис / Эрикссон Э. ; пер. с англ. ; общ. ред. и предисл. Толстых А. В. – М.: Прогресс, 1996. – 344 с.
8. Butler D. Political Change in Britain : Basis of Electoral Choice / D. Butler, D. E. Stokes; 2nd edn. – London: Macmillan, 1974. – 500 p.
9. Campbell A. The American Voter / A. Campbell, P. Converse, W. Miller, D. Stokes. – New York : John Wiley and Sons, Inc., 1960. – 493 p.
10. Calhoun C. Critical Social Theory: Culture, History, and Challenge of Difference / C. Calhoun. – Oxford : Wiley-Blackwell, 1995. – 356 с.
11. Crisis and Sequences in Political Development ; ed. by L. Binder. – Princeton: Princeton University Press, 1971 – 320 p.
12. Gleason P. Identifying Identity : A Semantic History / P. Gleason // The Journal of American History. – Vol. 69. – No. 4. – 1983. – P. 910–931.
13. Downs A. An Economic Theory of Democracy / A. Downs ; 1st edn. – N.Y : Harper and Row, 1957. – 310 p.
14. Huddy Leonie. From Group Identity to Political Cohesion and Commitment [Electronic resource] / Leonie Huddy // Access mode: [https://www.surrey.ac.uk/politics/research/researchareasofstaff/isppsummeracademy/instructors%20/Huddy\\_GroupIdentity\\_Handbook\\_2013%20\(2\).pdf](https://www.surrey.ac.uk/politics/research/researchareasofstaff/isppsummeracademy/instructors%20/Huddy_GroupIdentity_Handbook_2013%20(2).pdf)
15. Lazarsfeld P. The People's Choice. How the Voter Makes Up his Mind in a Presidential Campaign / P. Lazarsfeld, B. Berelson, H. Gaudet – NY: Columbia University, 1968. – 178 p.
16. Mann M. Consciousness and Action Amongst the Western Working Class / M. Mann. – London: MacMillan, 1973. – 84 p.

## REFERENCES:

1. Berger, P., Luckman, T., 1995. Socialnoe konstruirovaniye realnosti. Traktat po sociologii znaniya [The Social Construction of Reality. A Treatise on sociology of Knowledge]. Izdatelstvo «Medium», Moscow (in Russian).
2. Wagner, P., 2008. Socialnaya teoriya i politicheskaya filosofiya [Social Theory and Political Philosophy]. Logos, 6, 56–72 (in Russian).
3. Minenkov, G., Concept identichnosti: perspektivy opredeleniya (chast I) [The concept of identity: The prospects of determination]. Access mode: <https://belintellectuals.eu/publications/174/> (in Russian).
4. Moïsi, Dominique. 2010. Geopolitika jemocij. Kak kulturny straha, unizheniya i nadezhdy transformirujut mir [The Geopolitics of Emotion: How Cultures of Fear, Humiliation and Hope Are Reshaping the World]; per. s angl. A. Patrikeeva. Izdatelstvo «Moskovskaja shkola polit. Issledovanij», Moscow (in Russian).
5. Rustow, D. A., 1996. Perehody k demokracji: popytka dinamicheskoy modeli [Transitions to Democracy: toward a Dynamic Model]. Polis, 5, 5–15 (in Russian).
6. Hall, Stuart, 2010. Vopros kulturnoj identichnosti [The Question of Cultural Identity]. Hudozhestvennyj zhurnal, 77/78. Access mode : <http://xz.gif.ru/numbers/77-78/hall/> (in Russian).
7. Erikson, E., 1996. Identichnost, junost, krizis [Identity, youth, crisis]; per. s angl. ; obshc. red. i predisl. Tolstyh A. V. Izdatelstvo «Progress», Moscow (in Russian).
8. Butler, D., Stokes, D., 1974. Political Change in Britain : Basis of Electoral Choice, 2nd edn. London, Macmillan. (in English).
9. Campbell, A., Converse, P., Miller, W., Stokes, D., 1960. The American Voter. New York, John Wiley and Sons, Inc. (in English).
10. Calhoun, C., 1995. Critical Social Theory: Culture, History, and Challenge of Difference. Oxford, Wiley-Blackwell. (in English).
11. Crisis and Sequences in Political Development. 1971. ed. by L. Binder. Princeton, Princeton University Press. (in English).
12. Gleason, P., 1983 Identifying Identity : A Semantic History, The Journal of American History, 69(4), 910–931. (in English).
13. Downs, A., 1957. An Economic Theory of Democracy, 1st edn. N.Y : Harper and Row. (in English).
14. Huddy, Leonie. From Group Identity to Political Cohesion and Commitment. Access mode: [https://www.surrey.ac.uk/politics/research/researchareasofstaff/isppsummeracademy/instructors%20/Huddy\\_GroupIdentity\\_Handbook\\_2013%20\(2\).pdf](https://www.surrey.ac.uk/politics/research/researchareasofstaff/isppsummeracademy/instructors%20/Huddy_GroupIdentity_Handbook_2013%20(2).pdf) (in English).
15. Lazarsfeld, P., Berelson, B., Gaudet, H. 1968. The People's Choice. How the Voter Makes Up his Mind in a Presidential Campaign. NY, Columbia University. (in English).
16. Mann, M., 1973. Consciousness and Action Amongst the Western Working Class. London, MacMillan. (in English).